

84(Влкс-Ног)6

Б 91

99902-2

М.А. Булгарова

НОГАЙ БАЙЫР АТЛАРЫ

М. А. Булгарова

НОГАЙ БАЙЫР АТЛАРЫ

Байыр атлар соьзлиги

Макалалар

Карашай-Шеркеш республикалык
китап баспасы
Черкесск

2016

Научный редактор
С.А. Кукаева,
кандидат филологических наук

На обложке:
*легендарный историко-культурный
символ ногайцев Кубани —
Ажи-Кала*

Книга посвящена ногайским собственным именам (антропонимам, топонимам). Собственные имена — неотъемлемая часть духовной культуры этноса, ценный языковой источник для изучения древних обычаев и верований народа, его истории и культуры. Книга призвана, по замыслу автора, пробудить интерес у читателя к своим историческим корням, помочь осмыслить и понять историю Отечества через историю своей семьи, рода и родного аула.

Книга адресована широкому кругу читателей, учителям-словесникам, учащимся, студентам, работникам ЗАГС и всем, кто интересуется ногайской культурой.

В $\frac{4802490100-1}{9\Pi^*(03) - 2014}$ 1—2016

ISBN 978—5—7289—0340—6

© М.А. Булгарова, 2016
© Карашай-Шеркеш
республикалык китап
баспасы, 2016

Ногай тилин эм адабиятын оьте бил-
ген, билимин, карувын кьрк йыл Кызыл-Юрт
авылынынъ мектебининъ окувшиларына эм
олардынъ арасында бизге, оьз балаларына,
аьми й берген анама, Насипхан Ибрагимовна
Матакаева-Канглиевага, багыслаймам

КИРИС СОЪЗ

Бу китапты болат темириннен берк, мермер тасыннан шыдамлы эм каты, заманга берилмеген, омирлер авысувда ызсыз йоғалмаган, халктынъ тарихин, оьнерин, дуныя анълам байлыгын, табиат йорыкларын, туьрленислерин билдирип келген байыр атларга (илмиде – *антропонимлер эм топонимлерлер*) багыслайман. *Топонимлер* — ер уьстиндеги йылгалардынъ, сувлардынъ, шоқырақлардынъ, денъизлердинъ, океанлардынъ, тавлардынъ, каялардынъ, оьзенлердинъ, тоьбелердинъ, шоьллердинъ, авыллардынъ, шахарлардынъ, кыраллардынъ эм де *антропонимлер* — аьр бир аьдемге байыр болып берилген атлар боладылар.

Топонимлердинъ (ер-сув атларынынъ) социаллык, экономикалык, политикалык, культуралык маьнеси эсапсыз уьйкен. Топонимлер — аьр бир авылды, калады, тавды, сувды, тоьбеди байыр атпан белгилеп, адреслик аьркетин де толтырадылар. Байыр атлар болмаса, аьдемлер бир бирлерине калай анълатып, керекли географиялык объектлерди калай таба билер эдилер, почта калай ислер эди, «Тезлик ярдамы» авырганларга калай етисер эди... Аьлиги заманда аьлимлер мен айлак та коьп айтылатаган эм де туврасыман да халкты бирлестиретаган, миллет сезимин беркитетаган кие ерлеь, кие сувлар, кие шоқырақлар бар, олардынъ атлары халктынъ янына боьтен де исси эм аявлы келедилер. Каерде болса да, аьдем сол атларды эситкенлей, тувган-оьскен ерин эске туьсиреди, юреги ата юртына талпынады. Сондай ногайдынъ кие байыр атлары Евразия кеьзлигинде сансыз коьп демеге боламыз. Коьплеген ер-сув атлары «ата юртым», «авылым», «уьйим», «аьелим», «тукымым» деген анъламларга тенъ болып келедилер. Ногайдынъ *Эдил, Орал, Аьжи-Тогай, Аьжи-Кала, Карт-Кешуьв, Канглы, Бестав, Кобан, Йилиншик* деген байыр атлары кайсы ногайды коьнъиллендирмес, кайсы ногайдынъ юрек туьбинде сакланган ата юртка аявлы сезимлерин толкынлатпас! Бу Уллы Йибек йолында орынласкан кие ерлер, сувлар, тоьбелер... Айтып озбага тийисли, ногай топонимиясында айлак та коьп тоьбелердинъ атлары расады. Булардынъ коьбиси куралган тоьбелер (орыс тилинде кулланатаган *курған* деген соьз сол маьнеди анълатып келеди — «куралган тоьбе»). Ногайлар белгили эм сыйлы аьдемлердинъ, мырзалардынъ, ханлардынъ, аьскер басшыларынынъ кабырларынынъ уьстине бий-

ик тоьбелер куратаган болганлар. Аьлимлердинъ билдирувьине коьре, сол тоьбелер ер уьстинде Мысыр (Египет) пирамидалары ман бир заманда коьтерилгенлер.

Ер юзиннен нешелеген халклар ызсыз йогалып кеттилер, му-тылдылар. Ама олар яшаган ерлерде калай эсе де сакланган топо-нимлер (ер-сув атлар) сол халклардынъ, миллетлердинъ эстеликле-ри болып сакланадылар. Ногайлар – бурынгы тюрк халкларынынъ бири. Аьлиги заманда ногайлар Россиядынъ туьрли регионларын-да: Карашай-Шеркеш, Дагестан эм Шешен Республикаларында, Ставрополь крайында, Астрахань областинде яшайдылар. Россия-дынъ тысында ногайлар Турцияда, Румынияда, Голландияда, Аф-ганистанда яшайдылар. Россияда яшайтаган ногайлардынъ саны 106 000 аьдем болады.

Белгилисинше, бурынгы ногай халкы Евразиядынъ боз кыр-ларын бийлеп, Эртиш сувыннан Манан (Дунай) сувына, Каспий эм Арал денъизлериннен керуьвдеги орманларга дейим кенъ яйылып яшаган. Узбекистан, Татарстан, Башкортостан, Азербайджан, Мол-дова, Украинадынъ аьлимлерининъ билдируьвлерине коьре, сол рес-публикаларынынъ топонимияларында ногай ер-сув атлары сакла-надылар. «Номай шыксанъ, нсгай шыгар алдынъа» деп, босына айтылмаган. Молдова Республикасынынъ гагауз топонимлерининъ коьбиси ногай тамырлы болып келедилер деп, язады белгили аьлим И. Дрон. Аьлиги гагаузлар яшайтаган ерлерде 18 оьмирге дейим ногайлар яшаганлар. Ногайлар авылларын калдырып коьшип кет-кеннен сонъ, сол юртларга келген гагаузлар, авыллардынъ ногай атларын авыстырмаганлар, кулланып баслаганлар: *Абаклия, Баймаклия, Джолтай, Казаклия, Кириет, Конгаз, Комрат, Копчак, Мынгыт, Минжир, Орак, Садаклия, Тараклия эм б.* авыллардынъ атларын аьлиги заманда да гагаузлар кулланадылар, ногайдынъ бурынгы тарихин сыйлайдылар, саклайдылар. Ф. Г. Гарипова, Та-тарстан топонимиясы татар халкынынъ этногенезинде ногай хал-кынынъ уьйкен уьлиси бар экенин бегитеди деп, язады. *Эйри Буджак, Гара Буджак* деген Азербайджан топонимлерди Г.А. Гейбул-лаев ногайлар ман байланыстырады. Украина аьлими В.А. Буша-ков, коьплеген тарих китаплардынъ, архив кагытлардынъ билди-руьвлерине таянып, соьлеги *Аскания Нова* деген сав дуныяга бел-гили заповедниктинъ *Чапли* деген атынынъ негизинде ногай соьзи «шопли» болганын катырып айтады. Орта Азия республикалар-дынъ топонимияларында коьплеген ногай байыр атлар сакланады-лар. Ногай авыллары 13-14 оьмирлеринде Сыр-Дарья йылгасынынъ, Иссык-Куль коьли ягаларында орынласканлар. Бурынгы ногай йырында булай айтылады:

Сыгыр-сыгыр арба келер
Сыр бойыннан...

Джанибеков А.Х.Ш. «Соьз казасы».

Бу куйнлерге дейим де Дон сувы бойларын шеркешлер (адыглар) *Ногай губгуа (Ногай шоьли)* деп айтадылар. *Нэггой мээ (Ногай агашы)*, *Нэггой кгушгхэ (Ногай тавлары)* — *Адыгеяда; Керув Осетияда – Ногай туппур (Ногай тоьбеси)*, *Ногай уэлмэрдта (Ногай кабырлар)*, *Вашкирияда – Ногай йылгасы, Ногай (авылдынъ аты)*, *Ногай юлы* эм баска ногайдынъ сансыз байыр атлары сакланадылар эм куланадылар.

Элбетте, халктынъ дестанларында, эпосында, йырларында сакланган мынълаган топонимлер оьмирлерди оьтип, аьлиги несилге халктынъ бурынгы тарихин хабарлайдылар:

Монгулдынъ кызыл сакал
Шынъызы
Дуныядынъ аланъыр коьз
Донъызы,
Эдил, Яйык элимди,
Азав, Крым еримди,
Аьскер йыйып, кан куйып,
Ол бийлеек болады.

Сикалиев А.И.-М. «Айт десенъиз, айтайым».

Яшав оьзи туьрленгендей болып, халктынъ тилинде де янъылыклар, туьрленислер болмай калмайдылар. Янъы орамлар, мектеблер, бала бавлар ногай халкынынъ белгили аьдемлерининъ атлары ман аталадылар. Бала бавлардынъ, туькенлердинъ атларында ярасык ногай байыр атлары, балалардынъ тилине келисли ногай соьзлери коьринеди.

Бу оьмирдинъ биринши онйыллыгында ногай халкынынъ яшавында уьйкен тарихли туьрленис болды. Россия Федерация Правительствосынынъ 12.10.2007 токтасувы ман, Карашай-Шеркеш Республикасында орталыгы пос. Эркен-Шахар болып, Ногай районы туьзилди. Соьйтип те республикамыздынъ картасында **НОГАЙ РАЙОНЫ** деген янъы топоним тувды.

Байыр атлар аркалы халкымыздынъ савлай дуныя тарихинде куьдиретли оькимет туьзип, Европа эм Азия давьлетлерине оьзине сый бердирип, Уллы Шоьлдинъ коьрки, иеси болып, Кие Йибек йолында берекетли айкасувларга демев берип келген ногайлардынъ бурынгы яшавына, аьдетлерине, байрамларъ.на, аявлы окувшым, коьз салаягынъыз, аьлетем авасына коьмилеегинъиз...

М.А. Булгарова

НОГАЙ АНТРОПОНИМИЯСЫ

АТ БЕРГЕНДЕ, АТАКЛЫ БОЛСЫН

Киси атлары (*антропонимлер*), аьр бир аьдемди ямагат ишинде айырмага амал бередилер, онынъ ким болганын белгилейдилер. Оьзине байыр аты болмаган эш бир аьдемди таппассынъыз. Аьдем, кишкейден алып, атына солай бир уьйренеди, коьбисинше эс те бермей, куьнделик яшавда куллана бередити. Коьплер: «Меним атым не затты анълатады экен, не уьшин мага бу атты берген экенлер?» — деп те, ойланмайдылар. Ама, эс берип, тергеп караганда, байыр атлар оьз-оьзиннен тувмаганы, халктынъ тарихине, анъ-анъламына байлы болганларын ашык коьремиз.

Ногайлар янъы тувган балага ат беруьвге уьйкен маьне бередилер. Байыр ат дунияга энген баладынъ яшавында йол коьрсеткен, йолын ашкан юлдыз, кыйынлыктан, мараздан, коьзден саклаган, бир аьлемет демев берген куьш деп санаганлар. Аьлиги заманда бу ыйнанувдынъ илми негизин аьлимлер де беркитедилер. Байыр ат — ол соьз эм фонетикалык сеслерден туьзиледи, сес — ол толкын, сол толкын аьдемнинъ денинде туьрли сезимлер тувдырмага, юрис-турмысынынъ кепленуьвине, кылыгына, аьрекетине себеп бермеге болады.

Аьр бир халктынъ да, элбетте, оьз атлар тизбеси болады. Сол тизбелердинъ негизи эм номай кесеги — ол асыл байыр атлар, ама баска тиллерден кирген байыр атлар да кенъ кулланылады. Олар халклар ара айкасувларга, халктынъ тарихлик йолында болган туьрленуьвлерге шаатлык этедилен.

I. НОГАЙДЫНЪ АСЫЛ БАЙЫР АТЛАРЫ. Ногай антропонимиясынынъ (киси атлар тизбесининъ) оьзегити — асыл ногай байыр атлары болады. Ногайдынъ оьмирлерден сакланып келген асыл байыр атлары туьрли куьплерге боьлинедилер. Уьйкен куьплердинъ бириси — ол баладынъ сыпатын, келбетин, тувган ерин, заманын, сол замандагы ава аьлин, ата-анадынъ сезимлерин, тилеклерин, бала тувган вакытта тарихлик болган затты белгилеген атлар боладылар.

1) Номай куьплердинъ бири болып баладынъ сыпатын билдиретаган атлар келедилер. Хатын-кызлар атлары: *Сары-*

гыз (сары + кыз); Карагыз (кара + кыз); Аккыз (ак + кыз), Мензлярув (менз + -ли + арув «сылув»); Мензарув (менз + арув «сылув»); Акманзлай (ак + манзлай); Алаговз (ала + ковз); Шашлы (шаш + -лы); Тымалак (тымалак «этли, домбалай»); Кызйибек (кыз + йибек), Аппак (апак), Алтыншаш (алтын + шаш) эм б.

Эр кисилер атлары: *Ковккес (ковк + ковз — «ковк ковзли бала»); Каратай (кара «караборан бала» + тай); Акбала (ак + бала); Карабала (кара «караборан» + бала), Карабас (кара — «шашы кара болып тувган бала» + бас); Карайдар (кара + айдар); Мензлий (менз + -ли + бий); Сарыяс (сары + яс); Караяс (кара + яс) эм б.*

2) Ногайлар, бурынгы коышпели халк болып, Эдил сувы бойларында, Керув Кавказ, Кыргыз, Каспий шоеллеринде мал остирип, эгин эгип яшаганнан себеп, йылдын заманына коьре кыславларды, яйлавларды авыстырып, малга отлакларды янзыртып коышпеге керек болган. Бала сол коышкен заманда тувмага да болган. Баладын тувганына рас болган куьндиз бен кешедин вакыты, юмадын куьни, айлардын аты, авадын аьли, халк арасында болган бир ийгилик, байрам балага берилген атта белгиленмеге болган: *Танзатар* — танда тувган баладын аты; *Танзбийке* (танз + бийке «тотай»); *Шолпан* (Шолпан «Венера»); *Курман //Курманбай// Курманбий* (курман байрам куьнинде тувган балаларга берилетеган ат); *Рамазан* (ораза байрамда тувган балаларга берилетеган ат); *Юмав // Юмагельды* (юма куьн тувган балага берилетеган ат); *Базарбай, Базархан* (базар куьн тувган бала); *Даулхан* (давыл «боран, куышли ел» + хан); *Бораншы* (боран + -шы); *Тойгелды* (той + келди); *Сабанакай* (сабан + акай) — Сабантой байрамы куьнлерде тувган балага берилетеган болган); *Тойбийке, Тойгелди, Тойшы, Тойходжа, Тойманбет, Тойахмед* (той ман расып тувган балаларга берилген ат); *Байрам, Байрамбийке, Байрамхан* (байрам ман рас болып тувган балаларга берилетеган атлар), *Ямгыршы* (ямгыр + -шы), *Тавсапар* (тав + сапар «элгезерлик»), *Отар, Отарбай, Отархан* (отар «кой отары»); *Ковшбийке* (ковш + бийке «тотай»); *Йылкыбай, Йылкайдар, Йылкышы* (йылкы + -шы); *Куьбеши* (куьбе + -ши), *Ковшер, Ковшербай* (ковш + -р + -бай), *Устахан* (уста + хан), *Дунакай* (Дунай + акай — ногайлар 19-ншы оьмирде Дунай сувынын бир ягасыннан баска ягасына оьтип бараятканда тувган бала); *Стамбылхан* (Стамбул + хан) — ногай-

лардынъ Туъркке коышип бараятканда тувган балаларга берилген аты; *Эдил // Эдилбай* (Эдил — Волга + бай); *Меску* (хатын-кызлардынъ аты, негизинде — Москва шахарынынъ аты), *Яйыкбай* (Яйык — Урал йылгасы + бай); *Туъркбий* (Туркия + бий); *Мысыр* (Мысыр — Египет) *эм б.*

3) Ата-аналардынъ соьздинъ куышине ыйнанувлары коьплеген байыр атларда коьринеди. Сол байыр атлар куьбинде ата-аналардынъ балаларына тилеклери ашыкланады:

а) савлыклы эм узак оьмирли болсын деген уьмит пен: *Оьмирбек* (оьмир+бек), *Оьмирли* (оьмир + -ли), *Оьлмесхан* (оьлмес + хан), *Оьлмес* — бу ат, балалар, коьп яшамай, оьлетаган аьеллерде, янъы тувган бала оьмирли болсын деген уьмит пен кызларга берилген; *Турсын* (турсын «оьлмесин, кетпесин»), *Яшарбек* (яшар + бек), *Темир//Темирхан* (темир — темирдей берк болсын деп), *Алмас* (алмас «яшар, мараз алмас»), *Таймас* (таймас «кетпес, яшар») *эм б.*

б) наьсип эм етимислер: *Бактыгерей* (бакты «наьсип» + герей), *Насипхан// Насип* (наьсип + хан), *Ырыслы* (ырыс «наьсип, бакты» + -лы) — бу аттынъ негизинде бурынгы ортак тюрк соьзи *ырыс* сакланган; *Мутлыхан* (мутлы «наьсипли» + хан), *Малтабар* (мал «байлык» + табар), *орыс//ырыс «наьсипли» — Орысбий, Ырыслы, Ырысбийке, Ырыслыбийке; кут «наьсип» — Кутлыбийке, Кутлыбай эм б.*

в) уллары куышли, карувлы эм йигит: *Алыпамыс, Алыпхан, Алыпарслан, Кутлыакай, Кутлыгерей, Кутлыкая, Батыр, Арслан* (арслан), *Йолбарыс, Каплан//Каплангерей* (каплан + герей), *Карагус, Явгайтар* (яв + кайтар — «явды кайтарган йигит»), *Бийтемир* (бий + темир), *Таймасхан* (таймас «артка таймас, явдан кашпас + хан), *Карабатыр* (кара «уллы, куышли, карувлы» + батыр «йигит»); *Карахан* (кара «куышли, ензилмес» + хан); *Карабай* (кара «куышли, карувлы» + бай); *Караян* (кара «куышли, карувлы» + ян) *эм б.*

г) кызлары ярасык, наьзик, наьсипли болганын уьмит этип: *Сылув//Сылувхан* (сылув «ярасык»), *Айсылув* (ай + сылув), *Айбийке* (ай + бийке), *Алтынбийке* (алтын + бийке), *Ботагоьз* (бота «туье баласы» + коьз «глаз»), *Аьруьзат* (аьруьв «сылув» + зат), *Алагоьз* (ала + коьз), *Куьнбийке* (куьн + бийке), *Кызылгуьл* (кызылгуьл — шешекей), *Гуьлбийке* (гуьл + бийке), *Ынжы, Ынжы-бийке, Ынжыхан, (ынжы «баалы тас»); Маржан* (маржан), *Йибек, Кызйибек*

(йибек «шилле»), Аккусак (ак + кусак «белбав»), Нагыс, Нагысхан (нагыс «алтын ока оювлар»), Торкагыз (торка «йибек» + кыз) эм б.

д) баласынынъ кылыклы, ийги сезимли, бавырмалы, яныплы, юмарт болганын мырат этип: Юмарт // Юмартбай / Юмартбийке (юмарт «кызганмаган, колы ашык»), Сезгирхан (сезгир + хан), Уьмитли (уьмитли «мыратлы»), Устахан // Уста (уста «алтын коллы»), Алим // Алимхан (аьлим «окымыслы, билимли») эм б.

е) бурынгы ногай аьелде ул балады аьелдинъ, атадынъ дире. и, тукумнынъ оьркенин оьрлендиреек деп, бек сакланганлар; сакланган ул бала орнына кыз тувса, сосы атларды кулланганлар: Увылхан (ул // увыл + хан); Увылбийке (увыл / ул + бийке); Кызтаман («кызлар тамам болды»); Таман, Тамангыз, Болды // Болдыхан («энди керек тувыл»), Улгерек (ул + керек), Эртув (эр + тув-), Уланбийке (улан «яс» + бийке), Ашувхан, Кесимхан, Тойдык эм б.

ж) баладынъ санына коьре аьелде нешинши болганын коьрсеткен атлар да бурынгы атлар куьбине киредилер: Тунъыш (тунъыш бала «биринши бала»); Агас (тунъыш балага берилетаган ат); Кенжеболат (кенже «сонъ бала» + болат); Кенжали (кенже + Али); Кенжепай (кенжепай «аьелде энъ кишкей»); Кишкейтай (кишкей + тай); Ортабай (орта + бай). Рабият (доьртинши бала); Саният (аьелде экинши бала); Алтыншы (алтыншы бала); Тогыз эм б.

Тогыз деген аттынъ баска бир таварыхы да бар. Бурынгы ногайларда, халк ыйнанувына коьре, балады коьзден, аьйледен, мараздан саклар уьшин балады «сатып алатаган» аьдет болган. Тоьлевге тогыз зат бергенлер. Соны уьшин сатылып алынган балага Тогыз деп атаганлар.

з) Элбетте, балага ат беруьв аьдетин, йорыгын ногай аьелде мутпай ыслаганлар. Атты аьел, тукум уьйкенлери эс берип, ийги йорымлар, тилеклер мен атаганлар. Ама аьелде ана баласына «ана атын» бермеге де эркинли болган. Олардынъ ишинде: Кошанай (кошанай «кишкей козы»), Бопатай // Бопай // Бота (бота «кишкенекей туье баласы»), Торытай (торы + тай), Бебей (бебей «кишкей балакай»), Балатий, Бетекей (бетекей «оьпкелевиш»), Долай (долай «ыйнат»), Муртай < Муртазали, Шаму < Шамсадин, Мури < Мурат, Татлибек (таьтли + бек), Секерхан (секер + хан), Кызбала (кыз + бала), Ясбала (яс + бала) эм б.

и) айырым куйпти «саклайтаган, коршалайтаган» атлар туьзедилер. Ата-аналар бу атлар балады «кара куьшлерден», яман коьзден саклайдылар деп ыйнанганлар. Бу атлар оьз маьнелери мен коркытадылар эм аьле шийкендиредилер, соны ман сол коркыныш куьшлерди янъы тувган саьбийден уьр-китеди деп сайганлар: *Котырбай* (*котыр «яралар, шыгувлар» + бай*), *Кыртык* (*кыртык «маштак»*), *Шонтык* (*шонтык*), *Ийталмас* (*ийт + алмас*), *Куьшик* (*куьшик «куьшелек»*), *Ийтбай* (*ийт + бай*), *Кегей* (*кегей «арбадынъ тегершигинъ алаты»*), *Куьртий* (*куьртий «кол термени»*), *Октай*, *Окбар эм б.*

Ногайлар, авырган кишкей балады ийт авнаган ердинъ уьстиннен коьтерип, сонъ яткан ерине бир кыска заманга салатаган болганлар. Соьтип балаларды эмлейтаган аьдет баска туьрк халкларда да болган. Ногайларда, баска тюрк халкларындагындай, «ийт коьйлек» аьдети болган. Балага кырк куьн толганда, ога «ийт коьйлек» кийгисткенлер. Ый-нанувларга коьре, коьйлек балады маразлардан корыган. Сол аьде.ке иерип бир кесек атлар тувганлар: *Куьшик*, *Ийталмас*, *Ийткерис* (*ийткерис – бала маразы*). Бала сол мараз бан авырса, ийтке оьтпек кесегин, баладынъ басынынъ уьстиннен айландырып, ийтке таслаганлар (Таир Акманбетов. Бизим атлар. 1994), *Ийтбай* (*ийт + бай*), *Барак* (*барак + узын туькли ийт*), *Аккуьшик* (*ак + куьшик «куьшелек»*), *Коббек* (*коьбек «ийт»*), *Аккоьбек* (*ак + коьбек «ийт»*) эм б.

Айлас деген ногай атынынъ да таварыхы бар. Айлас – бала маразынынъ аты. Халк арасында сосы маразды туьрли йосыклар ман эмлегенлер. Янъы ай тувганлай, алтын юзикти колга алып, айга коьрсетип, оннан сонъ юзик пен баладынъ котырларынынъ уьстиннен юргисткенлер. Яде бир куьнде тувган балалардынъ аналары, аркаласып олтырып, шай ишпеге керек болганлар. Айлас деген ат янъы тувган балага соьз-дувасы болган. Сол атты юргисткен бала маразлардан сакланады, дегенлер (Таир Акманбетов. Бизим атлар. 1994). Сол куйпке, тагы да ногайларда болган бир аьдетке коьре, ата-аналар балалары авырмасынлар, коьзикпесинлер деп, оларды «сатып алганлар», саны тогыз заттан болган «тоьлев» бергенлер. Сол аьдет пен байланыслы атлар: *Тогыз*, *Тогызбай*, *Сатыбалды*, *Тоьлемис* < (*тоьле- + -мис/миш < тоьлеген*); *Тоьлеген* (*тоьле- + -ген*) эм б.

к) бурынгы асыл ногай атлардынъ куубине аьел, кардаш-кавым арасында болган кардаш ювыклыкты, эски аьдетлерди билдирген терминлерден, соьзлерден туьзилген атлар киреди: *Жиен Исхак* (жиен //йиен «ана беттен йиен яде немере»); *Аталык* (аталык «тербияланушы, асырав», соьйтип те «асыраган, тербиялаган аьдем»); *Анагыз* (ана + кыз); *Нагашака* (нагаш, нагашлар «ана беттен кардашлар» + ака) эм б.

Белгилисинше, яс келиншекке эрининъ кардаш-кавымынынъ атларын айтпага тиймейди, соннан себеп ол аьр бирине янъы ат атайды. Сол «келиншек атлардынъ» ишинде энъ де йййы ювыклык терминлер кулланылады: *Кайнагам*//*Кайнагамыз* (кайын + ага + -м//; кайын + ага + -м + -ыз), *Кайынбийкем* //*Кайынбийкемиз* (кайын + бийке + -м; кайын + бийке + -м + -из), *Кайынсинглим* (кайын + сингли + -м), *Кайним* (кайын + уни + -м)» эм б. Яс келинлердинъ шыгарган атлары ярасык, кулакка юмсак шалынадылар: *Эркехан* (эрке + хан), *Эркем* (эрке + -м), *Кишкейгыз* (кишкей + кыз), *Буйрашаш* (буйра + шаш), *Алтыншаш* (алтын + шаш), *Алтынм* (алтын + -ым), *Шыракшым* (шырак + -шы + -м), *Топыйна* (топыйна), *Бийкем* (бийке + -м) эм б.; эрининъ инилери уьшин: *Мырзам* (мырза + -м), *Кишкей яс* (кишкей яс), *Азиз* (аьзиз «баалы»), *Ясымыз* (яс + -ым + -ыз) эм б.

Яс келиншекке кайынатасы эм кайынанасынынъ атларын олар янында болса да, болмасалар да айтпага тиймейди. Аьле, ювыклар арасында сол атлары болганлар бар болса, келиншек оларга *Атикон* > *Аты уйкен* (аты «онынъ аты» + уйкен «сыйлы») деген атты береди.

Эри уьшин уьй бийкеси кулланатаган соьзлер: *Навы*, *Аталары* «олардынъ (балалардынъ) аталары», *Хожайым*, *Бизики* эм б.; эри пишесине *Уьйдеги*, *Аналары* «олардынъ (балалардынъ) аналары».

Ногай арасында уьйкенлер уьшин ат орнына ювыклыктынъ, кардашлыктынъ терминлери юреди: *Уьйкен абай*, *Кишкей абай*, *Карт абай*, *Аба*, *Абай*, *Анай*, *Акай*, *Ака*, *Атай*, *Ата*, *Анам*, *Атам*, *Акам*, *Нагашакам*, *Нагашым*, *Иним*, *Аьптем* эм б. Янъы келген келиншек те келген аьелинде янъы ат алады: *Келин* ~ *Келиншек* < *Кеншек* (келин + -шик), коьбисинше кулланылатаган кеби — *Кеншек*.

Сол куйпке *акай*, *атай*, *анай*, *абай* деген соьзлер мен айтылган атлар да киреди. Ногайларда, эгер балага карт ата-сынынъ яде карт анасынынъ аты берилсе, сол балага айырым эс бергенлер, ога, уьйкен аьдемге карагандай, караган-

лар, сыйлаганлар. Сол атты оьмири узак болсын деген уьмит пен бергенлер. Ама баладынъ атын атасына эм анасына айтпага тиймегеннен себеп *акай, атай, абай, анай* деген терминлерди кулланганлар: *Акай, Атай, Бозакай (боз + акай), Аманакай (аман «аман-эсен» + акай), Балакай (бала + акай), Биякай (бий + акай), Картакай (карт + акай), Кутлакай (кутлы + акай), Койлакай (койлы + акай), Анай (анай), Бесакай (бес + акай), Атакай, Дадай, Шапалакай, Матакай, Менълиакай, Мурзакай, Булакай, Канакай эм б.* Айтып озбага керек, ногай киси атлардынъ *ата, баба, атай, акай* деген компонентлери, ногайлардынъ арасында исламда болган супы (суфийский мистицизм) ызлары коьринеди. *Баба* деп супылардынъ басшыларына айтылган, соьйтип те, белгили супы-шайирлерге де айтканлар. Ногай халкы арасында энъ де белгили болган супы — Абдрахим Туькли-Баба Шашлы-ас, 12 оьмирде яшаган, Ногай Ордасын курган Эдигединъ ата-бабасы.

л) халк арасында сый ман айтылып, оьмирлерден оьтип келген атлар: *Эдиге, Ногай, Ногай-хан, Шора, Шора-батыр, Нураддин, Юсын, Балта, Балтабай, Балта-мурза; Орак, Орак мурза, Орак-бай, Оракбий, Орак-хан (орак «кол шалгы»); Яйын, Яйын-мурза, Яйын-бек (яйын «эдирне»); Кылыш, Кылышбий (кылыш) эм б.*

м) кыраллар, сувлар, этнонимлер (ырув атлары) ман байланыслы атлар: *Ногай, Ногайжан, Ногайхан, Ногайбек, Мысыр, Мысырбий, Кумыкбий, Казанбий, Оьзбек, Оьзбекхан, Туьркбий, Туьркабай, Кырымхан, Кырымгерий, Кытай, Авархан, Казакбий, Шамхан, Япон, Эдилбий, Дунакай, Яйыкбий эм б.*

Бу сыдырага *Сарай* деген атты да коспага болады. Бу хатын-кызлар аты халк арасында кулланылады: *Сарай, Янсарай//Джансарай;* бурынгы ногай оькиметининъ бас шахарларынынъ аты да болып келеди: *Сарай, Сарайшык (сарай «дворец»).* Сарай деген байыр ат Азербайджанда (*Сарай, Сарайбулак*), Казахстанда, Узбекистанда (*Коктепе-Сарай, Сарай-Курган, Ак-Сарай*), Татарстанда (*Сарай-Чекурча, Сарайлы*), Россияда (*Зарайчик, Рязаннынъ керуьв-куьнбатырында*), Босния эм Герцеговинада (*Сараево*), Турцияда (*Сарайкей, Сарайджик, Сарайюню*) расады. (А. Гусейнзаде. О трех этнопонимах Апшеронского полуострова. Ж. «Советская тюркология». Баку, 1973, №3).

Азербайджан аьлими А. Гусейнзадединъ айтувына коьре, келтирилген топонимлердинъ негизинде *Сарай* деген антропоним келеди. Ойын беркитер уьшин, ол чингизидлердинъ атларын *Сарай-Бука*, бир де Токтамыштынъ *Сарай-Бек* деген ювык айкасканынынъ атын келтиреди. Эм де Мирза Искендердинъ (1420—1438 йй.) кызларынынъ бирисиннинъ аты *Сарай-Бегим* деген атты юргисткенин белгилейди.

Сарай деген байыр атты кабатлы ат деп айтпага болады. Сарай эки кесектен туьзилген: *Сарай//Янсарай//Джансарай* (*сары + ай ~ алтын ай: Сарай < сары + ай*). Бизим ойымызша, бу байыр ат *Алтынай* деген байыр аттынъ косагы (синоними) болып келеди. *Алтынай < алтын + ай «золотая луна»*.

Бу куьпке тотем айванлардынъ эм куслардынъ атлары ман айтылган антропонимлер киреди. Олардынъ негизинде ногай халкынынъ тотем аньламлары, табынувлары : *курт «боьри»*; *касқыр «боьри»*; *тулпар 1) миф. «канатлы ат», 2) согыс аты, ярыс аты; кошкар, аюв, тотыгус, кув эм б. Касқырбай, Курт, Куртбий, Тулпар, Аккоьбек, Коьбек, Аккошкар, Аювхан, Тотыгус, Марал, Акмарал, Аккув, Байбоьри (бай + боьри); Боьрали (боьри + Али); Боьрибай (боьри + бай); Касқырбай (касқыр + бай); Касқыр, Курт-мурза (курт «боьри» + мурза), Аювхан (аюв + хан), Карсак (карсак «шоьл туьлки»), Коьбек (коьбек «ийт») эм б.*

II. БАСКА ТИЛЛЕРДЕН АЛЫНГАН БАЙЫР АТЛАР

Ногай атларынынъ тизбесинде баска тиллерден кирген байыр атлардынъ саны уьйкен. Коьрнекли орынды араб, орыс эм орыс тили аркалы европа тиллериннен келген атлар ыслайдылар.

Монгол тилинен келген антропонимлер. Белгилисинше, монгол эм тюрк, эм олардынъ ишинде ногай ырувлары катнасларынынъ тамырлары терен. Сол экономикалык, маданият эм узак заманлар коньысылык катнаслар тилде де ызын калдырмай болмаган: *балдыз (пишесининъ синъилиси), абсын (эки кардаштынъ пишелери), доьрмен (ырув ат), куда (келин эм киев беттен ювыклар), боьле, туьмен (он мынъ санлы аьскер)*. Боьтенде бу ызларды антропонимияда коьремиз: *Кудаяс, Туьменши, Доьрменхан, Нагашака, Шынгыз (монгол тилинде шынгыз «куьшли, куьдиретли»), Шынгызхан; Шынгыз (ногай антропонимиясында эм хатын-кызлар аты, эм де эр кисилер аты: шын + кыз); Акманълай (ак +*

манълай); Денъиз//Тенъиз, Денъизбай, Тенъизбай; Сатай (сатай «кардаш-кавым»), Бюлекой, Бюлехан, Куда: Куда яс, Кудабай; Кудеяр//Кудояр эм б.

Иран (фарс) тилинен кирген байыр атлар: гуьл «шекей», булат, ян//жан//джан: Нуржан (нур «саьвле» + жан); Гульбийке; Гульнара, Гульшаар, Бекбулат, Бийбулат, Булат, Афужан, Таужан, Фаризат (фари/пари/пери + зат), Шабаз < Шах-Аббас эм б.

Юма куьнлерининъ аты ман байланыслы антропонимлер айығым бир куьп боладылар: Дуйсемби (дуйсемби «понедельник»), Саьли (саьли «вторник»), Саьрсемби //Шаьршемби (саьрсемби «среда»), Бийсемби (бийсемби «четверг»), Юмав (юма «пятница»), Базар (базар «воскресенье») эм б.

XIV оьмирдинъ сонъында эм XV оьмирдинъ басында Эдигединъ басшылыгында ногайлар арасында мусылман дини кенъ яйылып оькимет динининъ статусын алады. Мусылман дини яйылмай турып, ногайлар, йогарыда айтканымыздай, куьнге, айга, коькке, ерге, сувга табынганлар. Сол заманлардынъ эстеликлери болып бу антропонимлер сакланадылар: Тенърибай (тенъри + бай); Тенъригул (тенъри + гул), Кунай, Куьнтув (куьн + тув); Куьнхан (куьн + хан); Куьнтий (куьн + тий), Коясулы, Кояс (кояс «куьн»), Айбар (ай + бар), Айнур (ай + нур); Айтувган (ай + тувган), Айян (ай + ян); Айбала (ай + бала), Айзат (ай + зат); Айганат (ай + канат); Айдарув (ай + да + аьруьв); Айхан (ай + хан); Айданак (айдан + ак); Аймелек (ай + маьлек); Толганай (толган + ай), Танъат (танъ + ат) эм б. Ногай антропонимиясында бурынгы тюрклердинъ уьй отягасынынъ, балалардынъ саклавышысы, корувшысы кие Умай-анадынъ аты да кулланады. Умый//Умуй – хатынлар аты, Дагестан республикасынынъ Бабаюрт районында яшайтаган ногайлар арасында язылып алынган.

Мусылман дини мен ногай халкынынъ социаллык, политикалык эм маданият яшавына уьйкен туьрленислер келеди, янъы оькимет дин араб тилининъ эм язувдынъ яйылувына да себеп бередиди. Мусылман дини мен бирге ногайлардынъ байыр ат тизбесине араб атлардынъ номай кесеги косылады.

Араб байыр атларды бир-неше куьпке боьлмеге болады: а) Алладынъ сыйлы атлары: Абдулла («Алладынъ кулы»); Абдулхамид (Данъкланатаганнынъ кулы); Абдулкадыр («Куьдиретлидинъ кулы»); Абдурахман («Рагимлидинъ кулы»);

Абдулбасир («Баъри затты коьретаганнынъ кулы»); Абдулсатар («Афув этетаганнынъ кулы»); Абдулжалил («Уллыдынъ кулы»); Абдуразак («Яшав оьтпегин беретаганнынъ кулы») эм б.

б) Мухаммед пайхамбардынъ аты ман байланыслы атлар:

Пайхамбардынъ, онынъ янындагы досларынынъ, ювыкларынынъ атлары: Мухаммед пайхамбар < Магомед < Магомет < Магомедгерей < Магомедали < Мамед < Мамедали, Ахмед, Хасан, Хусейн, Али, Осман, Омар, Мустафа, Айша, Зейнап, Хаджа, Фатима, Марзият, Амина (Мухаммед пайхамбардынъ анасы) эм б.

в) негизинде араб соьзлер болган атлар: Алим (аьлим «билимли, оқымыслы»); Амир (аьмир «етекши, басшы»); Заид (заид «косым»); Иман (иман «дин»); Канбер (канбер «бозторгай»); Курман (курман «курманлык»); Локпан (локман//локпан «асыравшы»), Зарип («ярасык, оьткир акылы»); Адил (аьдил); Рашид («акыллы», «тувра йол ман братаган»); Саид («наьсипли, бактылы») эм б.

г) негизинде айлардынъ, куьнлердинъ атлары болган антропонимлер: Кадыр (Кадыр кешеси — рамазан айынынъ 26-ншы кешеси); Рамазан (рамадан // рамазан айында тувган балага берилетаган ат); Навруз// Науруз// Наурыз (март айы; 21 март бурынгы тюрк календарине коьре — Янъы йыл/Йыл басы деп саналады); Сафар // Сапар // Сепер // Сафарбий // Сепербий (сапар/сафар мусылман календарининъ 2-нши айы; Сафар айында тувган бала) эм б.

д) бурынгы еврей атлар, Библия пайхамбарларынынъ атлары: Марием // Марьем // Мариеш // Мариям // Марьям > Мария (бур.-евр. «баьриннен де артык, ийгилердинъ ийгиси»); Иса > Иисус (бур.-евр. «Куткарувшы»); Юсып // Юсуф // Юсуп > Иосиф (бур.-евр. «оьркенли, коьбейген»); Муса > Моисей (бур.-евр. «суздан куткарылган», мешу — бур.-евр. «саьбий»); Яхъя > Иоанн (бур.-евр. «Алладынъ рагимлиги»); Ибрагим // Ыбрайым // Ыбрай // Ибрай > Авраам (бур.-евр «иманлылардынъ аталары», «халклардынъ, миллетлердинъ атасы»); Даут // Дауд > Давид (бур.-евр. «суьйикли», «суьетаган»); Якуб// Якуп // Якып > Яков // Иаков (бур.-евр. «ызлайтаган, ызыннан келетаган»); Харун // Арун > Аарон (бур.-евр. «бийик, ярыктынъ тавы, оқытувшы, билимли»); Исхак > Исаак (бур.-евр. «куьлжи»), Юныс < Ион; Аюб < Иов; Яхъя < Иоанн эм б.

Ногай байыр атлардынъ тизбесинде сыйланатаган атлардынъ ишинде: *Ауана // Ава-ана > (Ауа // Ава > Ева + ана), Ава-бийке // Ауа-бийке > (Ауа//Ава > Ева + бийке «то-тай»); Ауа // Ава > Ева.* Ногайларда бала тувувына ярдам этетаган хатынга *Эбия // Эвия ~ Эвия-ана* деп айтадылар. Бу аттынъ негизинде *Ава // Ауа* аты болганын коьремиз.

Исламда кие хатынлардынъ санына *Марьем-ана* ман бирге Муса пайхамбардынъ пишеси *Сепфора* киредилер. Ногай ат тизбесинде *Сепфора* аты — *Сабира // Сабират «сабыр»* кебинде кулланады. Хатын-кызлар атларынынъ ишинде аьлиги заманда да йыйы кулланатаган атлар: *Медине, Мекке, Кевсар // Кеусар, Кебахан (Кеба > Кааба)* боладылар.

Саид, Саида, Рамазан, Абдулла, Расул, Мухаммед, Муса, Иса, Медине, Мекке, Хасан, Хусин, Абдулкерим, Фатима, Рабият эм б. араб-фарс эм ногай антропонимлер мен бирге туьзилген кабатлы байыр атлар: Байрамхан, Моллагул, Алимгерей, Сафарбий, Оразбийке, Ажимурза, Аллагул, Ажихан, Мусабий, Курманбий, Байрамнияз, Ботанияз эм баскалар соьле де йыйы кулланыладылар.

Орыс эм орыс тили аркалы европа эм баска тиллерден кирген байыр атлар: Адлер, Арсен, Артур, Роберт, Роман, Альберт, Виталий, Валерий, Юрий, Вадим, Игорь, Марат, Эдуард, Тамара, Лаура, Инна, Елена, Лилия, Белла, Майя, Аида, Ирина, Марина, Эмма, Жанна эм б.

Ногай аьелинде саьбийге ат сайлауда туьрли йорыклар, аьдетлер сакланган. Солардынъ бири — оьмирлердинъ терениннен келген аьдет — тувган балалаларга берилген атты баска балалардынъ атларына уйыстырув, келистирув. Соьйтип кеплестирилген аьел атларга илмиде «халктынъ поэзиясы» деп те айтылады. Мысалыга ногай авылларынынъ ЗАГС маглуматларынан эм ногай авылларда халк авызынан язылып алынган атларды беремиз:

а) аьелдинъ аьр баласынынъ аты бирдей аьриптен басланады:

Кока ~ Карагыз ~ Каншок ~ Канитат;

Тотамаш ~ Таьтлибек ~ Татувей;

Куьлкий ~ Кокаш ~ Кутлыхан ~ Касболат;

б) аьр бир аттынъ сонъында бирдей аьрип яде бувын:

Саит ~ Халит ~ Валит ~ Мажит;

Ажислам ~ Залим ~ Абдулаким;

Азамат - Канитат - Забит;

Кундыз - Юлдыз;

Кокаш - Тотамаш;

Саният - Марият - Канитат;

в) атлардынъ сонъында бирдей кесеги болган:

Орысбий - Арсланбий - Курманбий;

Мухарбий - Сефербий - Аскербий;

Нарбийке - Алтынбийке - Куьнбийке - Сылувбийке;

Хангерей - Батыргерей - Крымгерей;

Шамгерей - Батыргерей - Каплангерей - Клычгерей;

Алемхан - Салемхан;

Меккехан - Куьмисхан - Аскерхан;

Нурхан - Зорумхан - Исымхан;

Курманбий - Альбий - Мысырбий;

Тотамай - Тымалай - Исуай;

Мавледи - Джамалдин - Аладин - Мухадин;

Маьнетли - Саьнетли;

г) аьелде тувган эгизлерди сес ягыннан уйыскан атлар ман атаганлар. Ногайларда эгизлер уьшин аьдетте болган косак байыр атлар да айырылмай кулланадылар: *Хасан - Хусин; Тахир - Зухра; Медине - Мекке; Карайдар - Кызылгуьл; Касболат - Янболат; Аьруьвзат - Фаризат; Амин - Аминат эм б.*

Келискен, бир бирине уйыскан аьел атларын тек тувган балалардынъ атлары ман туьзилмеген, аьле бир-неше несилерден де коьшип келип, сол аьелдинъ уьйкенлерининъ атларына коьре де келискендей этип туьзгенлер. Сол уйыскан ногай байыр атларды туьзетаган эм коьп те кулланылатаган соьзлер (антропорифмалар) булар боладылар:

куьн: Куьнтий, Куьнтувган, Куьншырак, Куьнбийке, Куьндеаьруьв, Куьнсылув эм б.

ай: Айболат, Айдемир, Айтувган, Айбал, Айбала, Айбетли, Айбийке, Айганат, Айгуьл, Айгыз, Айсылув, Айпара эм б.

ак: Акманълай, Актамак, Актувган, Акйибек, Акбийке, Акбилек, Акйол, Аккыз, Аккуват, Акмамет, Акмурза, Аксунъкар, Актаж, Актай, Актуяк, Акямав, Акян эм б.

кара: Кара, Карабал, Карабала, Карабаьтир, Карабий, Караболат, Карагеде, Карагелди, Карагул, Карагыс, Карадав, Карайдар, Карамырза, Каратав, Каратай, Карагыз, Карашаш, Карагоьз эм б.

алтын: Алтынбек, Алтын, Алтынай, Алтынсылув, Алтыншаш, Алтынбийке эм б.

бай: Байбек, Байбарс, Байбол, Байболат, Байгады, Байгазы, Байгелди, Байгиси, Байдемир, Баймамбет, Баймырза, Баймурат, Байназар, Байтерек эм б.

бийке: Бекбийке, Ажибийке, Буланбийке, Зарбийке, Кадырбийке, Курманбийке, Маллыбийке, Алтынбийке, Боранбийке, Ковшбийке, Янбийке, Янбийкеш, Суйымбийке, Нарбийке, Сылувбийке, Бекбийке, Айбийке, Куынбийке, Танъбийке, Кембийке эм б.

берди: Байрамберди, Бекберди, Кудаберди, Маевлимберди, Аллаберди, Эсберген, Бердихан, Бердияр, Бердибай, Бердирасул, Берди, Рамберди эм б.

болды: Болды, Эрболды, Янболды, Ярболды, Байболды, Айдабол, Болдыхан, Элболды эм б.

келди: Амангелды, Оразгелды, Эсенгелди, Юмагелди, Раскелди, Ажигелди, Асангелди, Карагелди, Тойгелди, Келдихан, Келдибай, Келдимурат эм б.

тувган//тувар//тув: Эртувган, Эстувган, Бектувган, Казтувган, Эртув, Байтув, Бектув, Бийтув, Ултувар, Ултув, Айтувар, Айтувган эм б.

турсын: Турсын, Курыптурсын, Турсынали, Бектурсын, Турсынхан, Турсынай эм б.

суйиндик//суйин-: Суйиндик, Суйинбийке, Суюн - Суйин ~ Союн, Суюнбек, Суюнбай эм б.

кайтар//кайт -: Эльгайтар, Явгайтар, Ажигайтар, Ажигайтчан, Кайткан, Кайтархан эм б.

оьлмес: Оьлмес, Оьлмесхан, Оьлмесбийке, Оьлмесжан эм б.

таймас: Таймас, Таймасхан, Таймасбек эм б.

атар: Танъатар, Атарбек.

токтар: Токтарбий, Тохтар, Тохтарбек эм б.

тоьлеген: Тоьлеген, Тоьлемис, Тоьлемисхан, Тоьлегенбек эм б.

адаспас: Адаспас.

бол// болган: Балболган, Бийбол, Бийболган, Янболган, Ярболган, Байбол, Бекбол, Елболган, Картболсын, Моллаболган эм б.

ийсиндик: Ийсиндик.

ковш-//ковшер: Ковшербай, Ковшманбет, Ковшбийке эм б.

сагындык: Сагындык, Сагынбек эм б.

бегинмек: Бегиндик, Бегитуьв эм б.

бесле -: Беслехан, Бесленбек эм б.

кувандык: Кувандык, Кувандыкбай эм б.

куьсеген: Куьсеген, Куьсегенбий эм б.

калсын: Калсынбай, Калсын эм б.

гуьл: Кызылгуьл, Айгуьл, Гуьлнара, Гуьлбийке, Гуьлджан, Гуьлджамал, Гуьлбахар, Сарыгуьл эм б.

сылув: Айсылув, Сылувхан, Сылувбийке эм б.

кыз: Карагыз, Сарыгыз, Аккыз, Балкыз эм б.

ай: Алтынай, Айнара, Айсылув, Толганай эм б.

акай: Нуракай, Сабанакай, Картакай, Имамакай эм б.

-кирей//гирей//герей: Азаматгерей, Бактыгерей, Арслангерей, Махметгерей, Малимгерей, Менълигерей эм б.

-джан//жан//ян: Янболат, Темиржан, Ногайжан, Ахметжан, Балажан, Караян эм б.

-хан: Насипхан, Таьтлихан, Залимхан, Стамбылхан, Ногайхан, Оьлмесхан, Аскерхан эм б.

-бий: Мусабий, Асанбий, Клышбий, Мухарбий, Конакбий, Мысырбий, Кумыкбий эм б.

ажу//аджу: Ажисхак, Ажислам, Ажимурат, Ажигерей, Ажимуслим, Ажимуса, Ажимолла эм б.

билек//белек: Акбилек, Ажбелек, Канбелек эм б.

лиси: Юмагиси, Хангиси, Балгиси, Заргиси эм б.

мырза//мурза: Алимурза, Мырзагелды, Мырзагиси, Мурзабий эм б.

Сол затты архивлерде, тарихлик маглуматларда сакланган бурынгы ногай шежерелери де хабарлайдылар. Бурынгы ногай байыр атларынынъ сакланувына халктынъ тагы да бир аьдети себеп береди – ол аьр бир аьдемнинъ ети атасын билмеге кереги. Мысалыга Исмаил мырзадынъ аьел шежересин келтирейик: *Динбай ~ Кутлугбай (Кулбай)~ Ханбай -Джанбай; Байтерек~ Шайтерек ~ Яштерек~ Бектерек ~ Чаштерек; Назар-Мухаммед ~ Кара Кельмухаммед ~ Султан-Мухаммед~ Ак-Мухаммед ~ Бий-Мухаммед ~ Джан-Мухаммед--Кул-Мухаммед эм б.* (В.В. Трепавлов. История Ногайской Орды. Москва, 2001). Тарихлик маглуматларда сакланган ногай байыр атларды (антропонимлерди) буьгуьн де халк кулланады. Солардынъ бир кесегин, маглуматларда язылган кеплеринде беремиз: *Кудояр, Мамай, Тягриберды, Исмаил, Уразгилди, Тинмагмет, Шихмамай, Байдервиш, Кошкелди, Аккубек, Мангит, Янбулат, Елмагмет, Янай, Борлакъ, Акъкол, Аллакуват, Кулчюрик, Иланчюра, Татай-мурза, Белек-Булат,*

Тавкей Тсмеев, Идилбай, Куриланъ, Уразлы, Баигитъ, Кибчакъ Сангиръ, Янкорпей, Телешъ, Абызъ, Кульюнъ, Боранчи, Сырматай, Шокулу, Байсуоу, Девлет Келдий, Койбаши, Янбаз, Сеюнбек, Арыкъ, Байтерекъ, Айдар-мурза, Чемашъ мурза, Кунтжуган, Зюсонкор, Конай Маматаевъ, Алашугур, Толгазы, Беляк, Кайбулла, Устемир, Асантай, Смаил, Алей Оксак (Грамоты Великого князя Иоанна Васильевича к Нагайским мурзам и их к Великому Князю Иоанну Васильевичу // Продолжение древней Российской Вифлиофики. Часть VII. СПб, 1791, при Императорской Академии наук).

Эски маглуматларда эм китапларда язылып алынган Кырым ногайлардынъ атлары буьгуьн де Кырым эм баска ерлерде яшаган ногайлардынъ антропонимиясында кенъ кулланадылар. Тек язылып алынган атларда *мурза, ага* деген терминлер сол эски заманларда аьдемнинъ титулын эм статусын билдирип келген болса, аьлиги замандагы антронимлерлерде титул терминлери, алдынгы анъламларын йойып, байыр атларда грамматикалык компоненти (кесеги) болып келедилер: *Танай-ага, Дюшемби-ага, Эльбузду-ага, Тенись-мурза, Ислам-Мурза, Тогай-Мурза, Эснай-Мурза, Джан-Арслан-Мурза, Эдиге-Мурза, Курт-Мурза, Али-Мурза, Султан-Али-Мурза, Ислам-Мурза, Мамай-заде-Мурза, Казак-Мурза, Бек-Мурза, Мансур-Мурза, Нурадин-Мурза, Кара-Исмаил-Мурза, Арслан-Мурза.* (Памятная книга Таврической губернии. Под ред. К. В. Ханацкого. Симферополь, 1867).

XX оьмирдинъ 30-ншы йылларында Дагестан, Кобан, Нефтекум ногайлары арасында профессор Н.А. Баскаков лингвистикалык экспедициялар озгарады. Йыйылган материалларга негизленип, ол, 1940 йылда Москвада, биринши академиялык грамматикасын шыгарады («Ногайский язык и его диалекты»). Ногай авылларда аьлимге ярдамласкан, айкасқан, ногай тилининъ байлыгын айтып, хабарлап билген аьдемлердинъ атларын язып алган. Китапта калай язылган болса, солай беремиз:

Ибрахим Аджыхамет Къумратулы
Хисаметдин Темирджан улы Байсов
Фатима Азамат Кирей къызы Байыс
Рахмет Йакъуп улы Сыйкъалы
Аджыбулат Ибрахим улы Акъсьый

Меджит Рамазан улы Къарас
Асан Магомет улы Санълыбай
Мухаммет Йймин Ишметдин
Аьфенди улы Къарас
Осман Халил улы Доьрмен
Адимей Халил улы Миж
Мухаммед Али Алиберди
Малик Бестеней улы Оъурлы
Исакей Мана Огъулы
Хасан Къарамырза улы Уъздоьн
Гух Огырлы улы Омар Рамазан улы
Суьлеймен Ишамакъай улы Адис
Муса Батал улы Ахметджан
Нуракъай Йакъуп улы
Багдад Исбол Мустафа келини
Арзымухамбет Мустафа улы
Шашлыкъан Къылас кызы
Шикаьр Амеш кызы
Йавдан Уътемалы улы
Мусурбий Аджатур увлы
Салим Йантувган улы
Абдырахман Сабыт улы
Абдулжалил Илмухамбет улы
Ходжа Джумакедди улы
Акъмангълай Келди кызы Сали келини
Куьнбийке Йантувгъан келини
Сахшалы Насыр улы
Аджы Байрам улы
Куьлджемине Кирей келини
Меклы Булат Йарболды улы
Аджикелди Байрам Али улы
Ибрайим Нафта улы
Шокъай Абдулхалик улы
Муслим Йалакъай улы
Казбек Джанкелди улы Елгитар
Сайит Ераклы улы
Гедик Быйаш улы
Мустафа Садек улы
Савкъат Тилек улы
Согъан Сарсей улы

НОГАЙ КИСИ АТЛАРЫНЫНЪ КЫСКАРТЫЛГАН КЕПЛЕРИ (АЛЛОНИМЛЕР)

Ногай тилинде соьзлерди, йыймаларды кыскартып айтыв йосыгы кенъ яйылган. Бу аьдет илмиде «тил экономиясынынъ принципи» деп аталады. Мысалы: *аькет* > *алып кет*, *аькел* > *алып кел*, *айнанайым* > *айланып кетейим эм б.* Бойтенде кыскартувлар байыр атларда коьп расадылар. Ногай антропонимиясында кулланылатаган кыска атлардынъ уьлгилери:

1) байыр аттынъ биринши фонемасынынъ, яде бир-неше фонемадынъ, яде байыр аттынъ бир кесеги туьсип калувы ман ясалган: *Абдулхамид* > *Хамид* > *Амид* // *Амит*; *Абдулсадык* > *Садык*; *Ажисхак* > *Исхак*; *Абдулалли* > *Али*; *Абдулаким* > *Аким* > *Аки*; *Ахметхан* > *Аьметей* > *Аьмет*; *Алимхан* > *Аликей эм б.*

2) орта сеслердинъ туьсип калувы ман ясалган: *Эльтиапай* > *Эльтапай*; *Шахтемир* > *Шатемир* // *Сатемир*; *Абдулгани* > *Абдгани*; *Казы-Герей* > *Казгерей эм б.*

3) байыр аттынъ ортасындагы усас сеслердинъ косылувы ман: *Ажи-Ислам* > *Ажислам*; *Ажи-Исхак* > *Ажисхак*; *Аубекир* > *Аубекир*; *Алаеддин* > *Аладин*; *Бай-акай* > *Баякай*; *Куьшли-авай* > *Куьшлавай эм б.*

4) бир сестинъ яде соьздинъ ортасында бувыннынъ туьсип калувы (синкопа): *Ажи-Белек* > *Ажбелек* > *Ажмелек*; *Ажи-Мурат* > *Ажмурат*; *Ажи-Фатима* > *Ажибатба*; *Абдулла-Али* > *Абдулалли*; *Ажи-Булат* > *Ажбулат*; *Айды-Хан* > *Айтхан*; *Менълиаьруьв* > *Менъаруьв*; *Дунай-акай* > *Дунакай*; *Кенже-Али* > *Кенжали эм б.*

э) *-еке*; *-ка* // *-ке* аффикслердинъ кыскартылган байыр атларга косылувы ман: *Куьсеп* > *Куьсевке*; *Муьсев* > *Муьсевке*; *Асият* > *Асюка*; *Мурза* > *Мурзаке*; *Бойлев* > *Бойлеке эм б.* Ногай халкы арасында белгили кыскааяклы байыр аты *Каныке* > *Ханым-Бийке* деген толы аттынъ кыскартылув кеби болып келеди: *Каныке* > *Ханым-Бийке*.

-еш, *-ш* аффикслери ногай тилинде суьйип, юмсайтып, кишкейтип айтылган атларга ялганып келедилер: *Баьдоьш*, *Бекеш*, *Баьпоьш*, *Кокаш*, *Ханыш/Каныш* (*хан + бийке + -ш*), *Апоьш*, *Мамуш*, *Келдуш эм б.*

Йыйы расатаган толы байыр атлардынъ кыскартылып эм юмсайтылып айтылган кеплери: *Аби/Ави* > *Абибе*; *Ажу* > *Аьжигерей*; *Баьдоьш/Батовк* > *Байдымат* > *Фатьма* > *Фатима*; *Балев/Балез/Балув* > *Бальбек*; *Бопай* > *Бопатай*; *Ибраш* > *Ибрагим*; *Камай* > *Камаллетдин*; *Кемай* // *Кемат* > *Кельди-Мурат*; *Майок* > *Майсара*; *Марьем*; *Майлы* > *Майса* > *Майлы-Хан*; *Муртай* > *Муртазали*; *Сапу* > *Сафарбий*; *Току* > *Токбийке*; *Шабай* > *Шабан*; *Шаму* > *Шамсуддин*; *Януьв* > *Янев* > *Яндав* > *Янтувган*; *Магометгерей* < *Мамаш* < *Мамуш*; *Мамедали-ажу* < *Мамадай*; *Магомед* < *Мамуш*; *Абдулкерим* < *Абкай*; *Серпедин* < *Сепей*, *Ажигерей* < *Ажу*, *Исмаил* < *Смай//Смау эм б.*

ТАГЫЛМА АТЛАР

Ногай антропонимиясында тагылма атлар* айырым бир орынды аладылар. Ногай байыр атлары тизбесинде тагылма атлардынъ саны айлак коьп болганы эс эттирмей калмайды. Тагылма атлар, тувган себеплерине эм не маьне мен айтылганларына коьре, туьрли куьплерге боьлинедилер:

а) аьдемнинъ сыпатына коьре берилген: *Шыбар* (*шыбар* – бетинде сепкили, тамгалары болган), *Сары* // *Сарыйван* (*сары* – шашы сары, сыпаты ак болганга *Сары Иван* дегенлер), *Кертик* (*кертик* — «*ярык тиси болган*»). Ногайлар кертик деп яравсыз кылыклары болган аьдемге де айтканлар. *Кара* // *Карабакай* (*кара* «*караборан*» + *-бак* + *-ай*); *Шока* (*шока* – басынынъ тоьбеси коьтеринки болса), *Кирта* (*кирта* «*кирли*») эм б.

б) юрсине, турысына коьре берилген: *Аксак Амербий* «*аксак Амербий*», *Шолак Иса* «*колсыз Иса*», *Топал* «*аяксыз*», *Шолак* «*колсыз*» эм б.

в) аьдем баскалардан бойы, шаркы эм баска белгилери мен баскаланганын коьрсеткен атлар: *Узын Маульт* «*бийик Маульт*», *Тымалак* «*семиз, домбалай*», *Маштак* «*бойы кишкей*», *Курагаш* (*куры* «*кепкен*» + *агаш* «*курык*»), *Домбалай*

* Тагылма атлар — прозвища.

Тагылма атларды йьюьвда ярдамласкан Магомед (Памир) Наймановка разылыгымызды билдиремиз.

«семиз», Тобгерек, Кызылбас «кызыл шашы болган», Акбас «шашы сары», Токалак «шашсыз», Буйрашаш «шашы буйраланган», Таьмник «манъка бурын» эм б.

г) аьдемнинъ касиет белгилерин билдирген: Кырк оьтирик (кырк «коьп» деген маьнеде + оьтирик «ялган», оьтирикши); Динзил «узак, коьп заман ойланатаган», Копар «мактаншак», Дуьнъкей «тез анъламайтаган», Йылавык «йылап туратаган», Алтаяк (алты + аяк — кыдырма), Алтавыз (алты + авыз — босавыз) эм б.

д) аьдемнинъ нышанларын коьрсеткен: Санъырав «кулагы эситпейтаган», Сакав «соьйлеялмайтаган», Коьсе «сакал битпейтаган», Тылкав «тили куьрмелетаган», Туькли «шашлы», Солакай, Кылый «коьзи туьз карамайтаган» эм б.

Сол тизбеге ырув-аьел атлары да киредилер: Алтавлар «алты бармаклылар», Тазбаслар «басларында таз болган», Мырзалар, Матакожлар «кыска бойлылар», Кызылбаслар, Сарыкулаклар, Уьшбармаклар «ялагайлар», Коьселер «сакалсызлар» эм б. Бу куьпке аьдемнинъ яшаган ерине, кесписине, эткен куллыгына коьре айтылган атлар да киредилер: Туьйирмениши Мамат, Курдажи Мамет, Туькенши Айшат, Балтавылы карт, Алакай авылы кыз, Куьмисши Ярболды, Темирши Мамай, Туьеши Аьжоьв, Бозлавышы Уьзликен, Анъшы Муса, Сынышы Ырыслыхан, Палуван Сувык эм б.

XX оьмирдинъ 90-ншы йылларында асыл ногай байыр атлардынъ яшавга кайтып басланганы сезиледи. Сол тизбеде хатын-кызлар атлары: Айгуьл, Алтынай, Айбетли, Айбийке, Айсылув, Акбилек, Алиме, Алтыншаш, Балбийке, Баянсылув, Бекбийке, Джамия, Еннетхан, Йибек, Савле, Карагыз, Карлыгаш, Келдихан, Кызйибек, Суьйимбийке, Танъсылув, Шолпан, Юлдыз эм б.; эр кисилер атлары: Азамат, Арслан, Каплан, Аскар, Байбарс, Бактыяр, Карамырза, Кутлыбай, Эдиге, Нурадин, Темирбек, Умар, Янболат, Янмурза эм б. Ата-аналар, ат береектен алдын, бурынгы аьдетке коьре, ясы уьйкенлер мен кенъесип, аьлимлер, окытувшылар ман да расып, китапларды да актарып, сол сорава тешкеруьвли карайдылар.

Тобменде берилген «ногай антропонимлердинъ кыскартылган соьзлиги» дуныяга янъы энген балага ат карастырмага, сайламага ата-аналарга, ЗАГС куллыкшыларына ярдам этер деп, сенемиз.

НОГАЙ АНТРОПОНИМЛЕРИНИНЪ СОБЗЛИГИ*

ЭР КИСИЛЕРДИНЪ АТЛАРЫ

- Абаг-тай (Abashtay)** < бур. тюрк. абаш «уыйкен» + тай;
Абаш
Аббас (Abbas) < ар. каты, йигерли; Аббас, Абас, Апас
Абдраш (Abdrash) < ар. кара: Абдурахман
Абдул (Abdul) < кара: Абдулла; Абди, Абу
Абдулазиз (Abdulaziz) < ар. (Алладынъ) Куьдиретлидинъ
кулы; Абдул-Азиз
Абдулазим (Abdulazim) < ар. (Алладынъ) Уллыдынъ кулы»;
Абдул-Азим
Абдулаким (Abdulakim) < ар. (Алладынъ) Данадынъ кулы;
Абдул-Аким
Абдулали (Abdulali) < ар. Йогардагынынъ кулы
Абдулалим (Abdulalim) < ар. Билуьвшидинъ кулы;
Абдул-Алим
Абдуламин (Abdulamin) < ар. (Алладынъ) Саклавшыдынъ
кулы; Абдул-Амин, Амин, Абдул
Абдуласан (Abdulasan) < ар. имам Хасаннынъ кулы;
Абдул-Хасан

* Атлардынъ тизбеси бу йорыкта берилген: солда байыр аттынъ официаллы маглуматларда, баладынъ тувган шаатламасында, паспортта берилмеге боляк кеби, янынъ скобкалар ишинде латин аьриплер мен язылган кеби, сонъ аттынъ кайсы тилден келгенин белгилев, эгер де ат асыл ногай аты болса, белги берилмейди, энъ сонъында байыр аттынъ (антропонимнинъ) ногай тилде язылув кеплери эм халк арасында кулланылатаган вариантлары.

** Бабаюрт ногайларынынъ кисе атларын язып алган социология илмилерининъ кандидаты Кистаман Казалиевага уыйкен муьсиревимизди билдиремиз.

- Абдулбари (Abdulbari)** < *ар. Яратканнынъ кулы; Абдул-Бары, Абдул-Бари*
- Абдулбасар (Abdulbasar)** < *ар. Абдул+ басар; Абдул-Басар*
- Абдулбасир (Adulbasir)** < *ар. баъри затты Коврегаганнынъ кулы; Абдул-Басир*
- Абдулбасыр (Abdulbasir)** < *ар. Абдул + басыр; Абдул-Басыр, Басир // Басыр*
- Абдулбек (Abdulbek)** < *ар. Абдул+т. бек; Абдул-Бек*
- Абдулвали (Abdulwali)** < *ар. Корувшыдынъ кулы; Абдул-Вали*
- Абдулгазы (Abdulgazi)** < *ар. Енъуьвшидинъ кулы; Абдул-Газы*
- Абдулгани (Abdulgani)** < *ар. баъри затка Ие болганнынъ кулы; Абдул-Гани, Абдыгани, Абдгани*
- Абдулжалил (Abduljalil)** < *ар. Уллыдынъ кулы; Абдул-Жалил, Жалил, Джалил*
- Абдулкадыр (Abdulqadir)** < *ар. Куьдиретлидинъ кулы; Абдул-Кадыр, Абылкадыр*
- Абдулкасым (Abdulqasim)** < *ар. асыравшы; Абдул-Касым, Касым*
- Абдулкерим (Abdulkerim)** < *ар. Кенъ эм Юмарттынъ кулы; Абдул-Керим, Керим*
- Абдулла (Abdulla)** < *ар. Алладынъ кулы; Абдуллах, Абдаллах, Абдул*
- Абдуллатип (Abdullatip)** < *ар. Рагимлидинъ кулы; Абдул-Латип, Латип*
- Абдулмалик (Abdulmalik)** < *ар. Иединъ кулы; Абдул-Малик, Малик*
- Абдулманап (Abdulmanap)** < *ар. Манафтынъ кулы; Абдул-Манап, Абдул-Манаф, Манаф*
- Абдулмежит (Abdulmejit)** < *ар. Данъклыдынъ кулы; Абдул-Межит, Абдул-Меджид, Межит*
- Абдулмуслим (Abdulmuslim)** < *ар. Алладынъ туврашыл кулы; Абдул-Муслим*
- Абдулназар (Abdulnazar)** *ар. рагимликтинъ кулы; Абдул-Назар, Абдул*
- Абдулсадык (Abdulsadiq)** < *ар. Абдул + садык «шынты дос»; Абдул-Садык, Садык*
- Абдулсалам (Abdulsalam)** < *ар. Куткарувшыдынъ кулы; Абдул-Салам*
- Абдулсалим (Abdulsalim)** < *ар. Акыллыдынъ кулы; Абдул-Салим, Салим*

- Абдулсамет (Abdulsamet) < ар. Дайымлыдынъ кулы; Абдул-Самет, Самет, Саму
- Абдулсатар (Abdulsatar) < ар. Кеширүүвшидинъ кулы; Абдул-Сатар, Абсатыр, Апсатар
- Абдулсейит (Abdulseit) < ар. Етекшидинъ кулы; Абдул-Сейит, Сейит
- Абдулхамид (Abdulhamid) < ар. Мактавлыдынъ кулы; Абдул-Хамид, Хамид, Амту, Бту
- Абдулхайыр (Abdulhair) < ар. Ийгидинъ кулы; Абдул-Хайыр, Хайыр
- Абдуразак (Abdurazaq) < ар. яшав ырызкысын Беретаганынъ кулы; Абдуразак, Разык
- Абдурашид (Abdurashid) < ар. тувра йолга Насихатлавшыдынъ кулы; Абду-Рашид
- Абдурахман (Abdurashman) < ар. Рагимлидинъ кулы; Абду-рахман, Абдраш, Абдрай
- Абдурасул (Abdurasul) < ар. Элшидинъ кулы; Абдурасул, Расул
- Абдусалам (Addusalam) < ар. Куткарувшыдынъ кулы; Абдусалам
- Абдырай (Abdiray) < кара: Ибрагим
- Абид (Abid) < ар. сежде беретан; Аби, Апи
- Абидулла (Abidulla) < ар. Аллага табынушы; Абид
- Абибулла (Abibulla) < ар. Алладынъ суйиклиси; Хабибулла
- Абрам (Abram) < Абрам, Апрам
- Абрек (Abrek) < амалсыз, уйин тасламага керек болуп, тавларга кашкан киси (Кавказ халкларында кулланылатан байыр ат)
- Абселемажи (Abselemaji) < ар. Абу+Селем // Салам; Абселем-Аъжи
- Абу (Abu) < ар. — ата
- Абуали (Abuali) < ар. Абу + Али «Алидинъ атасы»; Абу-Али
- Абуалим (Abualim) < ар. Абу + Алим «Алимнинъ атасы»; Абу-Алим
- Абубекир (Abubekir) < ар. Абу+Бекир «Бекирдинъ атасы»; Аъкей, Бекир
- Абунасыр (Abunasir) < ар. Абу + Насыр — «Насырдынъ атасы»; Абу-Насыр
- Абумуслим (Abumuslim) < ар. Абу+Муслим — «Муслимнинъ атасы»
- Абусадык (Abusadiq) < ар. Абу + Садык — «Садыктынъ атасы»; Абу-Садык

Абутаир (Abutair) < ар. *Абу + Таир* «*Таурдинъ атасы*»; Абу-Таир

Абызакай (Abizaqay) < ар. *Абыз // Хафиз – куранды яттан билген аьдем, билимли, акыллы (дана) + акай*; Абызакай, Абзакай, Абызай

Авасхан (Awashan) < *авас + хан*; Авас-Хан

Авез (Awez) < ар. *авыстырылган, бос орынды толтырган*

Авлис (Awlis) < ар. *Авлие + яс*

Агабэж (Agabek) < Ага + бек; Ага-Бек, Ага, Агай

Агали (Agali) < Ага + Али; Ага-Али

Агамурза (Agamurza) < ага + мурза; Ага-Мырза / Ага-Мурза

Агакиси (Agakisi) < ага + кису; Ага-Киси

Агабатыр (Agabatir) < ага + батыр; Ага-Батыр / Ага-Баьтир

Агыс (Agis) < *хак + ис – туврашыл, халал аьдем*

Ажибекбер (Ajibekir) < ар. *ажи / хаджи + бекбер*; Аьжи-Бекбер

Агас (Agas) < ага + яс; *бу атты ногоай аьеллерде биринши эр балага бергенлер*

Агай (Agay) < ага + -й;

Агис (Agis) < *кара*: Агыс

Адам (Adam) < *бур. евр. – кызыл эр кису (балшыктан яратылган аьдем)*

Адаспас (Adaspas) < *адаспас, йойылмас, тербиялы болып оьсер деген уьмит пен айтылган ат*

Адасбек (Adasbek) < *бур. т. адас «дос; йолдас» + бек*; Адас-Бек, Адас

Адемей (Ademey) < аьдем + -ей; Аьдемей

Адиль (Adil) < ар. *аьдил-туврашыл*; Аьдил / Адыл

Адилай (Adilay) < ар. *Аьдил + ай*; Аьдилай, Ади, Аьдил

Адилбай (Adilbay) < ар. *Аьдил + тюрк. бай*; Аьдилбай, Аьдил

Адилбий (Adilbiy) < ар. *Аьдил + тюрк. бий*; Аьдил-Бий, Адиль

Адилхан (Adilhan) < ар. *Аьдил + тюрк. Хан*; Аьдил-Хан, Адиль

Адилгерей (Adilgerey) < *Аьдил + герей*; Аьдил-Герей, Адиль

Адилмуслим (Adilmuslim) < ар. *Аьдил + Муслим*; Аьдил-Муслим

Адилсолтан (Adilsoltan) < ар. *Аьдил + тюрк. Солтан*; Аьдил-Солтан

Адилхан (Adilhan) < *Аьдил + хан*; Аьдил-Хан

Адырхан (Adirhan) < *адыр «бийиклик» + хан – бийик, уллы хан*; Адыр-Хан

Адырзак (Adirzaq) < Адыр «бийиклик» + Раззак ар. – яшав
оьтпегин Берувьши

Ажакай (Ajaqay) < ар. ажи + акай; Ажи-Акай, Ажай, Акай

Ажамет (Ajamet) < ар. аьжи + Ахмет // Ахмед; Ажамет //
Аьжи-Ахмет

Ажатай (Ajatay) < ар. ажи / хаджи + атай; аьжи — аьжи-
ликке барган аьдем; Ажатай // Ажи-атай // Ажай

Ажев (Ajeu) < Аьжев//Ажеу

Ажитай (Ajitay) < аьжи + атай; Аьжи-Атай

Ажибайрам (Ajibayram) < аьжи + байрам; Аьжи-Байрам, Бай-
рам

Ажибай (Ajibay) < аьжи + бай; Аьжи-Бай

Ажибатыр (Ajibatir) < аьжи + батыр; Аьжи-Батыр, Батыр

Ажибек (Ajibek) < аьжи + бек; Аьжибек < Аьжев //Ажеу

Ажиболган (Ajibolgan) < аьжи + болган; Аьжиболган

Ажибулат (Ajibulat) < ар. аьжи + болат//булат; Аьжи-Бо-
лат/Ажи-Булат

Ажигазы (Ajigazi) < ар. аьжи + газы; Аьжи-Газы

Ажигелди (Ajigeldi) < ар. аьжи + келди; Аьжигелди

Ажигирей (Ajigirey) < ар. аьжи + гирей // керей; Аьжи-Гирей

Ажигерим (Agigerim) < ар. аьжи + герим // керим; Аьжи-
Керим

Ажидаут (Ajidaut) < ар. аьжи / хаджи + бур.евр. Даут «суй-
етаган, суйикли»; Аьжи-Даут

Ажикарнай (Ajikarnay) < ар. аьжи + карнай; Аьжикарнай

Ажиманбет (Ajimanbet) < ар. аьжи + Манбет // Мамбет >
Мухаммед; Аьжи-Манбет, Аьжи-Мамбет

Ажимолла (Ajimolla) < ар. ажи + молла; Аьжи-Молла

Ажимурза (Ajimurza) < ар. ажи + мурза; Аьжи-Мурза,
Аьжи-Мырза

Ажимуса (Ajimusa) < ар. аьжи + Муса > бур.евр. Моусей
«саьбий»; Аьжи-Муса

Ажинияз (Ajiniyaz) < ар. аьжи/ хаджи «паломник» + нияз
«милость»; Аьжи-Нияз

Ажиоспан (Ajiospan) < ар. аьжи + Оспан; Аьжи-Оспан

Ажисхак (Ajishak) < ар. аьжи + Исхак > бур.евр. Исаак
«куьлки»; Аьжи-Исхак, Аьжек, Аьжик, Аьжоьк

Ажлан (Ajlan) < аьжи + алан;

Ажрет (Ajret) < аьжи + Азрет

Ажу (Ajuw) < кара: Аьжибатир < Ажуьв

Азав (Azaw) < Азау денгизи аты ман айтылган ат

Азамат (Azamat) < ар. данзклы. *йигит*
Азаматгерий (Azamatgeriy) < ар. *Азамат + герий/керий*;
 Азамат-Герий
Азиз (Aziz) < ар. *баалы, оьрметли, уллы*
Азизбек (Azizbek) < ар. < Азиз + тюрк. бек; Азиз-Бек, Азяв
Азим (Azim) < ар. *уллы, атаклы*
Азрет (Azret) < ар. *кие*; Азрет / Хазрет
Азретали (Azretali) < ар. *Азрет + Али «Кие Али»*; Азрет
 Али/Хазрет-Али
Айбар (Aybar) < *ярасык, коьрнекли*; Айбар/Айвар
Айболат (Aybolat) < *ай + болат*; Ай-Болат / Ай-Булат
Айбулат (Aybulat) < *ай + булат//болат*
Айдархан (Aydarhan) < 1) *айдар /кекел (баладынз тоьбе шашы) + хан*; 2) ар. *хайдар «арслан»*; Айдар-Хан; кара: Карайдар, Сарайдар
Айдемир (Aydemir) < тюрк. *ай + демир // ай + темир*; Ай-Демир
Айгырхан (Aygirhan) < *айгыр + хан*; Айгыр-Хан
Айлас (Aylas) < *айлас – бала авырув аты. Сол атты айлас мараз пан бала авырмасын деп, уьмит этип бергенлер. Айласты эмлев уьшин, янзгы ай тувганда алтын юзикти айга коьрсетип, котырдынз уьстиннен юргисткенлер, яде сол куьн бирге тувган балалардынз аналары сыртласып олтырып, шай ишпеге керек болганлар.*

Т. Акманбетов

Айнедин (Aynedin) < ар. *иманлыктынз негизи*
Айнур (Aynur) < *ай + нур*; Ай-Нур
Айтек (Aytek) < *Айтек*
Айтувган (Aytuwgan) < *ай + тувган*
Айып (Ayip) < ар. *оькинуьвши* > бур. евр. *Иов*; Аюб
Акай (Aqay) < *ак + ай* > ак + атай
Акали (Aqali) < *ак + Али*; Ак-Али
Акбала (Aqbala) < *ак + бала*; «Ак» *байыр атларда «таза», «минсиз» деген маьнеде кулланады*
Акбай (Aqbay) < *ак + бай*; Ак-Бай
Акбар (Aqbar) ар. *уьйкен, уллы*
Акбас (Aqbas) < *ак + бас*; Ак-Бас
Акберди (Aqberdi) < *ак + берди*; Ак-Берди, Акбердиев
Акбий (Aqbiy) < *ак + бий*; Акбий / Ак-Бий
Акбори (Aqbori) < *ак + боьри*; Ак-Боьри

Акдавлет (Aqdawlet) < ак + *давлет* // *даулет*; Акдавьлет, Ак-Давьлет
Аким (Akim) < *ар. дана, басшы*; Аким / Хаким
Аккишибай (Akkishibay) < ак + *киши* + *бай*; Аккиши-Бай
Аккоз (Aqkoz) < ак + *коьз*; Ак-Коьз, Коьз
Аккуват (Aqquwat) < ак + *куват*; Ак-Куват
Ақтай (Aqtay) < ак + *тай*; Ак-Тай
Аккуьшик (Aqkushik) < ак + *куьшик*; Ак-Куьшик, Куьшик, Куьш
Акмурза (Aqmurza) < ак + *мурза*; Ак-Мурза, Мурза, Мырза
Ақсайхан (Aqsayhan) < *аксай* + *хан*; Ақсайхан // Ақсай-хан
Ақсейит (Aqseyit) < ак + *сейит*
Ақсункар (Aqsunkar) < ак + *сунькар*
Ақтажлы (Aqtajli) < ак + *таж* + *-лы*
Ақтас (Aqtas) < ак + *тас*; Ак-Тас
Ақшалмалы (Aqshalmali) < ак + *шалма* + *-лы*
Ақшаш (Aqshash) < ак + *шаш*
Ақямау (Aqyamau) < ак + *ямау*
Ақян (Aqyan) < ак + *ян*; Ак-Ян
Алабуга (Alabuga) < *ала* + *буга*; Ала-Буга
Алав (Alaw) < *алав*, *ялын*
Алавдин (Alaudin) < *ар. иманнынъ уллылығы*; Алавдин//
Алаудин < Аладин
Алақай (Alaqay) < *ала* + *ақай*; Алақай
Аларгус (Alargus) < *алар* + *кус*; Аларгус
Алатай (Alatay) < *ала* + *тай*; Ала-Тай
Албарак (Albaraq) < *ал* + *барак*; Ал-Барак
Албарыс (Albaris) < *алып* + *барыс*; Ал-Барыс
Алгырбай (Algirbay) < *алгыр* + *бай*; Алгыр-Бай
Алдархан (Aldarhan) < *алдар* + *хан*; *Алдар коьсе – ногай эр-тегилерде белгили персонаж*
Алев (Alew) < *алав – оттынъ ялыны*; Алав // Алау
Алем (Alem) < *аьлем «дунья, космос»*; Аьлем
Али (Ali) < *ар. уллы, данъклы*
Алибек (Alibek) < *Али* + *бек*; Али-Бек
Алиболат (Alibolat) < *ар. Али* + *Болат*; Али-Болат
Алим (Alim) < *ар. аьлим – билимши, билимли, оқымыслы*
Алимгазы (Alimgazi) < *ар. Алим* + *газы*; *дин аьскершиси*;
Алим-Газы
Алимгерей (Alimgerey) < *ар. Алим* + *герей* // *керей*; Алимгерей, Алимкерей, Алим -Герей

Алимкан (Alimqan) < ар. Алим + хан; Алим-Хан
Алимолла (Alimolla) < Али + молла; Али-Молла
Алимпаша (Alimpasha) < ар. Алим + паша; Алим-Паша, Паша
Алимсолтан (Alimsoltan) < ар. Алим + Солтан; Алим-Солтан
Алимурза (Alimurza) < Али + мурза; Али-Мурза, Али-Мырза
Алимхан (Alimhan) < Алим + хан; Алим-Хан
Алисолтан (Alisoltan) < Али + Солтан; Али-Солтан
Алиюсуп (Aliyusup) < Али + Юсып / Юсуф; Али-Юсуп
Аллаберды (Allaberdi) < алла + берди; Аллаберди, Алла-Берды
Аллагул (Allagul) < алла + кул; Алла-Кул
Аллаяр (Allayar) < алла + яр; Алла ярдам этетаган аьдем;
Алла-Яр
Алмасхан (Almashan) < маразлар алмаяк, савлыклы, оьмир-
ли болаяк бала деп, тилек тилеп, соьитип атаганлар; Ал-
мас + хан; Алмас-Хан
Алтай (Altay) < ала + тай; Ала-Тай
Алтыбий (Altibiy) < алты + бий; Алты-Бий
Алтынбек (Altinbek) < алтын + бек; Алтын-Бек
Алтыншы (Altinshi) < балалардынъ санына коьре, аьелде
алтыншы саьбий
Алхас (Alhaz) < ар. баска, биревге де усамаган
Алып (Alip) < баьтур, йигит
Алыпарслан (Aliparслан) < алып + Арслан; Алып-Арслан
Алыпгел (Alipgel) < алып + кел; Алып-Кел
Алыпкаш (Alipqash) < ал + -ып + каш
Алынтай (Aliptay) < алып + тай; Алып-Тай
Алыпур (Alipur) < алып + ур; Алып-Ур
Алыпхан (Aliphan) < алып + хан; Алып-Хан
Аман (Aman) < ар. аман - эсен, сав-саламат;
Аманакай (Amanaqay) < аман + акай; Аман-Акай
Аманбай (Amanbay) < аман + бай; Аман-Бай
Аманбий (Amanbiy) < аман + бий; Аман-Бий
Амангазы (Anmangazi) < аман + газы; Аман-Газы
Амангельды (Amangeldi) < аман + келди; Аман-Келди
Амангиши (Amangishi) < аман + киши; Аман-Киши
Аманкул (Amanqul) < аман + кул; Аман-Кул
Аманияз (Amaniyaz) < аман + нияз; Аман-Нияз
Амантав (Amantaw) < аман + тав; Аман-Тав
Амат (Amat) < Кара.: Ахметхан/Ахматхан; Амат /Амет,
Аметей/Аматай
Амин (Amin) < ар. алал (алал дос)

Амир (Amir) < ар. амир + басшы, етекши, патшалыкты саклашы

Амирбий (Amirbiy) < Амир + бий

Амиртув/Амырту (Amirtu) < Амир + тув; Амир-Тув

Амирхан (Amirhan) < Амир + хан; Амир-Хан

Амит (Amit) < ар. басшы, аксакал

Амитбий (Amitbiy) < Амит + бий; Амит-Бий

Анапи (Anapi) < ар. Ханафи; Абу Ханафи имамга ызлайтаган киси

Анвар/Ануар (Anuar) < ар. нурлы, ярык юзли

Анварбек (Anwarbek) < Анвар + бек; Анвар-Бек

Андарбий (Andarbiy) < Андар + бий; Андар-Бий

Анзор (Anzor) < Анзор

Ансар (Ansar) < ар. юзык тенг, яндавыр

Ануарбий (Anuarbiy) < Анвар / Ануар + бий; Ануар-Бий

Апас (Apas) < кара: Аббас

Апот (Apot) < Апот

Апош (Aposh) < Апош

Апсатыр (Apsatir) < ар. Абдуссаттар «Кеширетаганнын килы»; Абсатар

Арвакай (Arvakay) < аьруьв + акай; Арвакан

Арес (Ares) < гр. кавгадын алласы; Арыс

Арзымухамбет (Arzimuhambet) < арзы // арзу «тилек, истек» + Мухамбет

Арифупла (Arifulla) < ар. дана, окымыслы аьдем

Арсен (Arsen) < грек. йигит, коркынышсыз баьтир

Арслан (Arslan) < арсландай йигит, мазаллы

Арсланали (Arslanali) < Арслан + али; Арслан-Али

Арсланбек (Arslanbek) < Арслан + бек; Арсламбек/ Арслембек, Арслан-Бек, Арслан, Асау

Арсланбий (Arslanbiy) < Арслан + бий; Арслан-Бий

Арслангерей (Arslangerey) < Арслан + герей; Арслан-Герей

Арсланмурза (Arslanmurza) < Арслан + мырза / мурза

Арун (Arun) < бурынгы грек аты Арон «тавлы»; Харун // Арун

Аршан (Arshan) < ногай ырув аты

Артур (Artur) < ингл. (кельт.) < куьшли, мазаллы

Артыкан (Artiqan) < артык + хан - баьриннен де артык, йогаы

Арынбай (Arinbay) < Арын // Харун + бай

Арысхан (Arishan) < *Арыс (бурынгы грек аты Арес – кавгадынъ алласы)*

Асав // Асау (Asaw) < *уьйретилмеген кийик ат*

Асадулла (Asadulla) < *ар. Алладынь арсланы*

Асан (Asan) < *ар. танъ, аьруьв*

Асанали (Asanali) < *ар. Асан + Али; Асан-Али*

Асанбий (Асанбий) < *Асан + бий; Асан-Бий*

Асангелди (Asangeldi) < *Асан + келди*

Асантай (Asantay) < *Асан + тай; Асан-Тай, Асан*

Асбий (Asbiy) < *ас + бий*

Аскар (Asqar) < *1) бийик (кая); 2) дирек, корувшы; Аскар/Аскер*

Аскарбай (Asqarbay) < *Аскар + бай; Аскар-Бай*

Аскер (Asker) < *аьскер*

Аскербий (Askerbiy) < *аьскер + бий; Аскер-Бий*

Аскертав (Askertau) < *аьскер + тав; Аскер-Тав*

Аскерхан (Askerhan) < *аьскер + хан; Аскер-Хан, Аьскер*

Аслангери (Aslangeri) < *Аслан + гери /кери; Аслан-Гери*

Асланмурза (Aslanmurza) < *Аслан + мурза; Аслан-Мырза, Аслан-Мурза*

Асхан (Ashan) < *ас – ырув аты + хан; Ас-Хан*

Атакай (Ataqay) < *ата + акай; Ата-Акай*

Атакбий (Ataqbiy) < *атак + бий; Атак-Бий*

Аталык (Ataliq) < *асыраган ата; бу ат ногой халкынынъ бурынгы аьдетлерининъ бири акында хабар бередиди. Мырзалар, улларын кишкейден алып, баска аьелге тербияламага беретан болганлар. Балага сол аьелде керекли тербия бергенлер, боьтенде уьйкенлерге ярдам этуьвге, мал каравдынъ, беслевдинъ сулыбынынъ сырларын, халктынъ аьдетлерин, йолларын билуьвге, ат ярысларында тийисли катнасын, шынтысы ман йигит болувына эс эткенлер.*

Атамыр (Atamir) < *Ата + тамыр; Ата-Тамыр*

Атамыс (Atamis) < *атамыз*

Атарув (Ataruw) < *ат + аьруьв; Атаьруьв, Атаруьв*

Атарбек (Atarbek) < *атар + бек; Атар-Бек*

Атаул (Ataul) < *ата + ул; Ата-Ул*

Атаян (Atayan) < *ата + ян; Ата-Ян*

Атуйкен (Atiuyken) < *аты+уьйкен; келинлер кайынанасынынъ, кайынатасынынъ атын юргисткен кардашларына, танысларына, йолдасларына «Атыуьйкен» деп, кайынларын сыйлап, атларын айтпай, сол атты атайтаган болган.*

Аубекир (Aubekir) < ар. Абу-ата + Бекир 1) тунгыш;
 2) таза, минсиз
 Ахлау (Ahlau) < Ахлау
 Ахмат (Ahmat) < ар. мактавлы; Ахмет
 Ахметжан (Ahmetjan) < Ахмет + жан; Ахмет-Жан
 Ахметхан (Ahmethan) < Амат // Амет < Аметей // Аматай
 Ахметян (Ahmetyan) < Ахмет + ян
 Ашамай (Ashamay) < 1) туьединъ иери;
 2) ашамайлы ырувдынъ тамгасы
 Ашим (Ashim) < ар. Хашим «оьтпекти уватуvшы»
 Аюб (Ayub) < ар. эткен куьналарына оькинетаган, кеши-
 руvв тилейтаган
 Аювхан (Ayuwhan) < аюв + хан; Аюв-Хан
 Баатхан (Baathan) < баат — оьсимлик аты + хан; Баатхан,
 Баат-хан, Багат, Багай
 Бабай (Babay) < ф. баба + -й — «кие ата, яным ата»
 Бавырбек (Bawirbek) < бавыр + бек; бавырмалы, яныплы
 болсын деген уьмит пен; Бавыр + Бек
 Багавдин (Bagaudin) < ар. Бахаваддин — «диннинъ нуры,
 данъкы»; Багавдин//Багаудин//Багау//Багу
 Бадихан (Badihan) < ар. Бади «минсиз, сийрек расатаган»;
 Бади+хан, Бади, Бадай
 Бадруддин (Badrudin) < ар. «иманнынъ толы айы, диннинъ
 ярыгы»; Бадри, Бадрин
 Бадырак (Badirak) < бадырак/бодырак — ногой ырувынынъ
 аты; Бадырак/Бодырак, Бадрак
 Бает (Bayet) < т. баят «алла»; Бает// Байет // Байу
 Базар (Bazar) < ф. базар; сатуvшы; 2) кувнак аьдем;
 базар куьн тувган балага берилетаган ат
 Базарали (Bazarali) < базар + Али; Базар + Али
 Базарбай < базар + бай; Базарбай // Базар-бай < Базарай
 Базархан (Bazarhan) < базар + хан; Базар-Хан
 Базыкан (Bazikan) < базык + хан «толы, берк,уллы хан»
 Байакыл (Bayakil) < бай + акыл; Бай-Акыл
 Байбарыс (Baybaris) < бай + барыс; Бай-Барыс
 Байбек (Baybek) < бай + бек; Бай-Бек
 Байбери // Байбоьри (Bayberi) < бай + боьри; Бай-Боьри
 Байбол (Baybol) < бай + бол; Бай-бол
 Байболат (Baybolat) < бай + болат; Бай-Болат
 Байболды (Bayboldi) < бай + болды; Бай-Болды

Байгады (Baygadi) < бай + кады; Байгады, Бай-кады
Байгелди (Baygeldi) < бай + келди; Бай-Келди
Байгерей (Baygerey) < бай + герей // гирей; Бай-Герей; Бай-Гирей

Байгиси (Baygisi) < бай + киси; Байкиси, Бай-киси

Байгуват (Bayguvat) < бай + куват; Бай-Куват, Байкуват

Байдарбай (Baydarbay) < байдар + бай; Байдар-Бай

Байдемир (Baydemir) < бай + демир; Бай-Демир

Байез (Bayez) < кара: Байрамали

Байет (Bayet) < кара: Бает

Байманбет (Baymanbet) < бай + мамбет // манбет; Байманбет, Баймамбет

Баймурат (Baymurat) < бай + Мурат; Баймурат, Бай-Мурат

Баймуханбет (Baymukanbet) < бай + Муханбет; Бай-Муханбет

Баймухаммед (Baymuhammed) < бай + Мухаммед; Бай-Мухаммед

Баймырза (Baymirza) < бай + мырза // мурза; Бай-Мырза

Байназар (Baynazar) < бай + назар; Бай-Назар

Байрам (Bayram) < байрам

Байрамали (Bayramali) < байрам + Али – байрам куьн тувган балага берилетаган ат; Байрам, Байрам-Али, Байрамеш, Байрамет, Байез

Байрамберди (Bayramberdi) < байрам + берди; Байрам-Берди

Байрамгазы (Bayramgazi) < байрам + газы; Байрам-Газы

Байрамнияз (Bayramniyaz) < байрам + нияз; Байрам-Нияз

Байтерек (Bayterek) < бай + терек – тукымнынъ, ырувдынъ оьркени

Байтемир (Baytemir) < бай + темир; Бай-Темир

Байтиш (Baytish) < Байтис / Байтыш;

Байтув (Baytuw) < бай + тув; Бай-Тув, Баьту, Батый, Батав

Байтувган (Baytuwgan) < бай + тувган; Бай-Тувган, Байтув, Бата

Байшувак (Bayshuwak) < бай + шувак; Бай-Шувак

Байшора (Bayshora) < бай + шора; Бай-Шора

Байыр (Bayir) < байыр – аьелге, ырувга, тукымга байыр аьвет болсын деген тилек пен берилген ат

Байяли (Bayali) < Бай + Али; Бай-Али

Бакашак (Baqashak) < ар. бака + шак; «оьмирлик заман»

Бактыбай (Baqtibay) < бакты + бай; «наьсипли»; Бакты-Бай, Бакый

Бактыяр (Baqtıyar) < бакты + яр; *наысипли болсын деп йоран айтканлар*; Бактыяр, Бактый, Бакый
Бакырхан (Baqırhan) < бакыр + хан; Бакыр-Хан, Бакый
Балакай (Balaqay) < бала + акай; Балакай, Балак, Балай, Балоек, Балоекей
Балаш (Balash) ф. < *балаш «куышли»*
Балашхан (Balashhan) < *Балаш + хан*; Балаш-Хан
Балбек (Balbek) < Бальбек, Балбет, Балдий, Балек, Балез, Балев
Балболган (Balbolgan) < бал + болган – *балдай таьтли болсын деген уьмит пен*; Балаш
Балгиси (Balgisi) < бал + кису; Балгиси, Балкиси, Балай
Балетпек (Baletpek) < бал + *оьтпек — берекетли, ырызкылы болсын деген тилек пен берилген ат*; Балетпек, Балоьтпек, Баьлек
Балманбет (Balmanbet) < бал + манбет; Бал-Манбет
Балта (Balta) < *оьткир, даянышлы; асыл маьнеси «балта»*
Балта-Мырза (Balta-Mirza) < балта + мырза; *белгили ногай мырзалардынз ырув эм байыр атлары; Кобан ногайларда сол ырувдынз юрты эм онынз аты сакланган — Балта авылы.*
Балтахан (Baltahan) < Балта + хан; Балтахан, Балта-хан
Балтан (Baltan) < Балтан
Балькай (Baliqay) < балык + ай/ бала + акай; Бала-Акай, Балак
Барак (Baraq) < *ырув аты*
Баракай (Baraqay) < барак + ай – *баракай; ногай ырув аты*; Баракай; Баракайлар
Барыс (Baris) < *барс, йолбарыс*
Баскырбай (Basqırbay) < баскыр + бай; Баскыр-Бай
Баскырбий (Basqırbiy) < баскыр (*юртадынз алатларын беркитуьвде кулланылган таспалар*) + бий; Баскыр-Бий
Басхан (Bashan) < бас + хан; Бас-Хан
Басшы (Basshi) < бас + шы; толы акыллы; Баший
Басыр (Basir) < *ар. билимши, акыллы; Басыр/Басир*
Батал (Batal) < *ар. Баттал — йигит, баьтир*
Баталбек (Batalbek) < Батал + бек; Батал-Бек, Бата
Батир (Batir) < ф. *бахадур «йигит, коркув билмеген баьтир»*; Баьтир/ Батыр
Батирбек (Batirbek) < Баьтир + бек; Баьтир-Бек
Батирбий (Batirbiy) < Баьтир + бий; Баьтир-Бий
Батиргерей (Batirgerey) < Баьтир + герей; Баьтир-Герей
Батирмырза (Batirmirza) < Баьтир + мырза; Баьтир-Мырза

- Батирсай (Batirsay)** < Баьтир + сай; Баьтир-Сай
Батирхан (Batirhan) < Баьтир + хан; Баьтир-Хан
Батыр (Batir) < *кара*: Батир
Батырай (Batiray) < Батыр + ай; Батыр-Ай
Батырхан (Batirhan) < *кара*: Батирхан
Баубек (Baubek) < *бав* + *бек*; Бав-Бек
Бахавдин (Bahawdin) < *ар. Бахауддин — диннинъ ярыгы,*
 Бахауддин, Баудин
Башир (Bashir) < *ар. башир — «суййнишли хабар аьжелген»*
Бегали (Begali) < *бек* + *Али*; Бек-Али, Бек, Беки
Бегилди (Begildi) < *бегилди; аьел беркиди деген маьнеде*
Бегимакай (Begimaqay) < *Бегим* + *акай*; Бегим-Акай
Бегиматай (Begimatay) < *Бегим* + *атай*; Бегим-Атай
Бегиндик (Begindik) < *бегиндик; 1) беркидик; 2) бек + киндик*
Бегушли (Begushli) < *бек* + *куьшли*; Бек-Куьшли, Бегуш,
 Бегуьв
Бейбарс (Beybars) < *бей* + *барыс — куьшли барыс*; Бей-Барс
Бейболат (Beybolat) < *бей* + *болат*; Бей-Болат
Бейтулла (Beytulla) < *ар. Байтолла — «Алладынъ уьйи»;* Бай-
 толла/Бейтулла
Бекбас (Bekbas) < *бек* + *бас*
Бекбау (Bekbau) < *бек* + *бав*; Бек + Бав, Бекау
Бекберди (Bekberdi) < *бек* + *берди*; Бек-Берди/Бек-Берды,
 Бекер, Бекрей
Бекболат (Bekbolat) < *бек* + *болат*; Бек-Болат
Бекбулат (Bekbulat) < *бек* + *булат*; Бек-Булат
Бекир (Bekir) < *ар. билим излевиши, билим алувиши*
Бекиси (Bekisi) < *бек* + *киси*; Бек-Киси, Бекиш, Беки
Бекмурат (Bekmurat) < *бек* + *мурат*; Бек-Мурат, Мурат
Бекмырза (Bekmirza) < *бек* + *мурза*; Бек-Мырза, Бекау, Беки
Бекманбет (Bekmanbet) < *бек* + *Манбет*; Бек-Манбет, Бекет,
 Бекеш, Бекей, Бекев, Бек
Бексолтан (Beksoltan) < *бек* + *солтан*; Бек-Солтан
Бектай (Bektay) < *бек* + *тай*; Бек-Тай
Бектемир (Bektemir) < *бек* + *темир*; Бек-Темир
Бекуат (Bekuat) < *бек* + *куват — Алла куват берсин, карув,*
куьш аямасын деген уьмит пен берилген ат; Бек-Куват
Бекмурат (Bekmurat) < *бек* + *мурат*; Бек-Мурат
Бекирбий (Bekirbiy) < *Бекир* + *бий*; Бекир-Бий, Беки
Бектемир (Bektemir) < *бек* + *темир*; Бекет, Бекеш
Бектув (Bektuw) < *бек* + *тув*; Беку, Бекиш

Бердыхан (Berdihan) < *Берды + хан*; Берды-Хан
 Бердарык (Berdariq) < *берди + арык*; Берди-Арык
 Беркай (Berqay) < *берк + акай*; Берк-Акай
 Беслехан (Beslehan) < *бесле- + хан*; Бесле-Хан
 Бийарслан (Biyarslan) < *бий + Арслан*; Бий-Арслан
 Бийбол (Biybol) < *бий + бол*; Бий-Бол
 Бийболат (Biybolat) < *бий + болат*; Бий-Болат
 Биймырза (Biymirza) < *бий + мырза*; Бий-Мырза
 Бийманбет (Biymanbet) < *бий + Манбет*; Бий-Манбет
 Бийдайхан (Biydayhan) < *бийдай + хан*; Бийдай-Хан
 Бийтув (Biytuw) < *бий + тув*
 Бийтемир (Biytemir) < *бий + темир*; Бий-Темир
 Бийакай (Biyakay) < *бий + акай*; Бий-Акай
 Бийболган (Biybolgan) < *бий + болган*; Бий-Болган
 Бийсолтан (Biyoltan) < *бий + солтан*; Бий-Солтан
 Бийдайхан (Biydayhan) < *бийдай + хан*; Бийдав, Быдав
 Бийас (Biyas) < *бий + яс*
 Билял/Билал < *ар. сав этуьвши, туьзетуьвши*
 Базыкан (Bazikan) < *базык (толы, этли) + хан*; Базык-Хан
 Бодехан (Bodehan) < *боьде + хан*; Боьдехан
 Бозанбай (Bozanbay) < *бозан + бай*; Бошув, Бошай
 Бозйигит (Bozyigit) < *боз + йигит*; Боз-Йигит, Бозый
 Бозакай (Bozaqay) < *боз + акай*; Боз-Акай, Бозай
 Бокев (Bokew) < *боьке (йигит) + -в*; Боькев, Боьке
 Болат (Bolat) < *болат*; Болат/Булат
 Боран (Boran) < *боран*; Борав, Борай
 Боранбай (Boranbay) < *боран + бай*; Боран-Бай
 Борангазы (Borangazi) < *боран + газы*; Боран-Газы
 Боранали (Boranali) < *боран + Али*; Боран-Али, Борали
 Боранбай (Boranbay) < *боран + бай*; Боран-Бай
 Боранхан (Boranhan) < *боран + хан*; Боран-Хан
 Борихан (Borihan) < *боьри + хан*; Боьрихан, Боьруьв
 Боршак (Borshak) < *борыш + ак*; Борай
 Ботанияз (Botaniyaz) < *бота + нияз*; Бота-Нияз, Бота, Ботай
 Бугешли (Bugeshli) < *буьгеш + -ли - ырув аты (этноним)*;
 Буьгешли, Буьгеш
 Будайхан (Budayhan) < *будай + хан — берекетли хан*; Бу-
 дай-Хан
 Бугахан (Bugahan) < *буга + хан*; Буга-Хан
 Будахан (Budahan) < *буда + хан*; Буда-Хан

Буйрабас (Buyrabas) < буйра + бас; Буйра-Бас
Булат (Bulat) < булат; Болат / Булат
Булаубай (Bulaubay) < былав + бай; Былав-Бай
Булқай (Bulqay) < булак + акай; Булак-Акай, Булқай
Вагаб//Вааб (Vagab) < ар. савга беретанган
Ваис (Vais) < кувшли, куватлы; Вайыс
Вайит (Vait) < ар. вагид / вахид – биринши; Увай, Вай
Вали (Vali) < ар. Аллага ювык, кие; Ваъли
Валит (Valit) < ар. саъбий, немере; Уалит/Валит
Вадехан (Vadehan) < ваъде + хан; Ваъдехан, Вади
Вазирхан (Vazirhan) < ваъзир + хан; Ваъзирхан, Ваъзир-Хан
Вақытай (Baqitay) < вақыт + ай
Гайнетдин (Gaynedin) < ар. дин булагы; Гайнеддин / Айннеддин
Ганий (Ganiy) < гани – бай, малы, муълкли болган
Гапар (Gapar) < ар. Гаффар – ярлыкавши, кеширувши; га-
пар // кабар
Гаяз (Gayaz) < ар. гайас – ялкынлы; гаяз // аяз
Гезакай (Gezakay) < гез// коъз + акай; Кезакай/Гезакай
Генжакав (Genjaqaw) < гендже // кенже + агав // агау; Кен-
же-Агав, Генже-Агав
Герей (Gerey) < герей // гирей
Давет (Davet) < даъвет «шакырув»
Дадаш (Dadash) < ф. дадаш – бавырдаш, тувган-кардаш;
Даир (Dair) ар. таза, минсиз; Даир, Таир
Данибек (Danibek) < дана «акыллы» + бек; Даъни-Бек, Данбай
Даныкен (Daniken) < дана «акыллы» + хан; Данхан, Данкей
Даниял (Daniyal) < бур. евр. – Алладынъ савгасы
Дазувхан (Dazuhan) < дазув (мажа, шек) + хан; Дазув-Хан,
Дазув
Дабыр (Dabir) < ф. окытувши, тербия берувши, насихатшы
Дагир (Dagir) < ар. минсиз; Таир, Даир, Дагир
Даулетгерей (Dauletgerey) < ар. даъвлет «оькимет» + герей;
Даъвлет-Герей
Даулетхан (Daulethan) < ар. даъвлет + хан; Даъвлет-Хан,
Даъвлет
Джагапир (Djagapir) < Джагапир // Ягапир
Джанибек (Djanibek) < яны + бек; Джани-Бек, Янибек
Денибек (Denibek) < дени + бек; Дени-Бек

Джанибекгерей (Djanibekgerey) < Джанибек + герей; Джанибек-Герей

Джалал (Djalal) < ар. данзк, бийик

Джамал (Djamal) < ар. ярасык, аьруьвдинз аьруьви, минсиз

Джалалдин (Djalaldin) < ар. иманнынз (диннинз) уллылыгы; Джалалдин, Джалал, Джамау

Джамалдин (Djamaldin) < ар. диннинз минсизлиги

Джумали (Djumali) < джума // юма + Али (юма куьн тувган бала); Джума-Али, Юма-Али, Юмали

Джумагелди (Djumageldi) < джума // юма (юма куьн тувган блады соьйтип атаганлар); Джума-Келди

Джантемир (Djantemir) < джан // ян + темир; Джан-Темир, Ян-Темир

Джилкиши (Djilkishi) < йылкы + шы; Джилкиши, Йылкышы

Дели (Deli) < дели – коркув билмеген йигит; Дели Орак (ногай баьтир мырзаларынынз бири)

Делихан (Delihan) < дели + хан; Дели-хан, Делий

Делибек (Delibek) < дели + бек; Дели-Бек

Денибек (Denibek) < дени + бек; Дени-Бек

Дербиш (Derbish) < ф. дербиш//дервиш «ярлы, аьллевшин; аскет»;

Дилманбет (Dilmanbet) < дил + Манбет; Дил-Манбет, Дилат

Динакай (Dinaqay) < ар. дин + акай; Дин-Акай

Диньхмет (Dinahmet) < ар. дин + Ахмет; Дин-Ахмет

Динислам (Dinislam) < ар. дин + Ислам; Дин-Ислам

Динманбет (Dinmanbet) < ар. дин + Манбет // Мамбет; Дин-Манбет

Динибек (Dinibek) < ар. дин + -и + бек; Дини-Бек, Динуьв, Диниш

Динмагомед (Dinmagomed) < ар. дин + Магомед; Дин-Магомед

Динмурза (Dinmurza) < ар. дин + мурза // мырза; Дин-Мырза

Добай (Dobay) < Добай

Дойманбет (Doymanbet) < Дойин / Дойын + Манбет; Дойын-Манбет, Дойманбет

Домбай (Dombay) < домбай «толы, этли»

Доненбай (Donenbay) < доьнен «доьртыйлык ат»; Доьнен-Бай

Досманбет (Dosmanbet) < дос + Манбет // Мамбет; Досманбет, Досай, Досув, Досей

Дуйсенби (Dusenbi) < ф. дуьйсемби «юмадынъ биринши куьни»
Дунакай (Dunaqay) < Дунай + акай; ногайлардынъ 18—19
оьмирлерде Туьркке коьшкен авыр йылларынынъ тарихли
эстелиги болып калган. Таварыхларга коьре, бала, Дунай
йылгасын оьтип бараятканда, тувган.

Елакай (Yelakay) < ел + акай; Ел-Акай, Жел-Акай, Джел-
Акай

Елбай (Yelbay) < ел + бай; Ел-Бай, Жел-Бай

Елболган (Yelbolgan) < ел + болган; Елболган, Елакай, Ел-
бай, Елетке

Елгайтар (Yelgaytar) < ел + кайтар; Ел-Кайтар, Жел-Кайтар

Елгиси (Yelgisi) < ел + киси; Ел-Киси, Жел-Киси

Елкенли (Yelkenli) < елкен + -ли; Желкенли

Елманбет (Yelmanbet) < ел + Манбет // Мамбет; Ел-Манбет

Елмуханбет (Yelmuhanbet) < ел + Муханбет; Елмухаммед,
Елмет, Елманбет

Елбий (Yelbiy) < ел + бий; Жел-Бий

Елдар (Yeldar) < ел + дар; Жел-Дар

Елбет (Yelbet) < ел + бет; Ел-Бет, Жел-Бет, Джел-Бет

Елбек (Yelbek) < ел + бек; Ел-Бек, Жел-Бек

Елкен (Yelken) < елкен; Елуьв

Еметей (Yemetey) < Ем / Джем + атай / етей; Жем-Атай,
Джем-Атай

Енали (Yenali) < ф. джан / джен / ен + Али; Джанали, Дже-
нали, Женали

Етибай (Yetibay) < ети + бай; Жети-Бай, Ету

Етим (Yetim) < етим «атасыз бала»

Етписбай (Yetpisbay) < етпис + бай; Етпис-Бай

Жабраил (Jabrail) < Джабраил / бур. евр. Гавриил «Алла-
дынъ куьши»

Жамболат (Jambolat) < ян + болат; Янболат, Ямболат, Ямкой

Жимали (Jimali) < джума / жума / юма + Али; Джумали,
Йимали, Юмали

Забит (Zabit) < ар. саклавшы; басшы; Заьбит

Забитгерей (Zabitgerey) < Забит + герей; Заьбит-Герей

Заирхан (Zairhan) < ар. заир «ашык, ярык» Заир-Хан

Зайт (Zait) < ар. Захид – «супы, аулие»

Зайтон (Zayton) < ар. зайтон / зейтун «маслина, олива»

Закир (Zakir) < ар. «Аллады данъклайтаган»

Залымгерей (Zalimgerey) < ар. залим «эзиевши»; Залым-Герей, Залим-Герей, Залим

Залымхан (Zalimhan) < ар. Залим + хан; Залим-Хан

Зарбек (Zarbek) < заър «бек куьтилген» + бек; Заър-Бек

Зарболган (Zarbolgan) < заър болув, бек аьсирет болув; Заър-болган

Заргиси (Zargisi) < заър + киси; Заър-Киси

Зарли(Zarli) < заър + -ли; аьсирет болып сакланган саьбий

Замир(Zamir) < ар. хабарласувшы; Замир / Самир

Заурбек (Zarbek) < ар. заур «енгуьв» + бек; Заур-Бек

Заид (Zaid) < ар. косылган

Зеид (Zeid) < ар. савга

Зейдулла (Zeydulla) < ар. Алладың савгасы

Зейнадин (Zeynadin) < ар. дин безеги; Зайни, Зейнай

Зейнулла (Zeynulla) < ар. Алладың безеги

Зекерья (Zekerya) < бур. евр. Аллады айтув

Зиявдин (Ziyavdin) < ар. дин ярыгы; Зияв/Зияу

Зубаир (Zubair) < ар. куьшли, акыллы; Зубайыр // Зубаир

Зулкарнай (Zulkarnay) < ар. экимуйизли, Искандер Зулкарнай Александр Македонскийдинъ халк арасында айтылган косымша аты

Ибадолла (Ibadolla) < ар. Алладың кулы;

Ибрагим (Ibragim) < бур. евр. Халклардынъ атасы; Ибрагим /

Абдрайым, Ибраим, Ыврайым, Ыбрай, Ыбрай, Ыврай, Дырай

Идирис (Idiris) < бур. евр. Енох пайхамбардынъ атынынъ араб кеби «шалыскыр»; Идирис / Ыдырыс

Ийзенбай (Iyzenbay) < бот. ийзен + бай; Ийзен-Бай, Ийзен

Ийирбек (Iyirbek) < кара: Уйир / уьйир; Ийир-Бек, Уьйир-Бек

Ийтали (Iytali) < ийт + Али; Ийт-Али

Ийткерис (Iytkeris) < ийткерис – бала авырувдынъ аты.

Ийткерис – «саклавышы» атлардан: балады мараздан саклайтаган ат. Авырган баладынъ басыннан оьтпекти бир неше кере айландырып, ийтке бергенлер. Ийткерис деп балады атасалар, ол сол мараз пан авырмайды, деп айтканлар.

Ильяс (Ilyas) < бур. евр. Илья «Алладың куьши»

Имам (Imam) < имам «мусылман ямагатынынъ уьйкени»

Имамазем (Imamazem) < Имам + Мазем; Имам-Мазем

Имамали (Imamali) < Имам + Али; Имам-Али

Имамгазы (Imamgazi) < Имам + газы; Имам-Газы

- Иман (Iman) < *ар. динге табынуу*
Иманакай (Imanakay) < *Иман + Акай; Иман-Акай*
Иманмырза (Imanmurza) < *Иман + Мурза; Иман-Мырза*
Инал (Inal) < *бур. евр. тюрк титулы «хан асабасы, аксубек; патша»*
Индербай (Inderbay) < *Индер + бай*
Иса (Isa) < *бур. евр. Иисус «Куткарувшы Иса»; Иса, Исали, Исабэй, Исатай*
Исамбай (Isambay) < *Исам + бай*
Ислам (Islam) < *ар. Ислам «Аллага бойсынуу, табынуу»*
Исламбек (Islambek) < *Ислам + бек; Ислам-Бек*
Исламгазы (Islamgazi) < *Ислам + газы; Ислам-Газы*
Исамеддин (Isameddin) < *ар. динге дирек; Исамеддин, Исау*
Исмаил (Ismail) < *бур. евр. Алла эситеди; Исмаил, Смайыл, Смау, Смай*
Исмат (Ismat) < *ар. саклавышы; Исмат / Исмат*
Исраил (Israil) < *бур. евр. Алладың куьресшиси*
Исхак (Ishak) < *бур. евр. Исаак — «куьлки»*
Истемали (Istemali) < *ар. Истем / Истем «сав калувышы» + Али; Стамали, Истем*
Иштерек (ishterek) < *иш + терек / тирек / дирек «йолдас, дирек»*
Йийренши (Yiyrenshi) < *йийрен «рыжий» + ши; Жийренши*
Йолакай (Yolakay) < *йол + акай; Йол-Акай*
Йолаш (Yolash) < *йол + -аш*
Йолгиси (Yolgisi) < *йол + киси; Йол-Киси*
Йоллы (Yolli) < *йол + -лы*
Йоллыбай (Yollibay) < *йоллы + бай; Йоллы-Бай*
Йошыхан (Yoshihan) < *Юши / Джучи + хан, тарихли ат*
Йылкайдар (Yilkiaydar) < *йылкы + айдар; Йылкы-Айдар, Жылкы-Айдар*
Йылкыбай (Yilkibay) < *йылкы + бай; Йылкы-Бай, Жылкыбай*
Йылкышы (Yilkishi) < *йылкы + -шы; Жылкышы*
Кадыр (Qadir) < *ар. Кадир «колыннан баъри зат та келген, куьшли»*
Кадырали (Qadirali) < *Кадыр + Али*
Кадырбай (Qadirbay) < *Кадыр + бай; Кадыраш*
Кадырбек (Qadirbek) < *Кадыр + бек; Кадырей, Кадрев, Кадыреш*
Кадырберди (Qadirberdi) < *Кадыр + берди; Кадыр-Берди, Берди*
Кадырбий (Qadirbiy) < *Кадыр + бий; Кадыр-Бий*

Казакбий (Qazaqbiy) < казак «юртыннан эркин шыгып кеткен киси» +бий

Казакбай (Qazaqbay) < казак + бай; Казак-Бай

Казанбет (Qazanbet) < казан + бет; Казан+бет

Казанбий (Qazanbiy) < Казан + бий; Казан-Бий

Казанулбай (Qazanulbay) < Казан + ул + бай

Казбек (Kazbek) < казы «енгүвшши, йигит, баьтир» + бек

Казбий (Qazbiy) < казы + бий; Казбий, Казуьв, Казий

Казболат (Qazbolat) < казы + болат; Каз-Болат

Казгерей (Kazgerey) < казы + герей; Казы-Герей

Казманбет (Qazmanbet) < казы + Манбет; Казмамбет, Казув

Казбай (Qazbay) < казы + бай; Казы-Бай

Казбий (Qazbiy) < казы + бий; Казбий, Казув, Казий

Казтувган (Qaztuwgan) < казы + тувган

Казый (Qaziy) < казы + -й; Кази, Казый

Казыбай (Qazibay) < казы + бай; Казы-Бай

Казыхан (Kazihan) < казы + хан; Казы-Хан

Кайырбек (Qayirbek) < кайыр + бек; Кайыр-Бек

Кайтарбий (Qaytarbiy) < Кайтар + бий; Кайтар-Бий

Кайтархан (Qaytarhan) < Кайтар + хан; Кайтар-Хан

Калманбет (Qalmanbet) < кал + Манбет; Кал-Манбет

Калмурза (Qalmirza) < кал + мырза; Кал-Мырза

Калсын (Qalsin) < калсын (бала оьлмесин деген тилек пен айтылган ат)

Камаледдин (Kamaleddin) < ар. Диннинъ минсизлиги; Камал, Камай

Камил (Kamil) < ар. минсиз

Камбил (Kambil) < толы акыллы, баьри яктан минсиз

Канҕқай (Qanaqay) < кан / хан + акай

Канамат (Qanamat) < ар. канаат «артык бир зат та изле-меген, канагат эткен

Канболат (Qanbolat) < кан/хан + болат; Кан-Болат, Хан-Болат

Канлыбай (Qanlibay) < канлы (ырув аты) + бай; Канлы-Бай

Канмамбет (Qanmambet) < кан / хан + Мамбет; Кан-Мамбет

Канмурза (Qanmurza) < кан / хан + мырза; Кан-Мырза

Каншау (Qanshau) < Каншав

Каншаубий (Qanshaubi) < Каншау + бий; Каншау-Бий

Капай (Qarau) < Каплан; Каплан, Капай

Каплан (Qaplan) < каплан — ул саббийге капландай куышли болсын деген уьмит пен берилген

Капланали (Qaplanali) < каплан+Али; Каплан-Али

Каплангерей (Qaplangerey) < каплан + герей; Каплан-Герей

Кара (Qara) < кара « баьтир, куышли, уллы»; кара — байыр атларда йыйы кулланылатаган компонентлерининъ бири болып келеди. «Кара» соьзи ногай тилинде коьп маьнели соьзлердинъ куьбине киреди. Асыл маьнеси — туьсти билдирип келетаган анъламы — кара туьс, баска маьнелери: уьйкен, уллы, коьп санлы, терен (йылга), куышли, куьдиретли, йигиттинъ йигити эм б. Киси атларда туьсти билдирип те келеди, эм де «баьтир, куышли» деген маьнеде де кулланады.

Карайдар (Qaraydar) < кара + айдар — кара кекели болган балага бергенлер; шаш кекели — бурынгы ногайлар эркек балалардынъ басларынынъ тоьбесинде кекел калдыратаган болганлар.

Карабал (Qarabal) < кара + бал

Карабас (Qarabas) < кара + бас; куышли баьтир, етекши; Кара-Бас

Карабий (Qarabiy) < кара + бий; Кара-Бий

Карагеде (Qaragede) < кара + кеде; Кара-Кеде (Кара-Бала)

Караболат (Qarabolat) < кара + болат; Кара-Болат

Карагельды (Qarageldi) < кара + келди; Кара-Келди

Карадав (Qaradaw) < кара + дав; «куышли баьтир/дав»; Карадау

Карамырза (Qaramirza) < кара + мырза «уллы мырза»; Кара-Мырза, Кара-Мурза

Карай (Qarayu) < кара + ай; Кара-Ай

Карайдар (Qaraydar) < кара + айдар (эр балалардынъ тоьбе шашы — кекел)

Карасай (Qarasay) < кара + сай; Кара-Сай

Карасан (Qarasan) < кара + сан

Каратав (Qarataw) < кара + тав — бийик тав; Кара-Тав

Каратай (Qaratay) < кара + тай; Кара-Тай

Карашай (Qarashay) < кара + шай — уллы, терен йылга; Кара-Шай

Караян (Qarayan) < кара + ян — уллы, коркынышсыз ян; Кара-Ян

Караяс (Qarayas) < кара + яс; Кара + яс, Яс

Карланбай(Qarlanbay) < Карлан + бай; Карлан-Бай

Карналык (Qarnalik) < Карналык, Карнай
Карсак (Qarsak) < *шоьл туьлкиси*
Картакай (Qartakay) < *карт + акай*; Карт-Акай
Картатай (Qartatay) < *карт + атай*; Карт-Атай
Картболсын (Qartbolsin) < *карт + болсын* – *оьмири узак болсын, коьп яшасын деген тилек пен берилген ат*
Каршыгай (Qarshigay) < *каршыга (ястреб) + й*
Капас (Qapas) < *Капас*
Касай (Qasay) < *ар. хас «шынты ийги» (кас + -ай)*
Касбий (Qasbiy) < *кас + бий*; Кас-Бий, Касув, Каюв
Касболат (Qasbolat) < *кас + болат*; Кас-Болат
Касым (Qasim) < *ар. асыравшы*
Ката (Kata) < *Ката, Катай*
Катаган (Qatagan) < *ногай ырув аты*
Кашбулат (Qashbulat) < *каш/кас + булат*; Каш-Болат, Кас-Болат, Кашав
Каябек (Qayabek) < *кая + бек*; Кая-Бек
Келдибай (Keldibay) < *келди + бай*; Келди-Бай
Келдимурат (Keldimurat) < *келди + мырат*; *Келдимурат/Келди-Мурат, Келжан, Келда, Келдали, Кемат, Кемет, Кемей, Кемеш, Кемаш, Кемай*
Келимбай (Kelimbay) < *келим + бай* – *байлыгы оьсип бараяк деген уьмит пен*; Келибай, Келим-Бай
Кемал (Kemal) < *ар. минсиз*
Кемалдин (Kemaldin) < *ар. диннинъ минсизлиги*; Кемай
Кенджали (Kendali) < *кендже / кенже «аьлде энъ кишкей»*
Кенжали (Kenjali) < *кенже + Али*; Кенже-Али
Керим (Kerim) < *ар. «кенъ юрекли»*
Кериянбай (Keriyانبay) < *кери / герий + Янбай*
Кобек (Kobek) < *коьбек «ийт»* — *ногай ырув аты. Коьбек*
Кобызай (Qobizay) < *кобыз + -ай*
Кожа (Qoja) < *ф. бий, ие, аьлим*
Кожамет (Qojahmet) < *кожа + Ахмет*; Кожамет, Кожак, Кожа
Козманбет (Kozmanbet) < *коьз + Манбет*; Коьзманбет, Коьз-лев, Коьзей
Козырай (Qoziray) < *Козырай, Козай*
Койбагар (Qoybagar) < *кой + багар* – *«кой багарынъ хайырлы болсын» деп, ул бала тувса, кутлаганлар*
Койбак (Qoybaq) < *кой + бак* – *кара: Койбагар*
Койлакай (Qoylaqay) < *койлы + акай*; Койлы-Акай

Койлыбай (Qoylibay) < койлы + бай; Койлы-Бай
 Кокен (Koken) < коькен «тамыр»; Коькенеи, Коькей
 Коккоз (Kokkoz) < коьк + коьз; Коьккоьз, Коьз
 Кокше (Kokshe) < коьк + -ше; Коькше
 Колдас (Qoldas) < кол + дас; Колдас
 Компай (Qompay) < компай; Компай
 Конакбий (Qonaqbiy) < конак + бий; Конак-Бий
 Конгус (Qongus) < кон + кус;
 Кондырав (Qondiraw) < Кондырав // Кондырув < Кондырай
 < Дырай < Дырав
 Конысбий (Qongisbiy) < конзысы + бий; Конзыс-Бий
 Кондырхан (Qondirhan) < кондыр + хан
 Копыштай (Qopishtay) < копыш + тай; Копыш, Копыш-Тай
 Коразхан (Qorazhan) < кораз + хан; Кораз-Хан
 Коркыт (Qorqit) < бур. т. тиллерде «баьтир, йигит». Орта
 оьмирлерде Тюрк дуныясынынъ белгили акыны Коркыт-ата
 болган.
 Коркытай (Qorqitay) < Коркыт+атай
 Корпыш (Qorpish) < Курпыш / Корпыш; Козы-Коьрпеш
 Косай (Qosay) < кос «косак, эки» + -ай; аьелде болган балага
 косак тувды дегенди анълатады
 Косе (Kose) < коьсе «сакалсыз» (бурынгы ногай эртегилер-
 де — Алдар Коьсе); Коьсе
 Косманбет (Qosmanbet) < кос + Манбет; Кос-Манбет, Мамбет
 Котечбатыр (Kotenbatir) < коьтен + батыр — куьшли батыр,
 коркувсыз баьтир; Коьтен-Батыр, Батыр
 Кошали (Qoshali) < кош / кос - кабат, эгиз + Али; Кош-Али
 Кошан (Qoshan) < коьш + хан — аьыл яде аьел коьшкен
 заманда тувган балага берилетаган ат; Коьш-Хан;
 Кошекбай (Koshekbay) < коьшек / коьжек + бай; Коьшек-
 ай, Коьжекбай
 Кошер (Kosher) < коьш +- ер; Коьшер
 Кошербай (Kosherbay) < Коьшер + бай; Коьшербай, Коьштей
 Кояс (Qoyas) < кояс/куяс «куьн»
 Кубахан (Qubahan) < куба + хан; Куба-Хан, Куба, Кубай
 Кубехан (Kubehan) < куьбе «кольчуга» + хан; Куьбехан
 Кубеши (Kubeshi) < куьбе + -ши; Куьбеши
 Кубыгыл (Qubigil) < куба + огул // увыл // ул; Кубыгыл,
 Куба, ул
 Кувандык (Quwandik) < кувандык «суйиндик»; Куван, Ку-
 ваныш

- Куват (Quwat) < *куват* «куьш»
 Кудайберди (Qudayberdi) < *ф. кудай* «яратушы, кудирет-
 ли» + *берди*
 Кудайнет (Qudaynet) < Кудайнет
 Куйыхан (Quyihan) < *куйы* + *хан*
 Кулакай (Qulakay) < *кулак* + *акай*
 Кулдий (Kuldiy) < Куьлдий
 Кулыншак (Qulinshak) < *кулын* («алты айлык йылкы тов-
 ли») + *-шак*; Кулын, Кулынтай
 Култай (Qultay) < *култай* (балык)
 Кулумбай (Qulimbay) < *кулун* / *кулум* + *бай*
 Кулшык (Qulshik) < *кул* + *-шык*
 Кулыш (Qulish) < *кул* + *-ыш*
 Куманай (Qumanay) < *куман* + *-ай*
 Куманбай (Qumanbay) < *куман* + *бай*; Куман-Бай
 Кумарбек (Qumarbek) < *кумар* + *бек*; Кумар-Бек
 Кумбий (Qumbiy) < *кум* + *бий*; Кум-Бий
 Кумыкбий (Qumiqbiy) < *кумык* + *бий*; Кумык-Бий
 Кункерхан (Kunkerhan) < *Куьнкерхан, Куьнкер-Хан*
 Кунтий (Kuntiy) < *куьн* + *тий*; Куьнтий
 Кунтувган (Kuntuwgan) < *куьн* + *тувган*; Куьнтувган
 Куншырак (Kunshirak) < *куьн* + *шырак*; Куьншырак
 Курай (Quray) < 1. *кузрай* — *обсимлик*; 2. *саз алаты*; Курай
 Куракбий (Qurakbiy) < *курак* + *бий*; Курак-Бий
 Курман (Qurman) < *курман*; *Курман-Байрам куьнлеринде*
тувган балага берилген
 Курманакай (Qurmanaqay) < *Курман* + *акай*; Курман-Акай
 Курманали (Qurmanali) < *Курман* + *Али*; Курман-Али
 Курманбай (Qurmanbay) < *Курман* + *бай*; Курман-Бай
 Курманбий (Qurmanbiy) < *Курман* + *бий*; Курман-Бий
 Курмангазы (Qurmangazi) < *Курман* + *газы*; Курман-Газы
 Курмантав (Qurmantaw) < *Курман* + *тав*; Курман-Тав
 Курпай (Qurpay) < Курпай, Курпаш
 Курымсак (Qurimsak) < Курымсак, Курнаш
 Курыптурсын (Quriptursin) < *курып турсын*; Курып-Турсын,
 Курыш, Курыш
 Кусеген (Kusegen) < *куьсеген* «сакланган»; Куьсеген, Куь-
 сей, Куьсеп
 Кутлы (Qutli) < *кутлы* «бактылы, наьсипли»
 Кутлыбай (Qutlibay) < *кутлы* + *бай*; Кутлы-Бай
 Кутлыгерей (Qutligerey) < *кутлы* + *герей*; Кутлы-Герей

- Кутлыкая (Qutliqaya) < кутлы + кая; Кутлы-Кая
 Кутырбий (Qutirbiy) < кутыр + бий; Кутыр-Бий
 Кушбай (Kushbay) < куьш + бай; Куьшбай
 Кушик (Kushik) < куьшик; Куьшик
 Куштай (Kushtay) < куьш + тай; Куьштай, Куьштий
 Кыдырнияз (Qidirniyaz) < Кыдыр + нияз; Кидир-Нияз,
 Хыдыр/Кыдыр, Хызыр+нияз
 Кылышбий (Qilishbiy) < кылыш + бий; Клышбий, Клыч-Бий
 Кылышгерей (Qilishgerey) < кылыш + герей; Кылычгерей,
 Клычгери
 Кырылмас (Qirilmas) < кырылмас (оьркенли болар деген
 уьмит пен)
 Кырым (Qirim) < Крым
 Кырымгерей (Qiringerey) < Кырым + герей; Кырым, Крым +
 Герей
 Кытай (Qitay) < кытай (ырув аты); тукым: Китаев
 Лашын (Lashin) < лашын; Ылашын
 Локман (Loqman) < ар. дана; Локпан, Лукпан; тукым: Лук-
 манов, Лукпанов
 Мавледдин (Mavleddin) < ар. Мавлидин, Мавли
 Мавлимберди (Mavlimberdi) < ар. «ием берди»; Мавли, Маули
 Магомед (Magomed) < ар. «данъкланатаган»; Мухаммед, Ма-
 мед, Мамет
 Магомедали (Magomedali) < ар. Магомед + Али; Магомед-
 Али, Мамедали, Матали
 Магомедамин (Magomedamin) < ар. Магомед + амин; Мамед-
 Амин, Мамед
 Магомедгерей (Magomedgerey) < Магомед + герей; Мамед-
 герей, Мамаш, Мамат
 Магомеджан (Magomedjan) < Магомед + джан/жан; Мамеджан
 Магурып (Magurip) < ар. магриб «куьнбатар»
 Мазамбек (Mazambek) < Мазам + бек; Мазем-Бек
 Мазем (Mazem)
 Мазембек (Mazembek) < Мазем + бек; Мазем + бек
 Мазан (Mazan) < Мазан
 Майлав (Maylaw) < бай, колайы аьруьв; Майлы, Майиш
 Максуд (Maksud) < ар. сакланган
 Малик (Malik) < ар. патша
 Мамадали (Mamadali) < ар. Мамад / Мамед + Али; Мамад-
 Али, Мамадай

Мамай (Mamay) < Мамай-Хан
Мамыр (Mamir) < *язлык айы, май*
Манас (Manas) < *баытир, коркувсыз*
Манбет (Manbet) < *кара: Магомед; Мамбет*
Манэтли (Manetli) < *акшалы, бай болсын деп; Маьнетли*
Манашы (Manashi) < *манашы «куьзетши»*
Мансур (Mansur) < *ар. ензуйвши*
Маллыбай (Mallibay) < *мал + лы + бай*
Малимгерей (Malimgerey) < *ар. маьлим «дангклы, белгили»*
+ герей; Маьлим-Герей, Маьлим
Маметали (Mametali) < *Мамет + Али; Мамед-Али, Маьметали*
Манка (Manqa) < *мангка, Мангка*
Манкали (Manqali) < *мангка + Али; Мангкали, Мангка-Али*
Манкатай (Manqatay) < *мангка + атай; Мангкай*
Мансыр (Mansir) < *ар. ензуйвши; Мангсыр*
Мардан (Mardan) < *ф. эр + йигит; Мердан*
Матай (Matay) < *матай «йигит, куьшли»*
Матакай (Mataqay) < *Матай + акай; Матакай – ырув аты;*
Матак, Матай
Матали (Matali) < *ф. мата «байлык» + Али; Мата-Али*
Маулыт (Mault) < *ар. эр бала*
Махмуд (Mahmud) < *ар. макталган; Мамуд*
Махметгерей (Mahmetgerey) < *Махмет + герей; Мамет-Герей*
Махмуд (Mahmud) < *ар. мактавлы; Махмуд / Махмут, Мамут*
Машурып (Mashurip) < *ар. «куьнтувар»*
Медев (Medew) < *ар. медет «уьмит, коьмек»*
Межит (Mejit) < *ар. атаклы, мактавлы; Мажит, Меджит*
Менглибай (Menglibay) < *менгли + бай; Менгли-Бай*
Менглибий (Menlibiy) < *менгли + бий; Менгли-Бий*
Мекер (Meker) < *ар. мекар «залым»; Мекер*
Менглиали (Mengliali) < *менгли + Али; Менгли-Али*
Менглиганий (Mengliganiy) < *менгли + ганий; Менгли-Ганий*
Менглигерей (Mengligerey) < *менгли + гирей; Менгли-Герей*
Менглиажи (Mengliaji) < *менгли + ажи; Менгли-Ажи*
Менглияс (Mengliyas) < *менгли + яс; Менглияс*
Менглисан (Menglisan) < *менгли + сан; Менглисан*
Менглас (Menlas) < *менгли + ас; Менглас*
Менглакай (Menglakay) < *менгли + акай; Менгли-Акай*
Менглибий (Menglibiy) < *менгли + бий; Менгли-Бий*

- Менглигул (Mengligul) < *менгли* + *кул*; Менъли-Кул
Мергали (Mergali) < *ф. -ар. уллы эмир*
Мешил (Meshil) < *ф. артта калган*
Мешин (Meshin) < *бурынгы тюрк календарининъ мешин
йылында тувган балага берилген ат*
Моллатай (Mollatay) < *молла* + *атай*; Молла-Атай
Моллахмет (Mollahmet) < *молла* + *Ахмет*; Молла-Ахмет
Моллаболган (Mollabolgan) < *молла* + *болган*
Моллагул (Mollagul) < *молла* + *кул*; Молла-Кул
Музраб (Muzrab) < Музраб
Мунир (Munir) < *ар. ярык беруьвши*
Мурат (Murat) < *ар. уьмит*; Мурад/Мырад
Мурадин (Muradin) < Мурадин
Мур-тали (Muratali) < *Мурат* + *Али*; Мурат-Али
Муратбек (Muratbek) < *Мурат* + *бек*; Мурат-Бек
Мустафа (Mustafa) < *ар. Алла ман сайланган*
Мутавал (Mutaval) < Мутавал
Мурзабай (Murzabay) < *мурза/мырза* + *бий*
Мурзабий (Murzabiy) < *мурза/мырза* + *бий*
Мурзагельды (Murzageldi) < *мурза/мырза* + *келди*;
Мурзадин (Murzadin) < *мырза/мурза* + *ад-дин*
Мурзабек (Murzabek) < *мырза* + *бек*
Мурзамбай (Murzabay) < *мырза* + *-м* + *бай*
Мурадасыл (Miradasil) < *Мурат/Мурад* + *асыл*; Мырадасыл,
Мурадасыл
Мурзаул (Murzaul) < *мырза / мурза* + *увыл / ул*; Мурзав,
Мырзакей
Муртазали (Murtazali) < *ар. Муртаза «сайланган»* + *Али*;
Муртуз
Муса (Musa) < *ар. Мусей (бур.евр.) саббий*
Мусабий (Musabiy) < *Муса* + *бий*; Мусай / Мысай
Муслим (Muslim) < *ар. куткарылган*
Муталиб (Mutalib) < *Абуталиб ар. излевши*; Абуталиб, Муталиб
Мухаджир (Muhadjir) < *ар. коьшкен, яшаган ерин авыстырган*
Мухадин (Muhadin) < *Махадин, Маадин*
Мухаммед (Muhammed) < *кара: Магомед*; Мухаммет, Мукай,
Мукаш, Мамед, Мамай
Мухтар (Muhtar) < *ар. сайланган*; Мухтар-Бек
Мырзагиси (Mirzagisi) < *мырза* + *киси*; Мурза-Киси, Мырза-
Киси

Мырзагелди (Mirzageldi) < *мырза // мурза + келди*; Мурза-Келди, Мырза-Келди
 Мырзали (Mirzali) < *мырза / мурза + Али*; Мырзали // Мурзали < Мырзав
 Мырзадин (Mirzadin) < *мырза + ад-дин*
 Мырзабий (Mirzabiy) < *мырза + бий*
 Мысрай (Misray) < *ар. Мысыр + ай*
 Мыталлап (Mitallap) < *ар. талап этуьв, сорав*; Муталлап
 Мынъайтпас (Mingaytpas) < *мунъайтпас «кайгыртпас»*;
 Мунъайтпас, тукум: Мунъайтпасов
 Наби (Nabi) *ар. элши, пайхамбар*
 Навруз // Наурыз (Nauruz) < *ф. навруз // наурыз; янгы йыл, йыл басы; навруз айында (март айында) тувган балага бергенлер*
 Наврузгали (Nauruzgali) < *Навруз + гали*
 Надир (Nadir) < *ар. «бек ярасык»*
 Назар (Nazar) < *назар «карас»*
 Назир (Nazir) < *хабаршы, билдируьвши*
 Нажмудин (Najmudin) < *ар. диннинъ юлдызы*; Нажмудин, Нажуьв
 Наиб (Naib) < *ар. орынбасар*
 Нарык (Narik) < *ар. ялынлы, отлы*; Нарык, Нарик
 Нартай (Nartay) < *нар — «бир оьркешли туьв» + тай (бала куьшли, кевдели болсын деп атаганлар)*
 Нартуп (Nartup) < *нар + туьп*
 Насип (Nasip) < *наьсип «бакты, кысмет»*
 Насипали (Nasipali) < *наьсип + Али*; Наьсип-Али, Наьсип
 Насыр (Nasir) < *ар. ярдам этуьвши, коьмекши; енгуьвши*;
 Насыр, Насир
 Насырали (Nasirali) < *Насыр + Али*
 Наурды (Naurdi)
 Неви (Nevi) < *кара: Наби*
 Нигмат (Nigmat) < *байлык*
 Низаметдин (Nizametdin) < *ар. низам «нызамлы, туьземли*;
 Низэм
 Ниет (Niyet) < *ар. мырад, талап*; Ниетбай, Ниетбек
 Ниетажи (Niyetaji) < *ар. ниет + аьжи*
 Нияз (Niyaz) < *ф. 1) тилек; 2) уьмит; 3) савга*
 Ниязбек (Niyazbek) < *Нияз + бек*

Ногай (Nogay) < тарихли ат – сав дуныяга белгили, Евразия-дынъ кенъ кырларынынъ согыс майданларында енгуьвлер мен атаклы болган, орта оьмирлердинъ куьшли оькиметлери мен дипломатиялык байланыслар курган Ногай-Ханнынъ аты;

Нох.й, Нокай, Нукай

Ногайбек (Nogaybek) < Ногай + бек; Ногай -Бек

Ногайхан (Nogayhan) < Ногай + хан; Ногай-Хан

Ногман (Nogman) < ар. яхшылык, ийгилик; Нугман

Нойлы (Noyli) < ар. Ноэль «мырадына ететаган»

Нуракай (Nuracaq) < Нур + акай; Нур-Акай

Нурадил (Nuradil) < Нур + адил; Нур-Адилъ

Нурбек (Nurbek) < Нур + бек; Нур-Бек

Нурбий (Nurbiy) < Нур + бий; Нур-Бий

Нурболат (Nurbolat) < Нур + болат; Нур-Болат

Нургазы (Nurgazi) < Нур + газы; Нур-Газы

Нуретдин (Nuretdin) < ар. Нуреддин «дин ярыгы»

Нурмагомед (Nurmagomed) < Нур + Магомед; Нур-Магомед

Нурунбек < Нурунбек < Нурув < Нуру < Нурыш

Нурлан (Nurlan) < нурлы, ярык аьдем болсын деген уьмит пен берилген ат

Нурсолтан (Nursoltan) < Нур + Солтан; Нур-Солтан

Нургиси (Nurgisi) < Нур + киси; Нур-Киси

Нурлыбай (Nurlibay) < Нурлы + бай; Нурлы + Бай

Нурислам (Nurislam) < Нур + Ислам; Нур + Ислам

Нурманбет (Nurmanbet) < Нур + Манбет; Нур-Манбет

Нурмухаммед (Nurmuhammed) < Нур + Мухаммед; Нур-Мухаммед

Нуртувган (Nurtuwgan) < Нур + тувган; Нурыш

Нух (Nuh) < ар. – бур. евр. Ной «юбаныш»

Огизбай (Ogizbay) < оьгиз //огуз + бай; Оьгизбай, Оьгиз-Бай

Огизхан (Ogizhan) < оьгиз // огуз + хан; Оьгизхан, Оьгиз-Хан

Озбек (Ozbek) < оьзбек – халктынъ аты; Оьзбек/Уьзбек

Озганбай (Ozganbay) < алдыда барган; Озган-Бай

Озек (Ozek) < оьзек (тукумнынъ оьзеге, юрек тамыры);

Оьзек

Озенбай (Ozenbay) < Оьзен + бай; Оьзен-Бай

Ойшанхан (Oyshanhan) < ойшанъ + хан; Ойшан-Хан, Ойшан,

Ойшау

Окай (Okay) < ок + ай;

Окас (Okas) < ар. Ваккас «бойсындырувышы»

Окбар (Okbar) < ок + бар

Октыйхан (Oktyihan) < *Октыйхан, Октый-Хан*
Окшыхан (Okshihan) < *окшы + хан; Окшыхан, Окшы- Хан*
Омир (Omir) < *оьмир — яшав, оьмирлик; Оьмир*
Омирбек (Omirbek) < *оьмир + бек; Оьмирбек, Оьмир-Бек*
Омирбий (Omirbiy) < *оьмир + бий; Оьмирбий*
Омирзак (Omirzak) < *оьмир + узак — узын оьмирли болсын деген уьмит пен; Оьмирзак*
Омырбай (Omirbay) < *оьмыр + бай; Омыр-Бай*
Ораз (Oraz) < *ораз//ораз — рамазан айында тувган балаларга берилетаган ат*
Оразай (Orazay) < *ораз + ай; Ораза-Ай*
Оразакай (Orazakay) < *ораз + акай; Ораза-Акай*
Оразали (Orazali) < *ораз + Али; Ораз-Али*
Оразбай (Orazbay) < *ораз + бай; Ораз-Бай*
Оразбайрам (Orazbayram) < *ораз + байрам; Ораз-Байрам*
Оразбий (Orazbiy) < *ораз + бий; Ораз-Бий*
Оразгелди (Orazgeldi) < *ораз + келди; Ораз-Келди*
Оразгул (Orazgul) < *ораз + кул; Ораз-Кул*
Оразманбет (Orazmanbet) < *ораз + Манбет; Ораз-Манбет*
Оразнияз (Orazniyaz) < *ораз + нияз; Ораз-Нияз*
Орак (Orak) < *орак 1) колшалгы; 2) тамга — орак тамга, орак ырувдынъ тамгасы; Оракшы, Ораклы*
Оракмурза (Orak-Murza) < *Орак + мырза*
Орбек (Orbek) < *оьр + бек; Оьр-Бек, Оьрбек*
Орбеке (Orbeke) < *оьр + боьке; Оьмир-Боьке*
Ордекбай (Ordekbay) < *оьрдек + бай; Оьрдекбай, Оьрдек-бай*
Оркешбай (Orkeshbay) < *оьркеш + бай; Оьркешбай, Оьркеш-Бай*
Орхан (Orhan) < *оьр + хан; Оьрхан, Оьр-Хан*
Орболат (Orbolat) < *оьр + болат; Оьр-Болат*
Орманбет (Ormanbet) < *орман + бет; Орман-Бет*
Ортабай (Ortabay) < *орта + бай; Орта-Бай*
Орысбий (Oris) < *орыс / урыс / ырыс « бактылы» + бий;*
Орыс-Бий, Ырыс-Бий
Осман //Оспан < ар. йигитлик, баьтирлик; Осман/Оспан
Отар (Otar) < *отар;*
Отарбай (Otarbay) < *отар + бай; малшылык пан каьр шеккен ногайлардынъ балалары, кыславдан — яйлавга, яйлавдан — кыславга коьшкен вакытларда да тувмага болган, балага байлык йорап, отарлары коьп болсын деген тилек пен соьйтип атаганлар*

- Отарбий (Otarbiy) < отар + бий; Отар-Бий
 Отархан (Otarhan) < отар + хан; Отар-Хан
 Отавхан (Otauhan) < отав + хан
 Отеген (Otegen) < *Оьтеген*; *Оьтеген*
 Отали (Otali) < *оьте* + Али; *Оьтали* // *Оьте-Али*
 Отемис (Otemis) < *оьте* + -мис; *оьтемек* // *оьдемек*
«тоьлемек»; *Оьтемис/Оьтемиш*
 Отеп (Otep) < *оьте* + -п; *Оьтеп*
 Отев (Oteu) < *оьте* + -в; *Оьтев, Оьтей*
 Отекей (Otekey) < *оьте* + -кей // *акай*; *Оьтекей* // *Оьтекай*
 Отелис (Oтели) < *оьте* + -лис; *Оьтелис*
 Отеш (Otesh) < *оьте* + -ш; *Оьтеш*
 Ошалар (Oshalar) < *оьш* + -алар; *Оьшалар*
 Оювхан (Oyuuhan) < *оюв* + хан; *Оюв-Хан*
 Равиль (Ravil) < *ар. йигит яс*
 Равшанбек (Ravshanbek) < *равшан* // *ровшан* - ф. — «таза»;
 Равшан-Бек
 Радмил (Radmil) < *орыс. суййиниш, куваныш*
 Раиль (Rail) < *ар. негиз салушы*
 Рамазан (Ramazan) < *рамазан* // *рамадан* — *мусылман календаринде ай, ораза айы. Ораза айында тузган баладынъ аты*
 Рамберди (Ramberdi) < *ар. рахим-рагимли* + берди; *Рамберди, Раимберди, Рахим-Берди*
 Рамиль (Ramil) < *ар. кум ман бал ашкан, балшы*
 Расиль (Rasil) < *ар. элиши*
 Расим (Rasim) < *ар. суйверетши*
 Расул (Rasul) < *ар. - Алладынъ элиси*
 Раскелди (Raskeldi) < *рас* + *келди*; *Рас-Келди, Раскельди*
 Рахман (Rahman) < *ар. рагимли*
 Рахмет (Rahmet) < *ар. разылык*
 Рахметулла (Rahmetulla) < *ар. Алладынъ разылыгы*
 Рашид (Rashid) < *ар. етекши*; *Алладынъ 99 исимининъ бири*
 Рашидхан (Rashidhan) < *Рашид* + хан; *Рашид-Хан*
 Реджеп (Redjep) < *кара: Эрежеп*
 Резуан (Rezuan) < *ар. Алла ман айырылган*
 Ренат (Renat) < *лат. янъыртылган*
 Рустам (Rustam) < *ф. куьшили, куьдиретли*
 Руслан (Ruslan) < *т. Арслан деген аттан орыс тилине келистирилген ат*
 Саадин (Saadin) < *ар. Саадетдин «дин наьсиплиси»*; *Садтин, Сади*

Саар (Saar) < *ф.танз мангы; танз мангында тувган бала-дынз аты*

Саарбий (Saarbiy) < *саар + бий; Саар-Бий*

Саат (Saat) < *саьат – хайырлы саьатке*

Саатгерей (Saatgerey) < *саьат + герей / керей; Саьатгерей*

Сабан(Saban) < *сабан*

Сабыр (Sabir) < *сабыр; Сабыр / Сабир*

Сабыт (Sabit) *ар. шыдамлы, соьзинде берк турган*

Савкат (Sawkat) < *савкат; аьелге, кавымга Алладан келген савга деп, шуькир дувалар айтылып, берилген ат*

Сагындык (Sagindiқ) < *сагын + -дык; бек сакладык деген маьнеде*

Сагынбек (Saginbek) < *сагын + бек; Сагын+Бек*

Садык (Sadiq) < *ар. садык – «акыйкат, алал дос»*

Садакай (Sadakay) < *садык + акай; Садык-Акай*

Саид (Said) < *ар. сеид – «наьсипли, бактылы»; Саид / Сеид*

Сайдулла (Saydulla) < *ар. Сейдулла – «Алладынз бактылысы»*

Сайлау (Saylaw) < *сайланып алынган; Сайлав*

Сайын (Sayin) < *монг., тюрк. данзклы, сыйлы*

Салават (Salavat) < *ар. дувалар, багыславлар*

Саламат (Salamat) < *ар. савлык, аманшылык*

Саламатгерей (Salamatgerey) < *Саламат + герей; Саламат-Герей, Саламат*

Салик (Salik) < *ар. барувшы; Саьлик, Саьлуьв*

Салим (Salim) < *ар. селим – «савлыклы, сав-эсен»; Салим / Селим*

Салимгерей (Salimgerey) < *Салим + Герей; Салим-Герей*

Салимурза (Salimurza) < *Салим + мурза*

Салимсолтан (Salimsoltan) < *Салим + Солтан*

Салих (Salih) < *ар. туврашыл, кие, аьдил*

Салгийиз (Salkiyiz) < *кара: Шалкийиз*

Саллыбай(Sallibay) < *санлы + бай; Санлы-Бай*

Салман (Salman) < *ар. наьсипли, бактылы, керекли*

Самадин (Samadin) < *ар. самед – «оьлмес, дайымлы» + дин*

Самет (Samet) < *ар. дайымлы, оьмирли; Алладынз 99 атынынз бириси*

Сами (Sami) < *ар. эситетаган*

Сангиши (Sangishi) < *сан + киши; Сан-Киши / Сан-Киси*

Санлыбай (Sallibay) < *санлы + бай; Санлы-Бай*

Сансызбай (Sansizbay) < *сансыз + бай; Сансыз-Бай*

- Сапар (Sapar) *ар.* < сапар; мусылман календарининъ Сапар айында тувган балага берилетаган ат
- Сапарали (Saparali) < сапар + Али; Сапар-Али
- Сапарбий (Saparbiy) < сапар; Сапар + бий, Сафарбий
- Саражи (Saraji) < сары + аьжи; Сары-Аьжи
- Сарайдар (Saraydar) < сары + айдар – баладынъ тоьбесиндеги шашы — кекел; Сары-Айдар, Айдар
- Саракай (Saraqay) < сары + акай; Сары-Акай, Сарагай
- Сарсемби (Sarsembi) < *ф.* сарсемби (юмадынъ уьшинши куйни); Сарсемби
- Сарыбай (Saribay) < сары + бай; Сары-Бай
- Сарыбас (Saribas) < сары + бас; Сары-Бас
- Сарытай (Saritay) < сары + тай; Сары-Тай
- Саткерей (Satkerey) < *ар.* саьат + *т.-герей* – хайырлы саьатте п.увган; Саьат-Герей, Саткерей, Сатай
- Сатыр (Satir) < *ар.* ясырувышы
- Сахтемир (Sahtemir) < *ф.* сах/ шах «патша» + темир; Сахтемир // Шахтемир, Сатемир
- Сатар (Satar) < *ар.* афув этуьвши
- Сеид (Seid) < *ар.* басшы, етекши
- Сеидахмет (Sidahmet) < Сеид + Ахмет; Сеит-Ахмет, Сеид-Ахмед, Сидахмет, Сидах, Сидак
- Сеидбатал (Seidbatal) < *ар.* сеид + батал «орын басары»
- Сеидгазы (Seidgazi) < *ар.* сеид + газы «енъуьвши»
- Сейпадин (Seypadin) < *ар.* Сейфуддин — «диннинъ кылышы»;
- Сайфуддин/Сайпудин, Сейпу
- Сейпулла (Seypulla) < *ар.* Сайфулла — Алладынъ кылышы;
- Сейпулла, Сейпиш, Сейпув
- Сепер (Seper) < *ар.* Сафар — мусылман календарининъ экинши айынынъ аты; Сепер / Сапар / Сафар
- Сеперали (Seperali) < *ар.* сафар- (мусылман календарининъ экинши айынынъ аты); сафар айында тувган балага бергенлер + Али; Сепер-Али, Сапар
- Сепербай (Seperbay) < сепер + бай; Сепер-Бай, Сапар-Али, Сепер, Сапар
- Сидали (Sidali) < *ар.* Сеид + Али; Сеид-Али, Сидали, Сидав
- Сидахмет (Sidahmet) < Сеидахмет
- Сокта (Soqta) < *медресе окувышысы*
- Солтан (Soltan) < *ар.* султан – «патша, император»; Солтан/Султан
- Солтанби (Soltanbi) < Солтан + бий;

Солтанхан (Soltanhan) < Солтан + хан
 Солтанбек (Soltan+Bek) < Солтан + бек
 Солтанмурат (Soltan) < Солтан + Мурат
 Сраждин (Srajdin) < ар. Сираджеддин «диннинъ ярыгы»
 Сулейман (Suleyman) < бур.-евр. тынышлы, сакланган; Су-
 лейман, Сулемен, Слемен
 Сутапкан (Suwtapqan) < сув + тапкан
 Суюн (Suyun) < суйин; Суйин, Союн
 Суюнбай (Suyinbay) < суйин + бай; Суйин-Бай
 Суюнбек (Suyinbek) < суйин + бек; Суйин-Бек
 Суюндик (Suyindik) < суйин + -дик; Суйиндик
 Суюнши (Suyinshi) < суйин + -ши; Суйинши
 Суюрбек (Suyirbek) < суйер + бек; Суйербек
 Сыбыра (Sibira) < ногай халкынынъ белгили йыравынынъ аты
 (XIV-оьмир)
 Сыдыйык (Sidiyiq) < кара: Садык
 Сыдык (Sidiq) < кара: Садык
 Тауби (Tawbi) < тав + бий; Тав-Бий
 Тауболат (Tawbolat) < тав + болат; Тав-Болат
 Таулы (Tawli) < тав + -лы; Тавлы
 Таумурза (Tawmurza) < тав + мурза/ мырза; Тав-мурза
 Таусолтан (Tawsoltan) < тав + Солтан; Тав-Солтан
 Таусапар (Tawsapar) < тав // тау + сапар; Тавсапар
 Тагир//Дагир (Tagir//Dagir) < ар. таза, минсиз; Таир//Даир
 Тайман (Tayman) < яшавлы, савлыклы болсын деп
 Таймас (Taymas) < таймас – оьмирли болар, савлыклы болар
 деген уьмит пен
 Таймасхан (Taymashan) < таймас + хан; Таймас-Хан
 Таласхан (Talashan) < Талас + хан; Талас-Хан
 Тамак (Tamaq) < тамак — азыклы; Тамак
 Тангатар (Tangatar) < танъ + атар; Танъ-Атар
 Тангат (Tangat) < танъ + ат; Танъ-Ат;
 Танкув (Tangkuw) < танъ + кув; Танъ-Кув
 Тангярык (Tangyarik) < танъ + ярык; Танъ-Ярык
 Тангболат (Tangbolat) < танъ + болат; Танъ-Болат
 Таргыл (Targil) < таргыл; Таргу
 Тасшора (Tasshora) < тас + Шора; Тас-Шора
 Тахир (Tahir) < кара: Даир
 Текебай (Tekebay) < теке + бай; Теке-Бай
 Телев (Telew) < тоьлев; Телев // Телеу
 Телемис (Telemis) < тоьле- + -мис/ миш; Тоьлемис, Тоьлемиш

- Темир (Temir) < *темир*
 Темирбек (Temirbek) < *темир + бек*; Темир-Бек
 Темиргерей (Temirgerey) < *темир + герей*; Темир-Герей
 Темирхан (Temirhan) < *темир + хан*; Темирхан, Темоъв, Те-
 мин, Темир
 Темирболат (Temirbolat) < *темир + болат*; Темир-Болат
 Темиртай (Temirtay) < *темир + тай*; Темир-Тай
 Темирхан (Temirhan) < *темир + хан*; Темир-Хан
 Темирян (Temiryan) < *темир + ян*; Темир-Ян
 Тенали (Tenali) < *Тен + Али*; Тен-Али
 Тенгбай (Tenbay) < *Тенъ + бай*
 Тенгболат (Tenbolat) < *тенъ + болат*; Тенъболат
 Тенгизбай (Tengizbay) < *тенъиз + бай*; Тенъизбай
 Теркбай (Terikbay) < *терк + бай*; Теркбай, Теркей
 Теркали (Terikali) < *терк + Али*; Терк-Али
 Тилек (Tilek) < *тилек*
 Тилекбай (Tilekбай) < *тилек + бай*
 Тилекнияз (Tilekniяз) < *тилек + нияз*
 Тиленши (Tilenshi) < *тилен- + -ши*
 Тимур (Timur) < *берк, каты*
 Тоган (Togan) < *тувганлар, кардашлар*; кара: Тоган // Туган
 Тойахмет (Toyahmet) < *той + Ахмет*
 Тойдык (Toydıq) < *көп балалы аьелде «энди тамам болдык»*
дегенди анълатып келетаган ат
 Тойлыхан (Toylihan) < *той + -лы + хан*; Тойлы-Хан
 Тоймас (Toymas) < *той + -мас*
 Тойшы (Toyshi) < *той + -шы*
 Тойходжа (Toyhodja) < *той + ходжа*
 Тойманбет (Toymanbet) < *той + Манбет*
 Тойгелди (Toygeldi) < *той + келди*
 Токтамас (Toqtamas) < *токтамас (аьрекетли, ымтылувлы,*
савлыклы болсын деп берилген ат)
 Токтамыс (Toqtamis) < *токта- + -мыш / мыс (оьмирли, яшав-*
лы болсын, савлардынъ ишинде калсын деген уьмит пен бе-
рилген ат)
 Токтарбий < *токтар + бий*; Токтар-Бий, Тохтар, Токтар
 Токшык (Toqshiq) < *ток + -шык*; Докшык / Токшык
 Толгиси (Tolgisi) < *толы + киси*; Толы-Киси
 Төлеген (Tolegen) < *тоьлеген, тоьлеп алынган бала*; Тоьле-
 ген, Тоьлев, Тоьлеш, Тоьлей, Тоьлекай
 Төлевхан (Tolewhan) < *тоьлев / тоьлеу + хан*; Тоьлевхан

- Толевбий (Tolewbiy)** < тоьлев/тоьлеу + бий; Тоьлевбий
Толемис (Tolemis) < тоьлемис; Тоьлемис
Толыбай (Tolibay) < толы + бай; Толыбай, Толай, Толак,
 Толбай
Торкай (Torqay) < торка «йибек» + ай
Торытай (Toritay) < торы + тай
Тохтар (Tohtar) < бала оьлмесин деген уьмит пен берилген ат
Тувган (Tuwgan) < 1) тувган — энъ юзык аьдем, кардаш;
 2) ногай ырув аты; 3) лашын; Тугановлар, Доанлар (Турция)
Турсын (Tursin) < турсын (балалар артлы-артыннан оьле-
 таган аьелде, тувган бала оьмирли болсын деп, уьмит этип
 айтканлар)
Туяклы (Tuyaqli) < туяк + -лы
Туркер (Turker) < туьрк + эр; Туьркер
Туркбий (Turkbiy) < туьрк + бий; Туьркбий
Уаит (Uayit) < ар. сынъар; Уаит / Ваит
Уалит (Ualit) < ар. саьбий; Уалит // Валит
Узбек (Uzbek) < этн. оьзбек; Узбек//Оьз-Бек
Узурбий (Uzurbiy) < узур + бий; Узур-Бий
Узынбий (Uzinbiy) < узын + бий; Узын-Бий
Уйирбек (Uyirbek) < уьйир; Уьйир-Бек/Ийир-Бек
Уйсинбий (Uysinbiy) < уьйсин (ногай ырувынынъ аты) + бий;
 Уьйсин-Бий
Улисбек (Ulisbek) < уьлис + бек; Уьлис-Бек
Умалат (Umalat) < ар. басшы, етекши
Умар (Umar) < ар. яшав, оьмир, шешекейленуьв
Умарбек (Umarbek) < Умар + бек; Умар-Бек
Умаргазы(Umargazi) < Умар + гази; Умар-Газы
Умитали (Umitali) < уьмит; Уьмитали, Уьмит-Али
Уразали (Urazali) < ураза / ораза 1) наьсипли, 2) ораза айы;
 Оразали/Уразали, Ураза-Али
Урысхан (Urishan) < урыс / ырыс «наьсип» + хан; Урыс-
 Хан, Орыс-Хан
Устахан (Ustahan) < уста + хан; Уста-Хан
Утагон (Utagon) < бурынгы тюрклердинъ ер иеси Етегеннинъ
 атыннан келеди
Фарид (Farid) < ар. баалы, сийрек, ога тенъ болган йок деген
 маьнеде
Фахрислам (Fahrislam) < ар. исламнынъ оьктеми; Фахри-
 Ислам
Фазиль (Fazil) < ар. ийгилердинъ ийгиси, абырайга тийисли

- Хаджислам (Hadjislam) < *ар. хаджи + ислам*; Хаджи-Ислам, Ислам
- Хаджимурат (Hadjimurat) < *ар. хаджи + Мурат*; Хаджи-Мурат, Аьжи-Мурат, Мурат
- Хаджисхак (Hadjishaq) < *ар. хаджи + бур. евр. Исхак*; Хаджи-Исхак / Аьжи-Исхак, Исхак
- Хаджимухтар (Hadjimuhtar) < *ар. хаджи + Мухтар*; Хаджи-Мухтар / Аьжи-Мухтар, Мухтар
- Хайрадин (Hayradin) < *ар. диннинъ ийги кисиси*; Хайрадин / Хайруддин
- Хайрулла (Hayrulla) < *ар. Аллахтынъ рагимлиги*
- Хайыр (Hayir) < *ар. яхшылык*; Хаир / Хайыр
- Хайырбек (Hayirbek) < *хайыр + бек*; Хайыр-Бек, Хаир-Бек
- Хайырлы (Hayirli) < *хайыр + -лы*; Хаирлы
- Халил (Halil) < *ар. алал дос*; Халил, Хаьлуьв, Каьлуьв, Халий, Калий
- Халит (Halit) < *ар. оьмирлик*
- Халмурза (Halmurza) < *кара: Калмырза*
- Хамзат (Hamzat) < *ар. хамза «ашы, дарман оьсимлиги»*
- Хамит (Hamit) < *ар. мактавлы*; Хамит, Амит, Амид
- Ханали (Hanali) < *хан + Али*; Хан-Али, Хан, Али
- Ханбек (Hanbek) < *хан + бек*; Хан-Бек, Хан, Бек
- Ханбий (Hanbiy) < *хан + бий*; Хан-Бий
- Ханболат (Hanbolat) < *хан + болат*; Хан-Болат, Болат
- Хангерей (Hangerey) < *хан + герей*; Хан-Герей
- Хангиси (Hangisi) < *хан + киси*; Хан-Киси
- Ханмырза (Hanmirza) < *хан + мырза*; Хан-Мырза
- Хансолтан (Hansoltan) < *хан + Солтан*; Хан-Солтан, Солтан
- Хантемир (Hantemir) < *хан + темир*; Хан-Темир
- Харун (Harun) < *бур. евр. «бийик, ярыктынъ тавы»*; Харун / Арун
- Хасан (Hasan) < *ар. танъ, ийги*; Асан / Хасан
- Хасанбек (Hasanbek) < *ар. Хасан + т. бек*; Асанбек, Хасанбек, Хасан-Бек
- Хасанбий (Hasanbiy) < *ар. Хасан + т. бий*; Асанбий, Асан-Бий
- Хошали (Hoshali) < *хош + Али*; Хош-Али, Али
- Хусин (Husin) < *ар. яхшы, ийги, эки яхшыдынъ бири*; Кусый
- Хызыр (Hizir) < *ар. (таварыхларга коьре, яшав булагын тапкан пайхамбардынъ аты)*; Хызыр / Хыдыр

Хыдырбай (Hidirbay) < *Хыдыр* + *бай*; Хыдыр-Бай / Хызыр-Бай
Хыдырраджи (Hidiradji) < *Хыдыр* + *аьджи* / *аьжи*; Хыдыр-Аджи/Кыдыр-Аджи
Шабаз (Shabaz) < *ф. шах* + *аббас* (*кара*: Аббас)
Шабазгерей (Shabazgerey) < *Шабаз* + *герей*; Шабаз-Герей
Шабай (Shabay) < *ар. яс йигит*
Шабан (Shaban) < *ар.- шабан айында тувган балага бергенлер*
Шавкат (Shawkat) < *ар. куьшли, карувлы*
Шалакай (Shalaqay) < *шал* + *акай*; Шал-Акай
Шамби (Shambi) < *ф. шам «куьн, ярык*; Шам-Бий, Шаьмик
Шамгерий (Shamgeriy) < *шам* + *герий*; Шам-Герий
Шамиль (Shamil) < *бур. евр. Самуил «Алла ман эситилген»*
Шамсуддин (Shamsuddin) < *ар. диннинъ куьни*
Шанбулат (Shanbulat) < *шанъ* + *булат*; Шан-Булат
Шанълыбай (Shanglibay) < *шанъ* + *лы* + *бай*; Шанълыбай
Шантик (Shantik) < *Шаьнтик*
Шарип (Sharip) < *ар. уллы, кенъ юрекли*; Шаьрип
Шарифулла (Sharifulla) < *ар. Алладынъ данъкы*
Шаршемби (Sharshembi) < *шаьршемби // саьрсемби*; Шаршем-Бий/Саьрсем-Бий
Шатав (Shataw) < *шат* + *тав*; Шат-Тав
Шатемир (Shatemir) > *Шах* + *Темир*; *кара*: Шахтемир
Шатырбай (Shatirbay) < *шатыр* + *бай*; Шатыр-Бай
Шахали (Shahali) < *шах*+*Али*; Шах-Али
Шахарби (Shaharbi) < *шахар* + *бий*; Шахар-Бий
Шахарсолтан (Shaharsoltan) < *шахар* + *солтан*; Шахар-Солтан
Шахби (Shahbi) < *шах* + *бий*; Шах-Бий
Шахлм (Shahim) < *Шахим* > *Шахмухаммед аттынъ кыс-картылган кеби*
Шахимби (Shahimbi) < *Шахим* + *бий*; Шахим-Бий
Шахимгерей (Shahingerey) < *Шахим* + *герей*; Шахим-Герей
Шахтемир (Shahtemir) < *шах* + *Темир*; Шах-Темир
Шейхали (Sheyhali) < *шейх* + *Али*; Шейх-Али
Шеклибай (Sheklibay) < *шекли* + *бай*; Шеклей, Шекли-Бай
Шерпедин (Sherpedin) < *Шерпедин* > *Шепей* > *Шерпей*
Шешен (Sheshen) < *шешен* 1) *созьге уста*; 2) *этноним*
Шора (Shora) < *кызметши, аьскер*; Шорай / Шурай, Шоратай
Шотокай (Shotoqay) < *шота* (ырув аты) + *акай*; Шотокай < Шота

Шугаиб (Shugaib) < ар. нурлы; Шогаиб/Шугаиб
Шыматай (Shimatay) < шым + атай; Шым-Атай
Шымбай (Shimbay) < шым + бай; Шым-Бай
Шынгыз (Shingiz) < монг. куьдиретли, куьшли, уллы
Шыракбай (Shiraqbay) < шырак + бай; Шырак-Бай
Шыракманбет (Shirakmanbet) < шырак + Манбет; Шырак
Манбет
Шырманбет (Shirmanbet) < шыр + Манбет; Шыр-Манбет
Шырпув
Ыдырыс (Idiris) < ар. шалыскыр; Ыдырыс, Идирис
Ымсындык (Imsindiq) < уьмитлендик, ама алдандык
Ындырали (Indirali) < ындыр + Али; Ындыр-Али
Ындырбай (Indirbay) < ындыр + бай; Ындыр-Бай
Ырысбай (Irisbay) < ырыс+бай; Ырыс-Бай
Ырысманбет (Irismanbet) < ырыс + Манбет; Ырыс-Манбет
Эдиге (Edige) < ийги, яхшы; Эдиге, Идигей, Эдигей
Эдильбай (Edilbay) < Эдил (аьлиги Волга йылгасы) + бай,
Эдилбай, Эдил-Бай, Эдуьв
Элби (Elbi) < эл + бий; Эль-Бий
Элгайтар (Elgaytar) < эл + кайтар; Эльгайтар
Элдар (Eldar) < басшы; Эльдар
Элболган (Elbolgan) < эл + болган; Эль-Болган
Элмурат (Elmurat) < эл + Мурат; Эльмурат, Эль-Мурат
Элмырза (Elmirza) < эл + мырза; Эльмырза, Эль-Мырза
Элхан (Elhan) < эл + хан; Эльхан, Эль-Хан
Эмин (Emin) < ар. ышанувлы
Эмир (Emir) < буйрык беруьвши
Эмирбек (Emirbek) < эмир + бек; Эмир-Бек
Энвер (Enver) < ар. ярык, саввлели; Энвер, Анвар
Эрадил (Eradil) < эр + аьдил; Эруьв, Эрадил
Эрбоке (Erboke) < эр + боьке; Эрбоьке
Эрболат (Erbolat) < эр + болат; Эр-Болат
Эрболды (Erboldi) < эр + болды; Эр-Болды
Эрежеп (Erejep) < ар. мусылман календарининг раджаб
айында тувган балага бергенлер; Эреджеп, Режеп, Эреджеп,
Раджаб
Эрйигит (Eryigit) < эр + йигит; Эр-Йигит
Эркин (Erkin) < эркин; Эрош, Эркин
Эркинбий (Erkinbiy) < эркин + бий; Эркин-Бий
Эрманбет (Ermanbet) < эр + Манбет; Эр-Манбет

Эрназар (Ernazar) < эр + Назар; Эр-Назар
Эсен (Esen) < эсен – сав-эсен, савлыклы, куышли болып оь-
 син деп, уьмитленип, айтканлар; Эсен-Бай, Эсев, Эсен-Газы
Эсенали (Esenali) < эсен + Али; Эсен-Али, Эсев
Эсенгай (Esenaqay) < Эсен + акай; Эсен-Акай, Эсак
Эсенбай (Esenbay) < эсен + бай; Эсен-Бай
Эсенгазы (Esengazi) < эсен + газы; Эсен-Газы, Эсев
Эсенгелды (Esengeldi) < эсен + келди; Эсенгельды, Эсув
Эслемес (Eslemes) < корушы, саклавышы атлардынъ бири
 (маразлар, кара куышлер эслемесинлер, балага ювык келме-
 синлер деп)
Эсперген (Espergen) < эсберген, ата-анага эс болаяк деген
 уьмит пен
Эстерек (Esterek) < эс + терек;
Эстувган (Estuwgan) < эс + тувган (абелге, ата-анага эс бо-
 лаяк деген уьмит пен)
Юмабай (Yumabay) < юма + бай
Юмав (Yumaw) < Юмав//Юма
Юмагелды (Yumageldi) < юма + келди; Юмагелди
Юмагиси (Yumagisi) < юма + киси; Юма-Киси
Юмагул (Yumagul) < юма + кул; Юма-Кул, Юмай
Юмали (Yumali) < юма + Али; Юма-Али
Юманбет (Yumanbet) < юма + Манбет; Юма-Манбет
Юмандык (Yumandiq) < кара: Юбандык
Юманияз (Yumaniyaz) < юма + нияз; Юма-Нияз
Юмарт (Yumart) < колында болганын кызганмаган абдем
Юнус (Yunus) < бур. -евр. коьгершин; Ион пайхамбардынъ
 аты **Юртбай (Yurtbay)** < юрт + бай; Юрт-Бай
Юсуф (Yusuf) > бур. -евр. Иосиф – «оьркенли, коьбейген»;
Юсуф, Юсуп, Юсып
Явез (Yawez) < Явез, Яуэз, Ауэз
Явмурза (Yawmurza) < яв + мырза; Явмурза // Явмырза
Ягапир (Yagapir) < ар. йылга, сув, булак
Язлыбай (Yazlibay) < язлы + бай; Язлы-Бай
Язманбет (Yazmanbet) < яз + Манбет; Язманбет, Язуьв, Язей,
 Язикей
Яйык (Yayik) < Яйык (аблиги Урал йылгасы)
Яйыкбай (Yayiqbay) < Яйык + бай; Яйык-Бай
Яйын (Yayin) < яйын (балыктынъ туьрлиси)
Якуп (Yaqur) < бур. -евр. — Яков «ызыннан келетаган»; Якуп,
 Якуб, Якып

- Якып (Yakip)** < *кара: Якуп*
Ямгуршы (Yamgurshi) < *ямгыр + шы; Ямгуршы, Ямгыршы*
Ямет (Yamet) < **Аьмет** < *ар. болжал, заман болжалы; Ямеш*
Ялав (Yalaw) < *ял + алув — ярдамшы тувды, ял алмага уьмит бар деген маънеде*
Ялакай (Yalaqay) < *ял + акай; Ял-Акай*
Ялбек (Yalbek) < *ял + бек; Ял-Бек*
Ялманбет (Yalmanbet) < *ял + Манбет; Ял-Манбет*
Янажи (Yanaji) < *ян + аьжи; Янажи*
Янакай (Yanaqay) < *ян + акай; Ян-Акай*
Янали (Yanali) < *ян + Али; Ян-Али*
Янарслан (Yanarslan) < *ян + арслан; Янав // Янау*
Янбай (Yanbay) < *ян + бай; Янбай, Ян-Бай, Ямбай*
Янбек (Yanbek) < *ян + бек; Ян-Бек / Джан-Бек*
Янбий (Yanbiy) < *ян + бий; Ян-Бий*
Янболат (Yanbolat) < *ян + болат; Ян-Болат*
Янболган (Yanbolgan) < *ян + болган; Ян-Болган*
Янгазы (Yangazi) < *ян + газы; Ян-Газы*
Янгереь (Yangerey) < *ян + герей; Ян-Герей*
Янкуват (Yanquwat) < *ян + куват; Ян-Куват*
Янманбет (Yanmanbet) < *ян + Манбет; Ян-Манбет*
Янмурза (Yanmurza) < *ян + мурза; Ян-Мурза*
Янтемир (Yantemir) < *ян + темир; Ян-Темир*
Янтувган (Yantuwan) < *ян + тувган; Янтувган, Януьв, Янев, Янали, Яндав, Янай*
Ярарслан (Yararslan) < *яр + арслан; Яр-Арслан*
Ярболды (Yarboldi) < *яр + болды (аьелге алал ян косылды деген маънеде)*
Ярыкбай (Yariqbay) < *ярык + бай (саьвлели, ашык юрекли); Ярыкбай, Ярыкай*
Ярыс (Yaris) < *ярыс «базласув» (ярысларда, базласувда енъуьвши болсын деген мырад пан)*
Ясаяк (Yasayaq) < *ясаяк/яшаяк*
Ясбий (Yasbiy) < *яс + бий; Яс-Бий*
Ясынбай (Yasinbay) < *ясын + бай; Яс-Бай*
Ясырган (Yasirgan) < *ясырган («саклавшы» атлардан)*
Яшарбек (Yasharbek) < *яшар + бек (оьмири узак болсын деген уьмит пен)*
Яхъя (Yahya) < *бур.-евр. — Иоанн; Яхъя < Яя*

ХАТЫН-КЫЗЛАРДЫНЪ АТЛАРЫ

- Абидат (Abibat) < ар. — *сежде кылушы (Абид деген эр киси атынынъ косагы)*; Абидат, Аби, Ави
Абибат (Abibat) < ар. *яшав йолдасы, сенимли косак*
Абибе (Abibe) < ар. *суййикли*
Ава (Awa) < бур.-евр. *Ева*; Ава / Ауа
АваСийке (Awabiyke) < Ава / Ауа + бийке; Ауа-Бийке
Авана (Awana) < Ава + ана; Ава-Ана // Ауа-Ана
Авас (Awas) < *ийгиликлерге аваслыгы болсын деген уьмит пен*; Авас/Ауас
Авасхан (Awashan) < Авас + хан; Авас-Хан
Агару (Agaruw) < ак+аьруьв; Ак-Аьруьв
Ажибатба (Ajibatba) < аьжи + Батба / Фатма; Аьжи-Фатма; Аьжи -Фатима
Ажибелек (Ajibelek) < аьжи+белек «савга»; Аьжи-Белек / Ажбелек
Ажибийке (Ajibiyke) < аьжи + бийке; Аьжибийке, Аьжи-Бийке
Ажигыз (Ajigiz) < аьжи + кыз; Аьжи-Кыз
Ажимелек (Ajimelek) < аьжи + маьлек; Аьжи-Маьлек, Аьжи-Мелек
Ажихан (Ajihan) < аьжи + хан; Аьжихан, Ажхан, Ажкан
Азизат (Azizat) < ар. *баалы*; Аьзинет, Ази, Азия
Азизе (Azize) < ар. *баалы*; Аьзизе
Аида(Aida)
Айара (Ayara) < айдынъ ортасы; Ай-Ара
Айбат (Aybat) < ай + бет/бат; Ай-Бет, Айа
Айбетли (Aybetli) < ай + бет + -ли
Айбийке (Aybiyke) < ай + бийке; Ай-Бийке
Айбийкеш (Aybiykesh) < ай + бийкеш; Ай-Бийкеш
Айганат (Ayganat) < ай + канат; Ай-Канат, Айка
Айгуль (Aygul) < ай + гуьл; Айгуьл, Гуля, Гуьл
Айгыз (Aygiz) < ай + кыз; Ай-Кыз
Айдыхан (Aydihan) < айдын + хан; Айды-Хан, Айдын-Хан
Айзат (Ayzat) < ай + зат; айдай ярык, айдай сылуз кыз
Айлыхан (Aylihan) < ай +лы + -хан; Айлы-Хан
Аймелек (Aymelek) < ай + маьлек; Ай-Маьлек, Ай-Мелек
Айна (Ayна) < ф. *бияла; таза*; Айла
Айпара (Aypara) < ай + ф. *пара -пери*; Ай-Пара
Айсахан (Aysahan) < айса + хан; Айса-Хан; Айсе, Айсу
Айсылув (Aysiluw) < ай + сылуз; Ай-Сылуз; Сылуз

Айша (Aysha) < ар. яшавлы, оьмирли
Акбыйке (Akbiyke) < ак + бийке; Ак-Бийке; Бийке
Акбилек (AkBILEK) < ак + билек/белек-«савга»; Ак-Билек
Акйибек (Akyibek) < ак + йибек; Ак-Йибек, Йибек
Акманглай (Akmanglay) < ак + манълай; наьсипли, бактысы шырмавсыз болсын деген уьмит пен берилетаган ат; Акманълай
Аккыз (Akkiz) < ак + кыз; хатын-кызлар атында ак деген соьз «сылув, аьруьвдинъ аьруьви» деген маънеди юргистеди; Ак-Кыз
Акманет (Akmanet) < ак + маьнет; эм сылув эм бай болсын деген мырад пан берилген ат; Акмаьнет
Актамак (Aktamak) < ак + тамак – «ишкен сувы тамагыннан коьринген» сылув болсын деген тилек пен айтылган ат; Ак-Тамак
Алагез (Alagez) < ала+ коьз; Алагоьз /Алакоьз
Алиме (Alime) < ар. Алим + е — Алим аттынъ хатын-кызлар уьшин косагы; Кара: Алим
Алима (Alimat) < Кара: Алиме
Алия (Aliya) < ар. баалы, кыйметли, абрайлы
Алмас (Almas) < алмас («саклавшы» атлардан, балады мараздан, назардан, баьледен саклар деген уьмит пен берилетаган ат)
Алмасхан (Almashan) < алмас + хан; Алмас-Хан
Алтын (Altin) < алтын — бу соьз байыр атларда «баалы, ярасыклы» деген маънеде кулланады; Алтын-Бийке, Алтынкыз
Алтынай (Altinay) < алтын + ай; Алтын-Ай, Алтын, Ая
Алтынбийке (Altinbiyke) < алтын + бийке; Алтын-Бийке
Алтыншаш (Altinshash) < алтын + шаш; Алтын-Шаш
Альмира (Almira) < исп. бу аттынъ негизинде Испаниядынъ Альмейро деген ерининъ аты.
Аманлык (Amanlik) < аманшылык, эсенлик
Амансылув (Amansiluw) < аман + сылув; Аман-Сылув
Амина (Amina) < ар. алал, сенимли; Амина, Аминат
Аминат (Aminat) < кара: Амина
Анагыз (Anagiz) < ана + кыз; Ана-Кыз
Анизат (Anizat) < ар. ювык дос; Аниза/Аьнизе
Анипет (Anipet) < Аьнипет
Апак (Ap-pak) < ап-ак; аппа-ашык; таза. Белгили азербайджан шайири Низами Гянджевидинъ хатыны кыпшак (ногай) болган деп балайдылар. Ол, ишкен сувы тамагыннан

кобринген, ботлашыктай ак, шынар бойлы, сынлы, акыллы болган. Соннан себеп ога Аппак / Аффак / Афак деп атаганлар. Низамидинъ ога багыслаган коьп ятлавлары бар. Аьлиги заманда да бу ат Азербайджанда йыйы кулланылады; Аппак / Афак.

Апакай (Apaqay) < ап-ак + ай; Румынияда яшаган ногой кисилер уьй бийкелерине Апакай деп айтадылар

Апизат (Apizat) < Апызат / Апизат

Аризе (Arize) ар. — уьмит; Аьризе

Аризбийке (Arizbiyke) < аьризе + бийке; Аьризбийке

Арсланбийке (Arslanbiyke) < арслан + бийке; Арслан-Бийке

Арув (Aruw) < аьруьв, ярасык; Аьруьв

Арувбийке (Aruwbiyke) < аьруьв + бийке; Аьруьвбийке

Арувзат (Aruwzat) < аьруьв + зат; Аьруьвзат

Арувжан (Aruwjan) < аьруьв + жан // ян; Аьруьвжан

Арувхан (Aruwhan) < аьруьв + хан; Аьруьвхан // Аьруьв- Хан

Асиет (Asiyet) < Асие/Асия ар. увантатаган; Асиет /Асият

Асирет (Asiret) < аьсирет, бек сакланган бала; Аьсирет

Аскерхан (Askerhan) < аьскер + хан; Аьскер- Хан

Асылбийке (Asilbiyke) < асыл + бийке; Асыл-Бийке

Аслыхан (Aslihan) < аслы/асла + хан; Аслы-Хан

Афужан (Afujan) < афу + жан; Апужан // Апу

Ашувхан (Ashuwhan) < ашув + хан (бала тувганда, анасы яде ювыклардан биреви оьлсе, сол атты бергенлер); Ашув-Хан

Баа (Baa) < баа / баалы

Баалы (Baali) < баа + лы; Баалы

Базарбийке (Bazarbiyke) < базар + бийке; Базар-Бийке / Базар < Базай

Базархан (Bazarhan) < базар + хан; Базар-Хан

Байбийке (Baybiyke) < бай + бийке; Бай-Бийке

Байрамбийке (Bayrambiyke) < байрам + бийке; Байрам-Бийке < Байраш

Балбийке (Balbiyke) < бал + бийке; Бал-Бийке

Балгыз (Balgiz) < бал + кыз; Бал-кыз

Балсекер (Balseker) < бал + секер; Бал-Секер

Балсу (Balsu) < бал + сув; Бал-Сув // Балсу

Балхан (Balhan) < бал + хан; Бал-Хан

Барият (Bariyat) < ар. Бари — «яратувшы»

- Баршын (Barshin) < баршын — «йибек кумаш»
Баршынсылув (Barshinsiluw) < Баршын + сылув
Батий (Batiy) < Баьтий / Бати; кара: Фатима
Баток//Батык < Баьтоьк кара: Фатима
Батош (Batosh) < Баьтоьш / Баьдоьш кара: Фатима
Баянсылув (Bayansiluw) < Баян + сылув; Баян-Сылув
Бекбийке (Bekbiyke) < бек + бийке; Бек-Бийке
Бердаус (Berdaus) < ф. — еннет кусы
Беризат (Berizat) < ф. бери / пери + зат — сылув, ярасык;
Бийке (Biyke) < бийке «тотай, ханым»
Бийкеш (Biykesh) < бийке + -ш
Болды (Boldi) < артлы артыннан кызлар тувса, кызлар
«тамам болды» дегенди айтканлар
Болдыхан (Boldihan) < болды + хан; Болды-Хан
Болекей (Bolekey) < боьлек «савга»; Боьлекей
Бопатай (Bopatay) < бопа + тай; Бопатай
Боранбийке (Boranbiyke) < боран + бийке; Боран-Бийке
Борсий (Borsiy) < Борсий
Ботагоз (Botagoz) < бота + коьз; Ботагоьз, Боташ
Буланбийке (Bulanbiyke) < булан + бийке; Булан-Бийке
Вайдат (Waydat) < ар. сынзар
Гуль (Gul) < ф. гуьл «ийисли, туьрли туьсли шешекейлер»;
Гуьл
Гульбийке (Gulbiyke) < гуьл + бийке; Гуьл-Бийке
Гульжан (Guljan) < гуьл + жан; Гуьлжан, Гуля
Гульзара (Gulzara) < гуьл + зара — шешекейлер оьскен ер;
Гуль-Зара, Зара, Гуля
Гульмаржан (Culmarjan) < гуьл + ар. маржан «коралл»; Гуьл-
Маржан
Гульмира (Gulmira) < гуьл + мира; Гуьлмира
Гульнара (Gulnara) < ф. гуьл + нар; «гранат терегининг
шешкейи», Гуьлнара
Гульсара (Gulsara) < кара: Гуьлзара
Гульфира (Gulfira) < ф. Гуьлфира
Гульхан (Gulhan) < гуьл + хан; Гуьлхан, Гуьл-Хан
Гульшаар (Gulshaar) < гуьл + шахар; Гуьлшахар, Гуьл-Шахар
Давлетбийке (Dawletbiyke) < даьвлет «оькимет» + бийке —
куьшли, акыллы бийке; Даьвлетбийке, Даьвлет-Бийке
Давлетхан (Dawlethan) < даьвлет «оькимет» + хан; Даьв-
летхан, Даьвлет-Хан
Данабийке (Danabiyke) < дана «акыллы» + бийке; Дана-Бийке

Джансарай (Djansaray) < *джан // ян + сарай*; Джансарай / Янсарай

Джемиля // Джамия (Djamiya) < *ар. ярасык, сылув*

Дженетхан (Djenethan) < *дженнет // еннет + хан*; Дженет-Хан/ Еннетхан

Джумабийке (Djumabiuke) < *джума // юма + бийке*; Джума-Бийке / Юма-Бийке

Диляра (Dilyara) < *ар. сылув, ярасык кыз*

Динара (Dinara) < *ар. динар*

Елбийке (Yelbiyke) < *ел + бийке*

Елгуш (Yelgush) < *ел + куыш*; Елгуыш, Ел-Куыш

Ембийке (Yembiyke) < *ем/ джем + бийке*; Ем-Бийке/ Джем-Бийке

Емисхан (Yemishan) < *емис + хан*; Емис-Хан/Джемис-Хан

Еннет (Yennet) < *ар. еннет*

Еннетхан (Yennethan) < *еннет + хан*; Еннет-Хан

Заира (Zaira) < *ар. ярасык, сылув*

Зайрат (Zayrat) < *ар. конак*

Залымхан (Zalimhan) < *залым + хан*; Залым-Хан

Замира (Zamira) < *ар. флейтада (сыбызгыда) ойнайтаган кыз*

Зарбийке (Zarbiyke) < *заър + бийке*; Заър-Бийке

Зарема (Zarema) < *ар. танъ ярыгы*

Зарина (Zarina) < *ф. алтын*

Зарипат (Zaripat) < *ар. Зарифа акыллы, суъйдимли*; Зарифат, Зари, Зартий

Зархан (Zarhan) < *заър + хан*; Заър-Хан

Захират (Zahirat) < *ар. нурлы, ярык; яшавы наъсипли болсын, юзи нурлы болсын деген тилеклер мен берилген ат*

Зейнап (Zeynap) < *ар. Зайнаб «толы, этли, берк»*

Земфира (Zemfira) < *гр. самфирос — «асыл тас, сапфир»*

Зорымхан (Zorimhan) < *зорум + хан*; Зори, Зорый

Зубайда (Zubayda) < *ар.- сайланып алынган, аьруьвдинъ аьруьви*

Зулейха (Zuleyha) < *ар. синъли*; Зылуйка / Злуйка

Зульпие (Zulpiye) *ар. буйрашаш*; Зульфия, Зуьлпуьв, Зулпий, Зуля, Зулий

Зумрат (Zumrat) < *ф. изумруд*; Зумрад

Зурият (Zuriyat) < *ар. зуррий — «тукым, несил»; тукумлы, тувдыклы болсын деген уьмит пен атаганлар*

Ийсимхан (Iysimhan) < *Ийсим + хан*; Ийсим-Хан, Ийсуйай, Ийсу

Инжибийке (Injibiuke) < *инжи // ынжы + бийке*

- Инжихан (Injihan) < инжи//ынжы + хан
 Имсындык (Imsindik) < ымсын- + -дык — уьмитлендик, ама алдандык — ул сакладык, кыз тувды
 Ирислихан (Irislihan) < ирис + -ли//ырыс + -лы + хан
 Исимхан (Isimhan) < исим + хан; Исим-Хан
 Йибек (Yibek) < йибек//жибек
 Йынгыз (Yingiz) < йын//йин + кыз
 Кабират (Kabirat) < ар. уллы, уьйкен
 Кадрия (Kadriya) < ар. баалы
 Кадырбийке (Qadirbiyke) < Кадыр + бийке; Кадыр-Бийке
 Кайтав (Qaytaw)
 Камила (Kamila) < ар. минсиз
 Канбийке (Qanbiyke) < Кан/Хан + бийке; Камбийке, Камбер, Ками-Бийке, Какти
 Каний (Qaniy) < хани «томай»; Каний / Кани / Хани
 Канитат (Qanitat) < Канитат/Каныйтат
 Каным (Qanim) < каным/каным «бийке»
 Каныш (Qanish) < хан + бийкеш; Каныш > Канбийкеш / Ханбийкеш
 Каныке (Qanike) < кан / хан + -бийке; Канкей > Каныке
 Карабийке (Qarabiyye) < кара + бийке; Кара-Бийке
 Карагыз (Qara+kiz) < кара + кыз; Карагыз, Карав, Карау
 Карагоз (Qaragoz) < кара + коьз; Карагоьз
 Карашаш (Qarashash) < кара + шаш
 Карлыгаш (Qarligash) < карлыгаш
 Катамай (Katamay) < Катамай
 Кебахан (Kebahan) < ар. < Кааба + хан; Кеба-Хан > Кааба-Хан
 Кевсар (Kewsar) < ар. — еннет сувы; Кевсар/Кеусар
 Кезам (Kezam) < Кезам, Кезай
 Кезибан (Keziban) < Кезибан, Кези, Кзый
 Келди (Keldi) < келди — баладынъ тувувы ман бирге коьп сакланган аьелден бирев уьйге кайтып келсе, балага Келди, Келди-Хан деген атты бергенлер.
 Келдихан (Keldihan) < келди + хан; Келди-Хан, Келду, Келди
 Кериме (Kerime) < ар. кенъ юрекли, юмарт
 Кесимхан (Kesimhan) < коьп балалы аьелде тувган балага берилген ат
 Коккез (Kokkez) < коьк + коьз; Кокккоьз, Коьз
 Косбийке (Kosbiyke) < кос + бийке; Кос-Бийке

Кошахан (Koshahan) < коша «*тотай*» + хан
Кошбийке (Koshbiyke) < коьш + бийке; Кобшбийке
Кошегиз (Koshegiz) < коша / коьше (*тотай*) + кыз; Кобше-
 гиз, Коша
Кульбахар (Kulbahar) < гуьл + бахар; Куьлбахар, Куьлбаар,
 Гуьл-Бахар
Кулизар (Kulizar) < ф. шешекей аткан
Кульсим (Kulsim) < ар. толы бетли; Куьлсим
Кульшахар (Kulshahar) < гуьл + шахар); Куьлшаар, Гуьл-
 Шахар
Кумис (Kumis) < куьмис; Куьмис
Кумисхан (Kumishan) < куьмис + хан; Куьмисхан // Куь-
 мис-Хан
Кунбийке (Kunbiyke) < куьн + бийке; Куьнбийке // Куьн-
 Бийке
Кундарув (Kundaruv) < куьнде + аьруьв; Куьндаьруьв
Кундызлы (Qundizli) < кундыз + лы
Кунсылув (Kunsiluw) < куьн + сылуьв; Куьнсылув
Кунтиймес (Kuntiyemes) < куьн + тиймес; Куьнтиймес
Курманбийке (Qurmanbiyke) < курман + бийке, Курман бай-
 рам куьнлеринде тувган бала; Курман-Бийке
Курмахан (Qurmahan) < курма/хурма + хан
Кушлихан (Kushlihan) < куьшли + хан; Куьшлихан, Куьш-
 ли-Хан
Кызийбек (Qizyibek) < кыз + йибек; Кыз-Йибек
Кызтаман (Qiztaman) < кыз + тамам – кызлардан сонъ ул
 бала тувсын деген тилек пен; Кистаман
Кызув (Qizuv) < кызуьв
Кызылгуль (Qizilgul) < кызыл + гуьл; Кызыл-Гуьл
Кызий (Qiziy) < кыз, кыз +ым, кыз +ый
Кылмысхан (Qilmishan) < кылмыс + хан; Кылмыс-Хан
Кылышхан (Qilishhan) < кылыш + хан; Кылыш-Хан
Кымбат (Qimbat) < бек сакланган бала, баалы
Кырымхан (Qirimhan) < Кырым + хан
Лейла (Leyla) < ар. туьн, кеше; бур. евр. лилия шешекейи
Медине (Medine) < ар. кие Медине шахарынынъ аты ман
 айтылган; Медине/Мадина, Маьдуьв, Маьду, Маьди
Майлыбийке (Maylibiyke) < Майлы-Бийке, Майлау, Майлы,
 Майса

- Майлыхан (Maylihan) < май + -лы; Майлы-Хан, Майлав, Майлау
 Майсара (Maysara) < ар. байлык, моллык; Майок
 Малбийке (Malbiyke) < мал + бийке; Мал-Бийке
 Малек (Malek) < маълек; Маълек, Маълейик
 Малика (Malika) < ар. патшабийке, ханбийке
 Маллыбийке (Mallibiye) < маллы + бийке; Маллы-Бийке
 Маллыхан (Mallihan) < маллы+хан
 Мамырхан (Mamirhan) < мамыр (май айы) + хан; Мамыр-Хан, Мамир-Хан
 Маравхан (Marawhan) < Марав-хан, Маърев, Маърув
 Маралхан (Maralhan) < марал + хан; Марал-Хан
 Маржан (Marjan) < ар. коралл
 Марзие (Marziye) < ар. суйикли
 Марием (Mariyem) < бур. евр. данъкланган, сайланган; Мари-ем // Мариям // Марьем, Марьям, Майрам, Майра, Майрам, Майав, Майок
 Марипат (Maripat) < ф. Марифат – оқымыслы, ярыкландырувши
 Марият (Mariyat) < кара: Марием
 Мархаба (Marhaba) < ар. суйикли, суйдимли, аьсирет
 Марьеш (Maryesh) < кара: Марием
 Манет (Manet) < маьнет – акшалы-бокшалы болсын деген уьмит пен; Маьнет
 Мекке (Mekke) < бу хатын-кызлар исимининъ негизинде мусылман дуньясынынъ кие шахарынынъ аты сакланады
 Мельхан (Melhan) < кара: Менглихан
 Менглиарув (Mengliaruw) < менъли + аьрув; Менълиаьрув, Менаьрув, Менъли
 Менглихан (Menglihan) < менъли + хан; Менълихан, Менъли-Хан, Менъли, Мель-Хан
 Меску (Mesku) < Москва; Меску, Мескув
 Минат (Minat) < ар. хайыр, пайда, иьгилик
 Мират (Mirat) < ар. бияла, яркыраган, йылтыраган
 Муминат (Muminat) < ар. иманлы, халал
 Муратхан (Murathan) < мурат + хан; Мурат-Хан, Мырат-хан, Мырат
 Мурзият (Murziyat) < ар. суйикли, суйдимли
 Муслимат (Muslimat) < ар. Аллага табынган мусылман кыс-каяклысы
 Мутлы (Mutli) < наьсипли; Мутлы, Муьтли, Муьтей, Муьтий

Назифа (Nazifa) < ар. таза, минсиз; Нази, Назипат
 Назира (Nazira) < ар. бек ярасык, аз расатаган
 Назлы (Nazli) < наъзик, ярасык
 Наиля (Nailya) < ф. етимисли
 Найме (Nayme) < ар. наъсип, моллык
 Написат (Napisat) < кара: Нафисат
 Нарбийке (Narbiyke) < нар – гранат терегининъ емиси + бийке; Нар-Бийке
 Нарима (Narima) < ар. йигерли, коркувсыз, аьрекетли
 Насипли (Nasipli) < наъсип + - ли; Наъсипли
 Насипхан (Nasiphan) < наъсип + хан; Наъсип-хан, Наъспу
 Нафисат (Nafisat) < ар. баалы; Нафиса, Написат
 Нурбийке (Nurbiyke) < нур + бийке; Нур-Бийке, Нурлы, Нурлаш
 Нуржан (Nurjan) < нур + жан / ян
 Нурлы (Nurli) < нур + -лы
 Нурлыхан (Nurlihan) < нурлы + хан; Нурлы-Хан
 Нурсолтан (Nursoltan) < нур + солтан; Ногай тарихинде белгили кыскааякларынынъ бирининъ аты. Нур-Солтан, ногай ханы Темирдинъ кызы болган, Казан ханы Халилдинъ, ол оьлгеннен сонъ Ибрагим ханнынъ ханбийкеси эм сонъында Крым ханнынъ Менгли-Гирейдинъ ханбийкеси болган. Россия тарихинде «Государыня двух держав» деген ат пан белгили.
 Нурхан (Nurhan) < нур + хан; Нур-Хан
 Ногайжан (Nogayjan) < ногай + жан/ян
 Олмес (Olmes) < оьл + мес – саклавшы атлардан: бала оьлмесин, яшавлы болсын деген уьмит пен; Оьлмес
 Олмесхан (Olmeshan) < Оьлмес + хан; Оьлмес-Хан
 Отебийке (Otebiyke) < оьте + бийке; Оьтебийке, Оьте-Бийке
 Паризат (Parizat) < кара: Фаризат
 Пашахан (Pashahan) < паша + хан; Паша-Хан
 Рабия (Rabiya) < ар. аьелде доьртинши бала
 Рабият (Rabiyat) < кара: Рабия
 Разия (Raziya) < ар. сайланган
 Разиет (Raziyet) < кара: Разия
 Райме (Rayme) < ар. раим /рагимли; Райме/Райма
 Райсат (Raysat) < ар. басшы, етекши, Райсат
 Райхан (Rayhan) < ф. базилик (ийисли оьсимлик)
 Райханат (Rayhanat) < кара: Райхан
 Рамзие (Ramziye) < ф. символ (знак, тамга)
 Рахима (Rahima) < ар. рагимли
 Рашида (Rashida) < ар. «тувра йол ман баратаган»

- Роза (Roza) < лат. *гуьл шешекей*
- Рыслы // Ырыслы (Risli) < ырыс – *наьсин* -ли
- Рыслыхан (Rislihan) < ырыс + -лы + хан; Ырыслы-Хан; Рыслы-Хан
- Рыслыбийке (Rislibiyke) < ырыс / рыс + -лы + бийке; Рыслы-Бийке, Ырыслы-Бийке
- Саадат < ар. *наьсин*; Сабадет // Саадат
- Сабират // Сабира < ар. *сабыр*
- Савкат (Sawkat) < *савкат*
- Садеп (Sadep) < ар. *перламутр*; Саьдеп, Саьдев, Саьдеу
- Саида (Saida) < ар. *наьсинли, бактылы*
- Сайлы (Sayli) < *сайылып алынган*
- Сакинат (Sakinat) < ар. *тынышлы, сабыр*
- Салимет (Salimet) < ар. *савлыклы*
- Саламхан (Salamhan) < ар. *салам «куткарувшы» + хан*
- Салият (Saliyat) < ар. *туврашыл*
- Салев (Salew) < Саьлев, Саьлеу
- Санетли (Sanetli) < Саьнетли
- Саният (Saniyat) < ар. *сания «экинши кыз бала»*
- Сапиет (Sapiyet) < кара: *Сапият*
- Сапият (Sapiyat) < сафия «таза, минсиз»; Сапият, Сафият; Сафия
- Сарай (Saray) < *сарай «патша уьйи»*; Сарай, Янсарай
- Сарыгыз (Sarigiz) < сары + кыз; Сары-Кыз
- Сафг (Safa) < ар. *саф – «таза, шынты»*
- Сапелек (Sapelek) < Саьпелек
- Сезгирхан (Sezgirhan) < *сезгир + хан*; Сезгир-Хан
- Секерхан (Sekerhan) < *секер + хан*; Секер-Хан
- Сербет (Serbet) < *сербет, яшавы сербет таьтли болсын*
- Солтанатбийке (Soltanbiyke) < *Солтанат + бийке*
- Солтанханым (Soltanhanim) < *Солтан + ханым*
- Сомалтын (Somaltin) < *сом + алтын, яшавы берекетли, мол болсын деген уьмит пен*
- Стамбылхан (Stambilhan) < XVIII—XIX *оьмирлерде ногайлардынз бир кесеги Туьркке коьшкен вакытта тувган балаларга берилген ат. Стамбыл-Хан; Стамбул-Хан*
- Суьрет (Suwret) < *суьврет – аьруьвдинз аьруьви*; Суьврет // Суьрет
- Суьретхан (Suwrethan) < *суьврет*; Суьвретхан // Суьретхан
- Суйдимхан (Suydinhan) < *суьйдим + хан*; Суьйдимхан // Суйдимхан

Суйимбийке (Suyimbiyke) < суйым + бийке; Ногай халкынынъ эм тек ногай халкынынъ болып калмай, савлай тюрк миллетлерининъ оьктеми болган Суйимбийкединъ аты бубьуьнлерде энъ де кенъ яйылган атлардынъ бири болып келеди.

Сыйгыхан (Siylihan) < Сыйлы-хан

Сылув (Siluw) < сылув, ярасык, коьзел

Сырмахан (Sirmahan) < Сырма + хан

Тавжан (Tawjan) < тау + жан // ян – тавдай берк, шыдамлы, коркынышсыз болсын деген уьмит пен

Тайбат (Taybat) < ар. — таза, минсиз

Тайбийке (Taybiyke) < тай + бийке

Таманкыз // Тамамкыз (Tamankiz // Tamamkiz) < тамам + кыз. Аьелде кызлар тамам болдылар, энди ул тувганын мырад этемиз дегенди билдирген ат

Тамув (Tamuw) < тамды, келди, Алла берди

Танай (Tangay) < танъ + ай

Танбийке (Tangbiyke) < танъ + бийке – танъда тувган бала

Танъарув (Tangaruw) < танъ + аьруьв – танъдай ярасык болсын деген уьмит пен берилген ат

Танъкув (Tangukw) < танъ + кув. Танъда тувган кыз бала аккувдай ярасык болсын деген уьмит пен

Танъсылув (Tangsiluw) < танъ + сылув – танъдай таза, ярасык

Татим (Tatim) < таьтим / татым; Татым, Таьтим

Татли (Tatli) < таьтли; Таьтли, Таьтлижан

Татлихан (Tatli) < таьтли + хан; Таьтлихан, Таьтли, Таьтуьв

Татлибек (Tatlibek) < таьтли + бек – таьтлидинъ таьтлиси

Татувей (Tatuwey) < татув + -ей, яшавдынъ татувын биллип, наьсипли болып яшасын деген уьмит пен

Тойдык (Toydik) < тойдык – коьп балалы аьелде, Аллага шуькир этип айтканлар

Токбийке (Tokbiyke) < ток + бийке; Ток-Бийке, Току

Тотай (Totay) < тотай «ханбийке»

Торкай (Torqay) < торка «йибек» + ай

Тымалак (Timalaq) < тымалак

Увайдат (Uwaydat) < кара: Вайдат

Увылбийке (Uwilbiyke) < увыл + бийке – ул сакланган аьелде кыз тувса, сол атты бергенлер. Ул бала саклаган атаанадынъ уьмитин ашыклайтаган ат

Узликен (Uzliken) < Уьзликен

- Узльпеш (Uzlipesh) < Уъзлипеш
Уланбийке (Ulanbiyke) < улан + бийке
Улангерек (Ulangerek) < улан + керек. Тилек ат
Улишхан (Ulishan) < уьлис «пай»; Уьлишхан, Уьлис-Хан, Уьлимет
Ултувар (Ultuwar) < ул + тувар. Ул тувганын мырад этип,
кыз балага бергенлер
Умитли (Umitli) < уьмит + -ли; Уьмитли
Умахан (Ummahan) < ума (Умай-ана — балаларды сакла-
шы кие ана) + хан; Махан, Маху
Уьркие (Urkiye) < ар. мойтымар, дува (талисман), Мухам-
мед пайхамбардынъ уьшинши кызынынъ аты
Умый // Умай (Umay) < миф. Умай — саббийлерди корша-
лайтаган кие ана
Файруз (Fayruz) < ф. бирюза; Фируза
Фарида (Farida) < ф. ынжы буьртиги
Фаризат (Farizat) < ар. сылув, ярасык; Фариза, Паризат, Пари
Фатима (Fatima) < ар. анасынынъ эмшегиннен алынган;
Фатьма, Батба, Батык, Баьтоьш, Баьтоьк, Бати; Фатимат,
Патимат
Фируза (Firuza) < ф. бирюза; Файруз
Хабиба (Habiba) < кара: Абиба // Абибе
Хадижа (Hadija) < ар. заманы етпей тувган; Хадижа, Хаджа
Хаджат (Hadjat) < бур. евр. элгезуьв; Хаджа
Ханбийке (Hanbiyke) < хан + бийке
Ханий (Haniy) < ханий «тотай»
Хансылув (Hansiluw) < хан + сылув
Ханым (Hanim) < бийке
Шайдат (Shaydat) < ар. шахид «суьйикли»; Шахидат, Шайдат
Шамсие (Shamsiye) < ар. диннинъ куьни, куьндей ярык
Шамхан (Shamhan) < ар. шам 1) куьн; 2) ярык, шырак;
3) Сирия + хан
Шарипат (Sharipat) < оьрметли, намыслы; Шерипат, Шери-
па, Шерифа
Шахархан (Shaharhan) < сахар + хан; Шахар, Шахар-Хан
Шашлы (Shashli) < шаш + -лы
Шашлыхан (Shashlihan) < шашлы + хан, бала шашлы болып
тувса, эм де кыз бала узын шашы болсын деп, йоран та
айтканлар
Шахмелек (Shahmelek) < шах + мелек
Шерифа (Sherifa) < кара: Шарипат, Шерипат, Шерипа
Шолпан (Sholpan) < Шолпан юлдызы, кыз бала юлдыздай

ярык, сылув болсын деп атаганлар

Шынгыз (Shingiz) < шын + кыз

Ымсындык (Imsindik) < ымсынув — сакланган уьмит толмады деген анъламда

Ынжы (Inji) < ынжы; Ынжув

Ынжыхан (Injihhan) < ынжы + хан, ынжыдай ярасык болсын деп

Ырызхан (Irizhan) < ырыз + хан; ырызлы, аьдетли, намыслы болсын деген тилек пен

Ырысбийке (Irisbiyke) < ырыс + бийке

Ырыслы (Irisli) < ырыслы «наьсипли»

Ырыслыхан (Irislihan) < ырыс «наьсип» + -лы + хан; Ырыслы-Хан, Ырыс

Эдия (Ediya) < ар. савга

Эльбийке (Elbiyke) < эл + бийке; Эль-Бийке

Эмине (Emine) < ар. 1) сенимли; 2) мараз аты — мараз балага янаспасын деген тилек пен; Эмине/Эмина/Эминат

Эркехан (Erkehan) < эрке + хан; Эрке-Хан

Эртув (Ertuw) < эр + тув — артлы артыннан кызлар тувган аьелде кызларга Эртув дегенлер, артыннан яс тувсын деген тилек пен

Эртувган (Ertuwgan) < эр + тувган — сакланган эркек бала орнына, кыз бала тувса, сосы атты бергенлер

Эсенбийке (Esenbiyke) < эсен + бийке

Юлдыз (Yuldiz) < юлдыз — юлдыздай ярык болсын, яшав йоллары ашык болсын деген тилек пен берилетаган ат

Юлдызхан (Yuldizhan) < юлдыз + хан; Юлдыз, Юля

Юмабийке (Yumabiye) < юма + бийке — юма куьн тувган бала; Юма-Бийке

Янбийке (Yanbiyke) < ян + бийке; Ян-Бийке/Джан-Бийке

Янбийкеш (Yanbiyke) < ян + бийкеш; Ян-Бийкеш/Джан-Бийкеш, Бийкеш; ногай фольклорында ногай кызларынынъ аьруьвлигин, йигитлигин, акыллылыгын, халкына алаллыгын толысынша ашыклаган Янбийкештинъ таварыхы сакланган: «Бир ногай аьелинде сынъар бала болып, аьруьвдинъ аьруьви, акыллы, ашык эм алал юрекли Янбийкеш оьскен. Ата юртка яв шапканда, атланып, эр йигитлер мен бирдей болып, куьресип, согыста янын аямай берген».

Янсарай (Yansaray) < ян + сарай — кара: Сарай; Ян-Сарай, Сарай

Янсылув (Yansiluw) < ян + сылув; Янсылув, Ян-Сылув, Сылув

Янхан (Yanhan) < ян + хан; Ян-Хан/Джан-Хан

НОГАЙ ТОПОНИМИЯСЫ

АДИЛЬ-ХАЛК АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЬ ТОПОНИМИЯСЫ

АДИЛЬ-ХАЛК авылы Ногай районунда, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында орынласкан. Бу ерге конмай турып, Джегута (Йоькете) сувы бойында, сонъ аьлиги Кубина ерлескен юртта, оннан сонъ Балта авылынынъ еринде, яшавшылардынъ яртысы сол ерде орынласып, калганлары авылдынъ буьгуьнги юртында ерлесдилер. Олар келип конганда, Эски Шабаз авылы бар болган. Авылдынъ эски атлары: Йогары-Мансуров авылы, Шабаз авылы. Адиль-Халк атын баска ногай авыллары ман бирге 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган. Авылдынъ аьлиги атынынъ негизинде кулланылган *аьдил* соьзи ногай тилинде: 1) таза ниетли, туьз, терисликтини унамаган, туврашыл аьдем; 2) уьйин-басын тазалыкта тургысткан, эткен исин бажарган аьдем дегенди аньлатады. Авыл атынынъ негизинде Эдил йылгасынынъ аты келмеге болады деген ой да белгиленеди – «Эдил халкы, Эдил бойыннан келген халк».

Аьдил соьзи ногай эр кисини байыр атларында да кенъ кулланылады: Адиль-Герей, Адиль-Бий, Адиль-Хан эм б. Адиль-Халк авылы бес кесекке боьлинеди: *Эски Шабаз авылы; Оракшы орам; Йогары бет (бу кесектинъ баска аты да бар: Жоьтеке (Жоькете) – бу кесекте яшаганлар Джегута беттен келгенлер деп айтадылар; Зеленый хутор – авылдынъ кубыла кесеги; Келеметейлер – авылдынъ керуьв бети.*

Адиль-Халк авылынынъ соьзге уста, яшаган ерлерин айлак билген сыйлы аьдемлерининъ авызларынан язылып алынган топонимлер ногайлардынъ табиятты, онынъ ярасыклыгын, малшылык пан, ер мен каьр шеккеннен сонъ, элбетте, оны кулланып та, саклап та билгенлери коьринеди.

АБДРАХМАН-ЙЫЛГА –авылдынъ куьнбатырында уьйкен болмаган йылга.

АЙДАВ ШАЛГАН – авылдынъ куьнбатырында Уьйкен кырдынъ куьнтувар бавырында ер. Айдавдынъ шалатаган пайы болган.

АПАВ-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында тоьбе. «Апавдынъ тоьбеси»

АПИ-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ керуьв-куьнбатар шетинде сай йылга.

АХЛАВ-КУЙЫ – Адиль-Халктынъ кубыласында Уьйкен тоьстинъ бавырында куйы.

АХЛАВ-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ кубыла-куьнтуварында бир йылга.

АЬВКЕШ-ЙОЛ – Адиль-Халк авылынынъ куьнтуварында йол. «Аьвкештинъ йолы».

БАВТА-КУЙЫ – Адиль-Халк эм Икон-Халк авылларынынъ арасында куйы. Малга сол куйыдан сув иширетаган болганлар.

БАЛТОТАЙ-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатар шетинде. Йылга авылдынъ орта кесегине дейим келеди. Балтотай – сол йылгадынъ аягында яшаган кыска-яклыдынъ аты.

БАЛТОТАЙ-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында тоьбе.

БАЛТОТАЙ-ШОКЫРАК – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында орынласкан Балтотай йылгадынъ шоқырагы.

БОТАЙ-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында тоьбе.

ДУЬЙСЕКАЙ-ШОКЫРАК – Адиль-Халктынъ куьнбатарында 5 км узаклыкта шоқырак. «Дуьйсекайдынъ шоқырагы».

ИН-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында 4 км узаклыкта. Тоьбединъ бавырлары туьлки инлерине толган, соны уьшин *Ин тоьбе* деп айтадылар. Тоьбединъ атын кыскартып — *Инлер* деп те айтып коядылар.

ИСЛАМ-КУЙЫ – авылдынъ куьнбатарында орынласкан куйы. Топонимнинъ негизинде байыр ат — *Ислам*.

ИСЛАМ ШАЛГАН – соьйтип авылдынъ куьнбатарында бир ерге айтадылар. Авыл яшавшысы Исламнынъ пишен шалатаган ери болган. «Ислам пишен шалатаган ер».

КАЛИ-ЙЫЛГА – авылдынъ куьнбатарында йылга. Топонимнинъ негизинде байыр ат Халил. Халил < Кали.

КАРТ-КЕШУЬВ – Адиль-Халк авылы ман Эркин-Халк авылынынъ арасындагы коьпирдинъ керуьвинде, Кишкей Йилиншикте кешуьв.

КАРТ КЕШУЪВДИНЪ ТЕРЕГИ – Адиль-Халктынъ керуувинде Карт кешуувдинъ алма тереги.

КИШКЕЙ-ТОББЕ – Адиль-Халктынъ кубыла шетинде, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында бир тоббе.

КУРАЛАЙ-ЙОЛ – Куралай йылгадынъ иши мен, авылдан кырларга алып баратаган йол.

КУРАЛАЙ-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында йылга. Абдрахман-йылга ман Куралай-йылгадынъ арасында 1 км узаклык. Топонимнинъ негизинде аьдемнинъ аты. Куралай деген атты йылдынъ 5-нчи айында (куралай айында) тувган балага бергенлер.

КЫСКА-ЙЫЛГА – Адиль-Халктынъ куьнбатарында йылга. Топонимияда бир йорык бар: эгер Кыска йылга бар болса, эрек болмай Узун йылга болмай калмайды. Сол йорыкка коьре, Кыска йылгадан узак болмай Узун йылга да бар. *Кара*: Узун йылга. *Тагы да кара*: Икон-Халк авылынынъ топонимиясында: Кара-йылга (Уьйкен-йылга), узак болмай – Шонтык-йылга.

МАМТОВТЫНЪ ЕРИ – Адиль-Халктынъ куьнбатарында, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында, аьлиги Адыге-Хабль орынласкан тогайлыктынъ аты.

МАНЪКА-ТОББЕ – авылдынъ куьнбатарында тоббе.

ОГЫРЛЫ-КУЙЫ – куйы Адиль-Халк эм Баралкы авылларынынъ шетинде орынласкан. Куйыдан 400-500 м узаклыкта Дуьйсекай шоқырагы сакланады. Огырлы – аьдем аты.

ОГЫРЛЫДЫНЪ ЕРИ – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында Огырлы деген авыл яшавшысынынъ пайлык ери болган.

САБАНАКАЙ — авылдынъ куьнбатарында бир бийиклев ер. Уьйкенлердинъ айткан таварыхларына коьре, сол бийиклевде биревдинъ оьгизлери йойылган экен. Аьдем, болган куьшин салып, авылда калган акайыннан: «Оьгизлер уьйге келмедилерме?», – деп сораганын авылда эситкенлер деп, айтадылар. Соннан сонъ сосы ерге «САБАНАКАЙ» деп атаганлар. Ама бу топонимнинъ негизинде эки соьзден туьзилген эр киси аты бар деп айтпага болады: *Сабан* + *акай* < *Сабанакай*; бу ат ногайлар арасында кулланылатаган байыр ат. Биринши сабан салынып, сабантойлар озгарылатаган заманда тувган балага ногайлар бу байыр атты беретанган болганлар.

СИДА-ТОББЕ – Адиль-Халктынъ керуув-куьнбатарында тоьбе.

УЗЫН-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ куьнбатарында йылгалардынъ энъ уйкени. Йылгадынъ этеги авылдынъ куьнбатар шетине келип токтайды.

УЙКЕН-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ кубыла-куьнбатарында тоьбе. Баска аты Халк-Тоббе.

ХАЛИЛ-АЪЖИ-ЙЫЛГА – Адиль-Халк авылынынъ керуув-куьнбатар шетинде йылга. Баска аты Аъжи-Йылга.

ХАН-ТОББЕ – Адиль-Халктынъ керуув-куьнбатарында орынласкан тоьбе. Ногайдагы аьдетке коьре, халк байрамлары бу уйкен тоьбе янында озгарылган. Сосы тоьбеде бурын заманнан алып сабантой озгарылатаган болган: хан айырылган, тоьбе басында ханга деп терме кураганлар. Сабантой халктынъ яшавында бир кесек заман озгарылмай, мутылып калган да болган. 90-ншы йылларда халк байрамлары яшавга кайтып басладылар. Бу байрамды яшавга кайтарганлардынъ ишинде Адиль-Халктынъ алал улы, белгили язувшы, ямагатшылык ислерининъ етекшиси Валерий Казаков эм белгили ногай язувшысы, ямагатшылык аьрекетшиси Иса Капаев.

ШЫМ-ТОББЕ – Адиль-Халктынъ керуувинде, Кишкой Йилиншиктинъ сол ягасында бир тоьбе. Тоббе сакланмаган.

ЭГИЗ-ТОББЕ – Адиль-Халк авылынынъ кубыласында эки бирдей тоьбе.

ЯМБОЛАТ-ТОББЕ – Адиль-Халктынъ кубыла-куьнбатарында орынласкан. Бу тоьбеде, онынъ этегинде Кумуков Ямболат йылкысын багатаган болган.

ЯР-ОПЫРАГАН – Адиль-Халк авылынынъ керуувинде, Кишкой Йилиншиктинъ сол ягасында бир ер.

Информаторлар: *Мижев Магомед, Булатов Хаджи-Мурза, Дюрменов Харун, Аксиев Захар, Джазов Альби, Джелкашиев Паша, Индралиев Юсуп, Зитляужев Исса, Утакаев Ислам, Казаков Валерий эм б.*

ИКОН-ХАЛК АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

Тувган-обскен авылым,
Эки кырдынъ койнында,
Тобстуймедей тизилген
Йилиншиктинъ бойында.

Джанболат Туркменов

ИКОН-ХАЛК – Карашай-Шеркеш республикасынынъ уйкен авылларынынъ бири. Бу затты онынъ аты да билдирип туры – УЙКЕН-ХАЛК АВЫЛЫ.

Авылдынъ авелги аты – *Токтамыс*. Онынъ негизинде *Токтамыс* – эр кисидинъ байыр аты. Авылдынъ сол эски аты аьли де кенъ кулланылады. Икон-Халк деген атын авыл 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган. Авылдынъ аты, элбетте, ногай тилининъ орфографиясы аьли де толысынша карастырылып беркитилмегеннен себеп, калай эситилген болса, солай язылган. Сол 1928—1929 йылларда баска ногай авылларга берилген янъы атлар ногай орфографиясына келисли алынмаган: Эркен-Халк (Эркин-Халк), Эркен-Шахар (Эркин-Шахар), Эркен-Юрт (Эркин-Юрт).

Токтамыс авылынынъ тарихи аьлиги орынласкан ериннен басланмайды. Онынъ ясы, тарихи коьплеген юз йыллардынъ теренине кетеди. Токтамыс авылы ызлы-ыз соьлеги Койдан орынласкан еринде, сонъ Айдамир каядынъ туьбинде (соьлеги Фролов эм Новоисправный хуторлардынъ арасында), бир кесек заман Вако-Жиле авылынынъ куьнбатар бетинде, Кара-Тик деген ерде (Бесленей авылыннан узак болмай), сонъ Ашамай тоьбединъ касында бираз яшаганнан сонъ, соьлеги ерине келип орынласкан.

Икон-Халк авылынынъ халк арасында кажавлама аты да болган экен – *Курман-Сыйыр авылы (авылшылар курманлыкка сыйыр сойганлар)*. Оны белгили аьлим, профессор Н.А. Баскаков, ногай авылларына лингвистикалык экспедиция ман 1936 йылда келгенинде, язып алган. Соьтип ол баска авыллардынъ

официаллы эм де халк арасында кулланылатоган атларын язган. (Н.А. Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М. 1940.)

Икон-Халк авылы эм онынъ тоьгерегинде сакланган топоним-лердинъ коьбиси ногайдынъ асыл байыр атларынынъ ярдамы ман туьзилген: *Амит-аьжи шоқырак*, *Сидав (Сеид-Ахмед) шоқырак*, *Аскер-аьжи шоқырак*, *Идрис йол*, *Байраш тоьбе*, *Ахлавдынъ ери*, *Кубра йол*, *Мамадай-аьжи (Мамедали-аьжи) шоқырак*, *Абакай/Авкай (Абдул-Кадыр) шоқырак эм б.*

ЭГЕЗЕ. Бу байыр атты эситпеген, билмеген авыл аьдеми йок болар. Ога озьининъ ятлавын Д. Туркменов багыслаган:

Эй, Эгезе, Эгезе,
Озган шаклар эсимде.
Аз оьтпедим озьинънен,
Йоклык мага мингенде.

Эгезе – Икон-Халк авылынынъ куьнтуварында, Кишкой Йилиншиктинъ онъ коьтеринки ягасындагы бийиклевге эм онынъ уьсти мен Черкесск шахарына баратаган йолга берилген ат. Бурын заманларда сол бийиклевдинъ уьсти мен арба йол салынган болган. Сол йол ман калага базарга, конъысы авылларга баратаган болганлар.

Авылшылар топонимнинъ маьнесин *эгиз* деген соьзден анълатадылар «эки аьдем бирге баратаган йол, сонынъ уьшин *Эгезе* ат берилген», — деп айтадылар. Тек тешкерип, излеп караганда, бу топонимнинъ негизинде *эгизек*, *эгезе* «*бийиклев ер*, *бийиклик*» деген маьнеси болган бурынгы тюрк соьзи келетоганын коьремиз. *Эгиз*, *эгизек*, *эгезе* «*бийиклев ер*» (*сопка*) деген маьнеде кыргыз, казах тиллерде де кенъ кулланады.

АТАН-ТОЬБЕ – Икон-Халк авылынынъ кубыла-куьнтуварында, Йилиншиктинъ сол ягасында орынласкан тоьбединъ аты. Бу топонимнинъ биринши соьзи ногай халкынынъ аьвелги яшавынынъ белгиси. Атан — туье. Ногайлар оьмирлер бойы туьелерди оьстиргенлер, куьнделик яшавда бу шыдамлы, тоьзимли, куллыкшы айванларды кенъ кулланганлар. Ногайда бир айтув бар: «Авырув аттан йьгар» деген. Белгли ногай аьлими Ашим Сикалиев илми излевлери аркалы сол айтувда *ат* тувыл *атан* деген соьз барын ашыклайды. Аьлим булай язады: «Атан демеклик — ол туьединъ озьизи

болады, пышылгай туе... Туединъ пышылганына ногайлар, белгилисинше, *атан* дейдилер. Арбага атанды егип, онынъ уьстине уьйкен юклерди юклеп, сувсыз, кумлы ерлерге, узак йолларга шыкканлар. Булайда айткым келгени: ногай арасында энъ карувлы, энъ мазаллы, энъ уьйкен айван – ол туе, туюелердинъ ишинде энъ куьшлиси, энъ мазаллысы, энъ шыдамлысы – ол атан. «Авырув деген зат, ол атанды да йыгар» — деген айтув соьз. Атан не кадер мазаллы болса да, авырув, мараз оны да йыгады. Мине онынъ туьп маьнеси. Аьдем, элбетте, авырса, тоьсекке йыгылады. Авырув, мараз куьшли болса, ол энъ куьшли янувар — атанды да йыгар деп айтылады». («Ногай давысы». 25.01.2000. «Соьздинъ сыры бар...»). Сол Икон-Халк авылынынъ шетинде орынласкан тоьбеге, онынъ баскаларга коьре уьйкен, эректен коьринип турганы уьшин де, Атан-Тоьбе деп айтканлар.

КАВАЛАЙ-ШОКЫРАК – Икон-Халктынъ куьнбатырын-да шоқырак. Авыл яшавшысы Кавалай Кумуковтынъ (Сафарбий Кумуковтынъ карт атасы) пишен шалатаган ери болган. Шоқыракты, дуьдигин салып, оьзи ярастырган, деп айтадылар.

ДИРЕКСИЗ-КОьПИР – Исправная станицасыннан узак болмай, Уьйкен Йилиншиктинъ эки ягасы бир-бирине ювык келген ерине ногайлар соьтитип айтатаган болганлар. Халк арасында, Уьйкен Йилиншиктинъ сол тар ериннен Кавалай ат пан каткыган, деген хабар аьли де сакланады.

КАРА-ЙЫЛГА – Кара-Йылга баьри ногайларга белгили байыр ат. *Кара* деген соьз ногай тилинде коьп маьнели соьз болып келеди. Соннан себеп, Икон-Халктынъ кубыла шетиндеги йылгадынъ аты туьрли кепте анълатылады: а) йылгадынъ сувы, ямгыр явса, кум, балшык карысып, булганшык болып, кара болып келгени уьшин – *Кара-Йылга* деп айтылады; б) ямгыр явса, бу кишкей йылга, агынлы, терен йылгага айланып, аьли коьпирди де эм алдына раскан затларды да бузады, шашады, шайып алып кетеди; коьп кыйынлыклар, баьле аькелгени уьшин, *Кара-Йылга* деп айтылады; в) XIX оьмирдинъ кайнаскан Кавказ кавгасында бу йылгага коьплеген туьрклер сувга кеткенлер, батканлар эм йылгага сосы атты туьрклер бергенлер: «*Кайгы, оьлим аькелген йылга*», — деп айтканлар. Йылгадынъ таварыхлары аьлак коьп.

Ама бу топонимде *кара «уьйкен»* деген маънеде кулланылган деп, билемиз. Ол затты *Кара-Йылгадан* узак болмай аккан *Шонтык-Йылгадынъ* аты да беркитеди. Биргелес келген географиялык объектлердинъ соьйтип аталувы топонимияда аьдеттеги зат. Мысалы: *Уьйкен-Тоббе* – соьйтип аталган тоьбединъ янында *Кишкей-Тоббе* болмай калмайды. *Узын-Йылгадан* узак болмай *Кыска-Йылгады*, *Шонтык-Йылгады* табамыз эм сондай атлар айлак коьп. Суьйткенде, *Кара-Йылга «Уьйкен-Йылга, Терен-Йылга»* дегенди анълатады.

КАРА-БОГАЗ – Икон-Халктынъ куьнтуварында Йилиншик сувдынъ кешуьвине айтадылар. *Богаз* ногай тилинде эки маънеди анълатады: 1) тамак- *асыл маьнеси*; 2) кешуьв – *географиялык маьнеси*. *Кара* — ногай тилинде коьп маьнели соьз болып келеди. *Асыл маьнеси* — кара (сыпатты анълатып келеди); баска маьнелери: *уьйкен, терен, коьп санлы, яман* эм с.б. *Кара-Богаз* – «*Уьйкен-Кешуьв*».

ИВАДОЛЛА-ТОББЕ – тоьбе Икон-Халк авылынынъ тап ортасында ерлескен. «Ивадолладынъ тоьбеси». Топонимнинъ негизинде байыр ат *Ивадолла* < ар. *Ибадулла «Алладынъ савгасы»*. Баска аты – *Шуьйирше-Тоббе* «басы шока болган тоьбе». Аьлиги заманда тоьбеде Уллы Аталык кавгадан кайтпагач авыл йигитлерине багысланган эстелик салынган.

ПАТША ТОЙ-ТОББЕ – Бу тоьбе авылдынъ керуьвинде орынласкан. Бурыннан алып, авылшылар тоьбединъ касында атшабыслар, сабантойлар, баска туьрли халк байрамларын озгарганлар.

МАЙОР ХАНИ-ТОББЕ – бу тоьбединъ касында, ясы уьйкенлердинъ айтувына коьре, олар да карт атайларынан эситкен болып, Солтан мырзанынъ кызы Хани фазтоны ман кыдырмага суьйген экен. Соны уьшин тоьбеге Майор Ханидинъ атын бергенлер. Краснодар каласында орынласкан оькимет архивинде «Хан-Султан Хани Тугановадынъ, атасы генерал-майор Султан Казы-Гирейдинъ ерине иелик хакын кайтармага деп язган аьризеси мен байланыста, онынъ мал-муьлк эм аьел акында билдируьвлер» деген маглуматы сакланады.

ТУВГАН УЛЫ АХЛАВДЫНЪ ЕРИ – Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасындагы, аьлиги Адыге-Хабль авылынынъ эм онынъ керуьв шетиндеги ер. Ердинъ иеси Тувганнынъ улы Ахлав болган. Сол берекетли тогайда Ахлавдынъ ат оьстиретаган аранлары болган. Онынъ эм ногайлар арасында белгили болган ат беслевшилер (жокейлер) Кумуков Абдул-Керим

(Авкей), Джумаев Касполат, Кумратов Сагитгерей, Дюрменов Мурзабек оыстирген атлар тек Керуьв Кавказда белгили болып калмай, савлай дуныяда бааланганлар. Англияда, Францияда озгарылган атшабысларда Тугановтынъ атлары биринши орынлар алып турганлар.

АСАН-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ кубыла-куьн-батарында шоқырак.

АПАК-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ керуьв-куьн-батарында шоқырак.

БАЛ-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ кубыла шетинде, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында шоқырак. Шоқырактынъ сувы таза, даьмли. «Сувы балдай таьтли», — деп айтадылар авылшылар.

АВЕШ-ТОББЕ – Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында, Икон-Халк авылынынъ керуьв-куьнтуварында уьйкен тоббе. Эрте заманларда тоббединъ касында атшабыс ярыслары озгарылатаган болган.

АБЖИ-ЙЫЛГА – Икон-Халк авылынынъ орта кесегининъ куьнбатар шетинде бир йылга. Сол йылга бойы ман Кызыл-Тогай авылына йол барады.

АТАМАН-ЙЫЛГА – Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында, Икон-Халк авылынынъ керуьв-куьнтувар шетинде, Карамызай йылгадынъ кубыласында бир йылга.

АТ-ЮЗДИРМЕ – Кишкей Йилиншикте ат сувгаратаган ер, Икон-Халк авылынынъ орта кесегининъ туврасында.

АБЖЕКИМ-ТОББЕ – Икон-Халк авылынынъ кубыла-куьнтуварында, Кара-Йылгадынъ онъ ягасында тоббе. Баска аты – Елкагар.

АБЖИ-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ керуьв-куьн-батар шетинде Абжи-Йылга ишинде шоқырак.

АБКТЕМ-АБЖИ-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ орта кесегинде шоқырак.

АМИТ-АБЖИ-ШОКЫРАК – Икон-Халк авылынынъ кубыла-куьнтуварында 12 км узагында Кара-Йылгадынъ басы. Баска атлары: Найман-Шоқырак, Кара-Йылга шоқырак.

БАЙТАЛ-ШАПКАН – Кобан эм Кишкей Йилиншик сув-арасында, Кубина авылыннан узак болмаган, Эльбурган тавынынъ кубыла куьнтоьсинде бир тегислик ер, йылга. Информаторлардынъ билдируьвине коьре, бу аьлиги Икон-Халк (Токтамыс) авылынынъ эски юрты болган. Археологлардынъ билдируьвине коьре, Байтал-Шапкан йылгадынъ басында,

Эльбурганнан узак болмаган ерде, ногай мезары сакланган. Байтал-Шапканнынъ аягында, Кубина авылыннан узак болмай, XVII—XVIII – оьмирлерден калган баска ногай мезары сакланган. (Народы Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1957.). Ногай халк арасында бу ер эм йылга акында сосы таварых сакланган. Байтал-Шапканда ногайлар йыл сайын бу ерде ат ярыслар озгаратаган болганлар. Ат ярысларга эртеден аьзирленгенлер, атларын беслегенлер, уьйреткенлер. Авылда бир ярлы аьелдинъ улы атшабысларда катнаспага коьп йыллар мырад эткен. Ама онынъ тек бир байталы болган. Кенем де болсын кезуьвли ярыска ол аьзирленип, байталын да аьзирлеп, атшабыста катнасады. Йыйылган халк ога куьлеп, кими селеке этип карайдылар. Ама баьрисин де сейирсиндирип, сосы ярыста биринши болып байтал келеди. Сол заманнан алып, бу ерге Байтал-Шапкан деп айтадылар.

БОТАШ УЛЫНЫНЪ ЕРИ – Икон-Халк авылынынъ куьнбатырында байыр ер.

ЕСЕНЕЙ-ЙОЛ – Икон-Халк авылынынъ куьнбатыр шетинде орынласкан кырларына аькететаган йол.

ИДРИС-ЙОЛ – йол Икон-Халк авылыннан Бесленей мажаман совхоз кырларына эм Кызыл-Тогай авылына алып барады. Бавта-Коьлдинъ керуьвиннен кетеди.

КУБРА-ЙОЛ – Икон-Халктынъ кубыла-куьнбатырында, Кара-Йылга бойы ман кырларга алып барады.

САРАЙ-ШОКЫРАК – Бесленей мажада шоқырак. Сарай – кыскаяклыдынъ аты.

ШУЬЙИРШИ-ТОЬБЕ – Икон-Халк авылынынъ ортасында уьйкен тоьбе. Баска аты – Ивадолла-Тоьбе.

ШАЯННЫНЪ-ЕРИ – Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында, Икон-Халк авылынынъ куьнтуварында ер. Шаян-Ерининъ шоқырагы да бар. Бу ердинъ иеси Яков Шиян болган деп айтадылар.

ШОНТЫК-ЙЫЛГА – Икон-Халк авылынынъ кубыла-куьнтуварында, Абазакт авылынынъ мажасында йылга.

ШАЙТАН-ЙЫЛГА – Икон-Халк авылынынъ керуьвинде йылга. Онынъ иши мен Икон-Халктан Адыге-Хабльге йол барады.

ЭГИЗ-ТОЬБЕ – Икон-Халк авылынынъ керуьв шетинде эки тоьбе. Тоьбелердинъ арасы 200 м.

ИКОН-ХАЛК авылы уьйкен болганнан себеп, кесеклерге боьлинеди. Авыл кесеклерининъ атлары тукум, ырув ат-

ларыннан туъзиллип келеди: *Арслемекей // Арсланбек; Кумык-кесек // Кумык; Булгар-кесек // Булгар; Найман-кесек // Найман; Конъырат-кесек // Конъырат; Аькислер//Аькислер; Сикали-орам // Сикали; Байыс-кесек // Байыс*. Бу атлардынъ негизинде бурунгы ногай этнонимлери сакланып келедилер.

Элбетте, яшавда болатан туърленислер: техникадынъ кенъ кулланувы, курыслардынъ кенъ яйылувы, янъы авыллар, калалар тувып келгени – эстеликли ерлердинъ, кишкей авыллардынъ, тоьбелердинъ, шоқыраклардынъ, йылгалардынъ, орманшыклардынъ эм солар ман бирге олардынъ атларынынъ йогалувына себеп бердилер.

Аьлиги заманнынъ нышаны – авыллардынъ орамларынынъ янъы атлары. Икон-халкшыларга айлак баа *Калмурза Кумуковтынъ* аты. Ол Уллы Аталык кавгасында Александр Матросовтынъ йигитлигин кайтарып, Элимиздинъ эркинлиги, халкымыздынъ ярык эм наьсипли яшавы уьшин янын кызганмаган. Йигиттинъ атын соьле авылдынъ бир орамы юргистеди.

Соьйтип, авыл орамларынынъ атында оьзлерининъ йигит азылдаслырынынъ атларын оьмирлерге эстелик этип беркиткенлер. Олардынъ ишинде: Афганистанда йигитлерше оьлген *Эдуард Джумаев* эм *Артур Найманов*. «Халкынынъ янып соьнген юлдызы», куьшин халкы уьшин аямаган аьлим *Борис Агайгельдиевтинъ*, «Эки колы – эки алтын» деп халк арасында сыйланган, зегенли хирург, Халк Йыйынынъ депутаты, Ногай районынынъ тувувына коьп карувын салган *Мухарбий Булгаровтынъ* атларын да тувган-оьскен авылларынынъ орамлары юргистеди.

Информаторлар: *Туркменов Клычгери, Кумуков Люка (Нур-Магомед), Сикалиев Ашим, Сикалиев Ануар, Сикалиев Алимгери, Баисов Бахтыгей, Баисов Сулеймен, Джемакулов Хангери.*

КАНГЛЫ АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

Шуйиридиинъ этегине
Конган авылым меним,
Яслыгымды адуьвлеген
Тувган-оьскен ерлерим,
Ата-баба юртларым,
Сизди кайдан мутайым...

Тайват Кирейтова

КАНГЛЫ – эскили ногай авылларынынъ бири болады. Ол Кынжал-Тавдынъ этегинде кенъ яйылып, коьшип-конып юрген коьплеген ногай авылларыннан куралган. Халк арасында: «Канглы кырк авылдан туьзилген, сонынъ уьшин биринши аты — Кырк авыл болган», — деп анълатадылар. 7, 40, 1000 – сан атлар ногай тилинде, онынъ соьз казнасында, топонимиясында затлардынъ тувра санын билдирип те, оннан сонъ да «коьп, сансыз» деген маънеде де юредилер. Суьйткенде, Кырк авыл 40 авылдан туьзилмей, оннан коьп яде оннан аз авылдан куралса да, коьплеген авыллардан туьзилгени тарихте де, халк эсинде де сакланады. Сол билдируьвлерди беркитип, авылдынъ соьлеги кесеклерининъ атлары да келеди: *Шом авыл, Кез авыл, Найман авыл, Янакпат, Каншау авыл, Эрк авыл, Шагалак авыл, Крымгерей авыл, Карлы Тогай эм б.*

Канглы деген ат не уьшин берилген экен авылга, не затты анълатады экен деген сораулар туьрли яваплар да тувдырадылар. «Бу авылда бир пристав оьлтирилген. Сол себептен авылга «канлы», «кан тоьгилген ер > Канлы» деген ат берилген», — деп, 1909 йылда элгезер эм аьлим К.Ф. Ган язады. Халк арасында да булай айтадылар:

«Туьркке кетип, онда яшав болмаягынынъ анълап, артка кайтып келгенде, тувган-оьскен ерлерин баскалар бийлегенин коьредилер. Авылдынъ соьлеги ерине келип конганга дейим, канъкып, коьп ерлерде юргенлер. Соны уьшин авылга Канглы деп

атаганлар (*канъкы* - > *Канглы*). Баска бир балавга коьре, «бу ерде болган уйкен кан тоьгисте авылдан коьп яслар оьлгенлер. Солардынъ ишинде ерли байдынъ улы да болган. Яслардынъ керексиз ерден канлары тоьгилгени уьшин, авылга Канглы деген ат берилген».

Илми ягыннан тергеп караганда, бу авылдынъ атынынъ негизинде *канглы* деген бурынгы тюрк ырувынынъ аты болганы ашык коьринеди. *Канглы*, эрте заманлардан алып, куьшли эм коьп санлы тюрк ырувларынынъ бири болган. *Канглы* ырувы ногайлардынъ, суьйтип те казахлардынъ, оьзбеклердинъ санына кирген ырув болады. Олардынъ бурынгы яшаган ерлери Сыр-Дарья сувынынъ бойлары.

Коьп алимлердинъ ойларына коьре, *канглы* деген этноним (ырувдынъ аты) «сув бойында яшаган аьдемлер» деген маьнеди аьнлатады. *Канг* (*кан эм онынъ туьрли кеплери кам, кем, кан, жем, хем*) бурынгы тюрк тиллеринде «сув, йылга» деген маьнеди аьнлатады. Бу географиялык термин тюрк халклары яшаган эм яшайтаган ерлерде кенъ яйылган. Сувдынъ, йылгадынъ аты ман айтылган болып, тагы да бир ногай этноними бар. Ол - ембойлык / жембойлык / джембойлык. Бу этнонимнинъ негизинде *Жем / Ем* (*Эмба*) деген йылгадынъ аты. Ембойлык - «Ем сувынынъ бойында яшаган халк». Халк арасында *Канглы* авылына Куьми деп те айтадылар. Бу ат халктынъ куьнделик яшавында тагы да бек йыйы кулланылады. Онынъ негизинде Куьми (*Кума*) сувынынъ аты болса, ярайды. Кумлы шоьлди ярып аккан сувга, кумды биргесине алып келгени уьшин, белки, Куьми (*Кума*) деп айткан боларлар. Аьли Махмуд Кашгаридинъ Соьзлигинде де бу географиялык атты таппага боламыз. *Канглы* авылынынъ баска бир шетиннен Суркуль сувы агады. Суркуль эм Куьми сувы косылган ерге авылшылар *Тамак* дейдилер. *Тамак* деген соьздинъ асыл маьнеси «тамак», топонимияда эм географиялык атларда *тамак* соьзининъ маьнеси — «эки яде бир неше сув косылган ер».

Канглы авылынынъ тоьгерегин язда ясылланып, кыста улпа ак кар боьрклер каплаган бийик тавлар ярасыклайдылар. Бу тавлардынъ этеклериннен кенъ яйылган ерлердинъ ортак аты - *Бестав*. Бу атлар халктынъ тешкеруьвли, табиятка яныплы болганын билдиреди: *Айры-тав, Шубьирши-тав, Ак-яр, Кынжал-тав, Котыр-тав эм б.* Сол тавлардынъ таварыхлары да халк арасында яшайды. *Мине Кынжал-тавдынъ таварыхы:*

- Бу ерлерде байы ман пишеси яшаганлар. Олардынъ бир сынъар кызлары болган. Анасы ман атасы оны бек суьйгенлер, эркелеткенлер. Баьри куллыкты да оьзлери этип, кызларынынъ колларын сувык сувга малдырмаганлар. Кыз эриншек болып оьседди. Ярасык болганына оьктемсийди, бияладынь касыннан кетпейди. Конъысылар бетлеселер, ата-анасы:

– Бир зат та тувыл, байга барса, куллык этип мойыгар, бизде турганда тыншайсын, деп, – оьзлери, кеше-куьндиз демей, кызларына муьлк аьзирлейдилер. Мине бир куьн кызды бир ярасык эм тебентели яс айттырады, ама ол:

– Меним муьлким, кийимим байдынъ кызынынъ затларынан артык болса, бараякпан, — дейди.

– Бай бизден колайлы, ога биз этип болмаймыз, -деп, ата-анасы кызларына тилек саладылар. Ол тынъламайды.

Ата-анасы, болганларын сатып, кызларынынъ сандыкларын толтырадылар. Куьйизлер де, косак-косак алтын сыргалар да, юзиклер де аладылар. Бир кыздынъ да муьлки ол муьлкке етпек! Тойга коьп конак йыйылады. Баьриси де кызды саклайдылар. Ол шыкпайды – оьзининъ карызнасын актарады, карайды. Бирден кыздынъ коьзине колайсыз бастарак илинеди.

– Ол неге алтын тувыл ды? – деп, ол карт атасы эм карт анасына кадалады, бакырады. Ата-анасы:

– Кой, бакырма, конакларга шык! – деп тилейдилер.

Кызлары десенъ, тынъламайды, бакырыклай береди.

Атасы даяналмайды. Кеше-куьндиз куллык этип, ыргатлыкта юргени эсине туьседди. Суьйтип тапкан муьлкке кызы разы болмаганына ашувланып:

– Сол кадер сыклыгынъ уьшин сен тас бол, тавдай катып кал! – деп каргайды. Сол саьатлей кыз, турган еринде, тавдай катып калады. Бу тавда эш бир зат та оьспейди, куслар йырмайдылар, айванлар яшамайдылар. Соьле де тав, кынжалга усап, тоьмен булытлар арасында ясырынып, куьнъиртленип турады...

Канглы авылынынъ коьплеген топонимлери киси атлары ман, ырув, тукум атлары ман да байланысып келедилер: *Арсланбек-тав, Кока-йылга, Солтан-тоьбе, Шатакай-тоьбе, Майлы-тоьбе эм б.*

Коккиртли-тав, Коккирт-сув, Ашы-сув, Ашы-йылга эм баска топонимлер бу ерлерде эмлев сувлар болганын билдиредилер. Аьр бир ногай авылда тойлар, аьдетте болган туьрли байрамлар озгарылатаган ерлер белгиленедилер. Сондай ер Канглыда да бар. Ол – *Той-тоьбе.*

Экология соравлары савлай ер юзинде яшаган халкларды тынышсызландырады. Йойылып, кирленип бараятыр аьвелгидеги шыктай таза сувы болган шоқыраклар, сувлар, куйылар. Олардынъ курувы ман йылгалардынъ сувы кемийди, аз болады, курыйды. Бу зат уьйкен йылгаларга да зарарын береди. Агашка толган ерлер буьгуьн босаган. Сондай ер Канглыдынъ куьнтуварында да болган – *Манъка-кулак.* Ясы уьйкенлердинъ айтувына коьре, бу ерде калын агашлык болган, а соьле болса бир-эки терек калган.

АК-ЯР – Куьми сувынынъ онъ ягасы, Канглы авылынынъ Янакпат кесегининъ туврасында.

АРСЛАНБЕК-ТАВ – Канглы авылынынъ кубыла-куьнтуварында тав (*г. Змейка*). Баска аты – Яман-Тав.

АШЫ-ЙЫЛГА – Канглы авылынынъ куьнтуварында бир йылга. Йылгадынъ сувы ашы болганга соьйтип айтылады.

БАБПИЙ-АВЫЛ – Канглы авылынынъ кесегининъ аты.

БЕСТАВ – Пятигорье эм Пятигорск каладынъ ногай аты. 1666 йылда Керуьв Кавказда болган туьрк элгезери Эвлия Челеби, коьрген, барган ерлерин яза келип, ногайлардынъ яшаган ерлерин белгилейди: *Яркуй конысы, Арсланбектинъ шахары, Бештаг тавы, Сарай шахары, От-Ярык конысы, Ор беркитпеси, Сют йылгасы*. Йылга Сют деп неге аталганын да айтып озады: «Йылга коргай, бакыр болган ерлерден акканы ушин, сувдынъ туьси суьттей ак болады. Соннан себеп йылгага Сют деп ат бергенлер» (Эвлия Челеби).

КАРЛЫ-ТОГАЙ – Канглы авылынынъ керуьв шетинде авыл. Аьлиги заманда сакланмаган.

КАШУВ-ЙЫЛГА – Канглы авылынынъ кубыла-куьнтуварында йылга. Информаторлардынъ билдируьвине коьре, эрте заманларда сол йылгада кашкынлар ясырынатаган болганлар.

КЕЗ-АВЫЛ – Канглы авылынынъ бир кесегининъ аты. Куьми сувдынъ аягына куьмишилер *Секерли кез* деп айтадылар. Кез «сувдынъ аягы», бурынгы тюрк тилинде кез «октынъ сонъы». Белки, Канглы авылды туьзген кырк авылынынъ бири Кез-Авил Куьми сувынынъ аягында орынласкан болар эди.

КЕЗ-АВЫЛДЫНЪ ТОББЕСИ – Канглы авылынынъ Кез-Авил кесегинде тоьбе.

КИРЕЙ-БЕТ – Канглы авылынынъ кесеги.

КИЯНГЫЗ – Кума сувынынъ бассейнинде, Канглы авылынынъ шетинде бир йылгашык. Язда сувы куьрийды. Кыян / киян «ямгыр ман яратылган агын»; -гыз > бур.тюрк. географиялык термин огуз / окуз / огыз «йылга, сув».

КОКА-ЙЫЛГА – Канглы авылынынъ шетинде Кынжал тавдынъ керуьвинде йылга.

КОТЫР-ТАВ – Канглы авылынынъ кубыласында тав (*гора Бык*).

КОБКИРТЛИ-ТАВ – Канглы авылынынъ шетинде, Кынжал тавдынъ керуьв-куьнтуварында тав.

КОБКИРТ-СУВ – Канглы авылынынъ шетинде булак.

КОБШКЕН-АВЫЛ – Канглы авылынынъ куьнбатарынъ да болган бир авыл.

КРЫМГЕРЕЙ-АВЫЛЫ – Канглы авылынынъ бир кесегининъ аты.

КУЪМИ – Кума йылгасынынъ ногай аты. Бу гидроним акында, онынъ этимологиясы акында коьп алимлердинъ язганы бар. Энгъ де коьп айтылатаган ой – йылга атынынъ негизинде *кум* деген соьз турады. Йылга шоьл сувы болганнан себеп, кумлы, сонынъ уьшин сосы ат берилген (Никонов В.А., Молчанова О.Т.). Хабичев М. А., *кум // кам* «йылга» дегенди анълатады, дейди. Алексеева Е.П. *Куьми (Кума)* йылгасынынъ атын *коман//куман* этноним мен байланыстырады.

МАЙЫЛ-ТОЪБЕ – Канглы авылынынъ ортасында тоьбе. Сол тоьбединъ касында яшаган аьелдинъ тукумы ман айтылган.

ОРТА-ТОЪБЕ – Канглы авылынынъ шетинде бир тоьбе.

СОЛТАН-АВЫЛ – Канглы авылынынъ куьнбатарында болган авылдынъ аты.

СОРОКАУЛ – Канглы авылынынъ кесеги. Бу аттынъ негизинде авылдынъ биринши аты – *Кырк-Авил* («сорок» + *аул*).

СУРКУЛЬ – йылгашык, Куьми йылгасынынъ сол бутагы. *Суьр//сор – тузлы, куьл // коьл*.

ТАМАК – Канглы авылынынъ керуьв шетинде, Куьми йылгасы эм Суркуль косылган ер.

ТОЙ-ТОЪБЕ – Канглы авылынынъ куьнтуварында 4 км узаклыкта белгили бир тоьбе.

ШАТАКАЙ-ТОЪБЕ – Канглы авылыныннан узак болмай, Кынжал тавынынъ керуьвинде тоьбе. Киси аты ман байланыслы топоним.

Канглышылар озь авылларынынъ бурингысын, тарихин билмеге суьбетаганларын биз сол авылга топонимлер йыймага барганда коьрдик. Ерли мектебтинъ окытувшысы Х.М. Кишмаховадынъ, Ажбекир Салиевтинъ, Суюн Алиевтинъ, Алим Джабиевтинъ, Мамбет Асановтынъ, Мамай Баратыновтынъ эм баскалардынъ ярдамы ман авылдынъ ер-сув атларын язып алдык.

КАРАМУРЗАЙ АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

Карамурзай – бал татувлы авылым,
Бала шакта бавырынъа баскансынъ.
Сенде озган гуылдей яркын яслыгым,
Мага сен йол кенъ яшавга ашкансынъ.

Карамурзай – елбесигим, тандырым,
Коьп миллетинъ татым журты боласынъ.
Ошагынъда от соьнмесин, авылым,
Аьр инсаннынъ юрегинде турасынъ.

Аскербий Киреев

Бу ятлавды белгили ногай язувшы, шайир А. С. Киреев (биз йогарда ятлавдынъ тек уьзиклерин бергенмиз) тувган-оьскен Карамурзай авылына багыслаган. Ятлавдынъ аьр бир сыдырасы авылдынъ тарихининъ бир бети болып келеди.

КАРАМУРЗАЙ, халк арасында *Карамызай* деп айтып коядылар, ногай авылларынынъ ишинде сыйлы, тарихи оьмирлердинъ теренине кеткен авыл деп белгиленеди. Авыл аьлиги ерлескен ерине 1866 йылда келип конган. Административли Карамурзай авылы Ставрополь крайынынъ Кочубей районуна киреди. Авылдынъ атынынъ негизинде Карамурзадынъ аты. Авылды Карамурзадынъ уллары Адильгерей (Альгерей) эм Батыргерей (Батгерей) курганлар. Авыл уьш кесекке боьлинеди: *Адиль-Герей авылы, Орак авылы, Шеркеш авылы.*

КИРЕЙ-БЕТ – Карамурзай авылынынъ бир кесеги.

НАВРУЗ-ТОЬБЕ – Карамурзай ман Балахоновка арасында тоьбе. Авылшылардынъ айтувларына коьре, тоьбе Ислам Наврузовтынъ аты ман айтылган. Баска балавга коьре, Навруз байрамы ман байланыслы, деп те айтадылар. Эрте заманларда бу тоьбединъ касында халк байрамлары озгарылтаган болган.

ОРАК-АВЫЛЫ – Карамурзай авылынынъ орта кесеги. Бу

кесектинъ яшавшылары Орак авылыннан коьшип келгенлер. Сонынъ уьшин бу кесекке Орак авылы деп атаганлар.

ТЕПРЕШ-ТОББЕ – авыл шетинде бир тоьбе. Тепреш байрам халктынъ язлыкта озгаратаган байрамларынынъ бири. Сол куьн авылшылар кийинип, ярастырынып балалары ман аьеллери мен тоьбединъ касына йыйылатаган болганлар. Казан-казан аслар асылып, туьрли ун аслар, локумлар, бавыр сақлар писирилген, атшабыслар озгарылган. Тепреш байрамнынъ баска байрамларга коьре баскалыгы, байрамда катнасканлар боялган юмырткаларды тоьбеден тыгыртканлар.

Аьлиги заманда Тепреш байрамды Турцияда яшайтаган ногайлар янъыдан яшавга кайтарып, йыл сайын байрамшылайдылар. Венгрияда орынласкан Дебрецен деген сахардынъ атында Тепреш соьзи бар деп, балайдылар.

АБУЛОВТЫНЪ ЮРТЫ – Карамурзай авылынынъ керуьвинде, Кобан сувынынъ сол ягасында, ярбаста ерли мырза Абуловтынъ уьйи болган. Авылшылар Орыс уьй де те айтканлар.

АЛЬБИ-АГАШ – Балахонов селосы ман Ураков хуторынынъ арасында орманлык. Кобаннынъ сувы бузлаганда, авылшылар отынга баратаган болганлар.

АЛЬБИЙ-КЕШУЬВ – Карамурзай авылынынъ керуьвиндеги кешуьв. Товарыхларга коьре, ногай йигитлери сол ерден ат пан Кобаннынъ бир ягасыннан баска ягасына каткыйтаган болганлар. Солардынъ ишинде Джантемир мырза да болган.

КАПЛАН АВЫЛ – Карамурзайдынъ керуьвинде, Армавир сахарына юзык авыл болган.

НАУРЫЗ-ТОББЕ – Урак хуторынынъ шетинде бир тоьбе. Кабырлар бар деп айтадылар.

НАУРЫЗ МЫРЗАДЫНЪ ШКОЛЫ – ерли мырза Наурыз 1872 йылда колайсыз аьеллердинъ балаларына деп кызыл кербиштен мектеб салган. Авылшылардынъ хабарларына коьре, арбага май, ун, баска азык-туьлик тиеп, ярлыларга уьлестиретаган болган.

ОРАКШЫЛАРДЫНЪ ЮРТЫ – Ураков хуторы.

СЫДЫЙЫК-КЕШУЬВ – авылдынъ кубыласында, Кобаннынъ сол ягасында, хатынларга сув алмага енъил болсын деп, кешуьв салганлар.

ЮРТЛЫК – Карамурзайдынъ керуьвинде авыл болган ер. Авылшылырдынъ айтувына коьре, авыл бир кешединъ ишинде Туьркке коьшип кеткен.

Информаторлар: *Дышекова Тамара, Матакаева-Ляува Мукминат.*

КУБАН-ХАЛК АВЫЛЫ ЭМ ЭРКИН-ШАХАРДЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

Йогарыда айтып озганымызша, Россия Федерация Правительствосынынъ 12.10.2007 токтасувы ман Карашай-Шеркеш Республикасында *Ногай районы* туъзилген. Орталыгы поселок *Эркин-Шахар* деп беркитилген. Ногай халкынынъ тарихинде бу эстеликли эм маънели туърленислер болмай турып, 1962 йылда *Кубан-Халк* авылын *Эркин-Шахар* поселогына официаллы кепте косадылар. Поселоктынъ ишиннен Керуъв-Кавказдынъ шойын йолынынъ бир бутагы барады. Сол амал да себеп болган болар, 1964 йылда поселокта сол замандагы СССР оькиметининъ энъ уйкен секер заводы куллык этип баслайды. Соьйтип, Россия карталарыннан, республикалык маглуматларыннан *Кубан-Халк* деген авыл йогалады. Ама тарих эм заман келиссиз болган затларды, янъылысларды, керексиз ислерди, эрте болсын — кеш болсын, яшавдан тайдырмай калмайды. Соьйтип, 2001 йылда Кубан-Халк авылынынъ атын, оьз алдына авыл статусын кайтармага деп, Карашай-Шеркеш Парламентининъ токтасы алынды эм Кубан-Халк авылынынъ экинши кере янъыдан яшавга кайтканы белгиленди. Сол зат акында алдыдагы макала. Онынъ авторы Кызыл-Юрт авылынынъ мектебининъ аьвелги ногай тили эм адабиятынынъ оькытувшысы, Ис ветераны Н. И. Матакаева.

ЮРЕКТИ КУВАНТКАН БИЛДИРУЪВ

«Бар эди сондай авыл» деп атап, сизге бир кишкей макаламды йибереек болып аьзирлегенимде, «Ногай давысы» газетамыздынъ биринши бетинде «Авылга аты берилген» деген билдирувди оькып, бек кувандым. Сол куванышым юрегиме сыймай, эрте аьзирлеген макаламды бираз туърлендирип, кенем де редакцияга йибермеге токтастым.

Аьр кимге де тувган, оьскен авылы, онынъ кырлары, сувы, тогайы, балалалык шактынъ бал татыган куьнлери, ата-ана юрты айлак та баалы.

Оны эш бир зат пан оьлшеп болмас. Мага да Кубан-Халк авылы сондай. Озган оьмирдинъ 20—30-ншы йылларында Эркин-Халктан коьшип, шойын йолдынъ керуьв бетине барып конган авылга Коьшкен авыл дейтаган эдилер. Сонъ ога Кубан-Халк деген ат берилди. Официаллы кепте Кубан-Халк деп язылатаган эди, эм биз де соьйтип айтатаган эдик.

Бас дегенде авылда баьриси 40 казан уьй саналган. Сол йылларда савлай кыралда колхозлар туьзилгеннен сонъ, Кубан-Халкта да «Авангард» деген колхоз куралды. Онынъ биринши председатели этилип Касай Булатуков сайланды. А меним атам Ибрагим Канглиев бригадир болып куллык этип баслады. Колхоз кишкей болса да, районда алдышы орынлардынъ бирин алып баратаган эди. Ога Кызыл Байрак, баска савгалар берилетаганы соьле де эсимде турады.

Аьр авылды да ярасыклайтаган, оны данъклы эм оьктемли этетаган — ол онынъ аьдемлери, сыйлы уллары, кызлары. Кубан-Халк та оьзининъ коьплеген аьвелги эм соьлеги яшавшылары ман оьктемсимеге болады. Кубан-Халкшылар оьзлерининъ эрликлерин, Элге, халкка алаллыкларын Уллы Аталык кавгасынынъ йылларында боьтенде яркын коьрсеттилер. Тек бизим бир орамнан кавгага онлаган йигитлер йолландылар. Олардынъ коьбиси Карас тукумыннан эдилер. Ага-инилер Абдулкерим эм Союн, бир уьйден атасы Салих, улы Али, иниси Абубекир, ата-аналарынынъ ялгызлары Камай, Аскер, Союн, Хусин, Темиржан, Курманали эм баскалар согыс майданларынан кайтпадылар. Айхай да, олар сав болган болсалар, авылдынъ атынынъ йойылганы уьшин кадели кайгырар эдилер деп, биринши макаламда язган эдим.

Бизим балалык шагымыз айлак та бек кызыклы эди. Баска авыллардынъ балалары шойын йол не зат экенин де билмейтаган заманда, биз, станцияга барып, куьнине эки кере озатаган поездке карап, артык та куьезленетаган эдик.

Элбетте, авылдынъ яшавы алпысыншы йылларда кескинли туьрленип баслады. Ол секер заводтынъ курылувы ман байланыслы эди. Авылдынъ куьнтувар бетинде уьйкен шарлаклы уьйлер салындылар, аьлемет ярасык парк ярастырылды, эпсиз уьйкен заводтынъ меканлары коьтерилдилер. Ол да авылшыларга уьйкен куваныш эди. Неге десенъ коьплеген аьдемлер куллык пан аьжетсизлендилер, канагатлав тармагынынъ куллыгы авылшылардынъ яшавын енъиллетти. Мен, сол заманда авылда яшамасам да, тувган юртыма, тоьр-

киниме келетаган йолларда, авылшылардай болып, заводтынъ салынатаганына куванатаган эдим. Ама ол Эркин-Шахар деген поселоктынъ негизи болаяк, сонъ авылдынъ атын айт-тырмаска себеп этеек деп, сол заманда эш бирев де ойламаган. Кубан-Халк деген ат билдирилмей, ундеместен йок этилгени де сейирге калдырды.

Биз, авылдынъ янъы курылып баслаганыннан алып, коьп миллетлердинъ элшилери мен айкасып келгенмиз. Неге десенъ станцияда, элеваторда, нефтебазада куллык этетаганлар бизим авылда квартираларда яшайтаган эдилер. Авылшылар олар ман аьр дайым да татым турганлар. Соьле авыл оннан да коьп миллетли болган. Мунда ногайлар ман бирге орыслар, шеркешлер, абазалар, карашайлар эм баска миллетлерининъ элшилери бир аьел болып, келисип, соьзбирлик табып яшайдылар.

Сол себепли де авылга тарихлик атынынъ кайтарылувы ман дурыслык токтастырылган деп санайман. Сонынъ ушин де республикамыздынъ Халк Йыйынынынъ председатели Д.Ю. Суюновка, авылдынъ атын кайтарувга себеплик эткен аьр аьдемге ак юректен уйкен савболсын айткым келеди. Халкка, тувган юртка, бир туьйир болса да ийгилик, пайда этететаган сондай аьдемлеримиз коьп болсынлар, Алла-Таала оларга савлык берсин, йолларын аьр дайым ашык этип барсын. (24.03.2001. «Ногай давысы»).

АК-ТЕРЕК – Эркин-Шахардынъ куьнбатырында, Кубан сувдынъ онъ ягасында бир ер.

АК-ЯР – Эркин-Шахардынъ керуьв-куьнтуварында Кубан сувынынъ ак туьсли тик онъ ягасы.

АЛИ-ШОКЫРАК – Эркин-Шахардынъ кубыла-куьнтуварында, Куьмбий тоьбединъ янында шоқырак.

АТШАБЫС-ТОЬБЕ – Эркин Шахар поселогынынъ куьнбатар шетинде, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында.

АЬЖИГУЛ-ЙЫЛГА – Эркин Шахар поселогынынъ куьнбатырында йылга.

ЕЛ-КАСКА – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында тоьбе.

МУХТАР-ТОЬБЕ – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында тоьбе.

МУХТАР-ШОКЫРАК –Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында тоьбе.

КАДЫРДЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Кубан-Халк авылынынъ кубыласында, Эркин-Шахар мал беслев базасыннан узак болмай орынласкан бир шоқырактынъ аты.

КОБАН-ТОГАЙ – Кубан-Халк авылынынъ керуув-куунтувары эм куунтуварында, Кобан сувдынъ Садовое авылына дейим сол ягасы.

КОБЛЛИ-БУРЫН – Эркин-Шахар агролицейден узак болмаган бийиклев, онынъ туьбинде кишкей коьл болган.

КОЫШКЕН-АВЫЛ – Кубан-Халк авылынынъ халк арасында айтылатаган аты.

КРАВЦОВТЫНЪ ЕРИ – Эркин-Шахардынъ шетинде, Кобан сувынынъ онъ ягасында Кравцов деген бир аьдемнинъ ери болган.

КУЪМБИЙ-ТОЪБЕ – Эркин-Шахардынъ куьнбатырында, Кобаннынъ сол ягасында бир тоьбе.

КЫЗЫЛ-ТУЪЙИРМЕН – Эркин-Шахардынъ куьнбатар шетинде туьйирмен.

МЕЖИТ-КАСНАК – Эркин-Шахар поселогынынъ керуув-куунтуварында бир бийиклев.

МУХТАР-ТОЪБЕ – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында тоьбе. Тоьбединъ баска аты – Эгиз тоьбе.

МУХТАР-ШОКЫРАК – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында шоқырак.

ОРМАНШЫК – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында, шойын йолдынъ бойында орманшык.

ОЪТЕМАЛИ- ЙЫЛГА – Эркин-Шахардынъ кубыласында йылга.

ОЪТЕМАЛИ- ШОКЫРАК – Эркин-Шахардынъ кубыласында Оьтемали йылгадынъ шоқырагы.

САРЫ- КУЛАК – Кубан-Халк авылынынъ куьнбатырында Кобаннынъ сувынынъ онъ тик ягасы.

СЫНТАС- ТОЪБЕ – Эркин-Шахардынъ кубыласында тоьбе.

ТАМИ-ШОКЫРАК – Эркин-Шахардынъ кубыласында, элеватордан узак болмаган ерде.

ТАМИ-ЙЫЛГА – Эркин-Шахардынъ кубыласында бир йылга. Тами / Тами-Хан — антропоним.

УЪЙКЕН-КОЪЛ – Эркин-Шахар кубыла-куьнтуварында, Кобаннынъ сол ягасында бир коьл.

ШАЪВДИЙ-ЙЫЛГА – Эркин-Шахардынъ ишиннен кететаган йылга. Шаьвдий / Шаудий/ Шауди – антропоним.

ЭГИЗ-ЙЫЛГА – Кубан-Халк авылынынъ керуев-куьнбатарында орынласкан эки йылга.

ЭГИЗ-ЙЫЛГАДЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Кубан-Халк авылынынъ керуев-куьнбатарында шокырак.

ЭГИЗ-ТОББЕ – Кубан-Халк авылынынъ куьнтуварында тоьбелер. Биревининъ аты — Мухтар тоьбе.

ЯМАН-ЙЫЛГА – Эркин-Шахардынъ керуев-куьнбатарында, Кубан сувдынъ онъ ягыннан келип куйылатаган колы.

Информаторлар: *Кролов Али, Канглиев Ягапир, Канглиева Авесе, Матакаева Насипхан.*

КЫЗЫЛ-ТОГАЙ АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

КЫЗЫЛ-ТОГАЙ — ногай авылларынынъ ишинде яс авылларынынъ бири деп, айтпага боламыз. Авил 1926 йылда Уйкен Йилиншиктинъ онъ ягасында Икон-Халктан коьшкен аьеллер мен куралган. Авылдынъ аты да сол замандагы символикага, советлер туьзилисининъ алып келген янъы яшавдынъ белгиси болып келеди: *Кызыл-Юрт, Кызыл-Тогай*.

Ама халк оьзи *Кызыл-Тогай* деген аттынъ тувувын: «Бу ердинъ ярасыклыгы, тогайлыктынъ шешекей аткан ясыллыгы, Йилиншиктинъ таза сувы биринши яшавшылардынъ коьзин каматкан, юреклерин суьиндирген — соны уьшин Кызыл-Тогай деп айтканлар», — деп анълатады. Акыйкатлай да, Кызыл-Тогай орынласкан ер айлак бай эм ярасык: таза авасы, сувга мол йылгалады, туьрли оьсимликлерге, оьленге, майталканга бай тогайлар, ясыл тереклер ишинде куслар йырлаган агашы. Кызыл-Тогай авылы уьш уйкен кесекке боьлинеди: *Карас-бет, Байыс-бет, Кумык-бет*.

МЫШУКЫР — авылдынъ куьнтуварында коьтерилип аткан бийиклевдинъ аты. Бу ат халк арасында туьрли кепте айтылады: *Мушкыр // Мушукыр // Мышукур // Мышукур*. Топонимнинъ асыл кеби *Мынъ шонъкыр*. Кырдынъ тоьслеринде туьлкилердинъ, коьянлардынъ баска кыр айванлардынъ инлери айлак коьп. Сонынъ уьшин *мынъ шонъкырлы* деп атаганлар: *Мынъ + шонъкыр // шукыр < Мушкыр // Мушукыр // Мышукур*.

МЫШУКУРДЫНЪ ЙОЛЫ — Мышукурдынъ уьсти мен Кызыл-Тогайдан Икон-Халкка алып баратаган йол.

БЫРАЛКЫ-ЙЫЛГА — Кызыл-Тогай авылынынъ керувинде орынласкан йылга. Быралкы > Буралкы: сосы атты йылгадынъ айланып-айланып, буралып барган йолы тувдырган. Быралкы йылгадынъ аты ман онынъ басында орынласкан *Баралкы авылы (Баралки)* деп аталган.

ШОКЫРАК-БАС//БЫРАЛКЫ-ШОКЫРАК – Кызыл-Тогайдын керувинде Быралкы йылгадын басы, булагы.

БАЙХАМБАР-ЫНДЫР//ПАЙХАМБАР ЫНДЫР – Мышукырдын тоьсинде тоьгерек бир тегислик ер. Биякай байдын койы турган. Тоьгеречи терен йылга болган, сув агып турган. «Сол ерди пайхамбар оьзи уьскирген, соны уьшин койларга боьрилер де кирмегенлер», – деп айтатаган болганлар.

КУЛИ-ЙЫЛГА – Кызыл-Тогайдын кубыла шетинде бир йылга. Ясы уьйкенлердин айтувына коьре, сол ерде Кулиев деген бир аьдем йылкыларын баккан.

КУЛИ-ШОКЫРАК – Кули йылгадын шоқырагы, авылдын кубыласында.

КАВАЛАЙ-ШОКЫРАК – Кызыл-Тогай авылынын кубыла-куьнтуварында орынласкан бир шоқырак.

КАЙКЫ – Кызыл-Тогайдын куьнтуварында сувсыз бир йылга. Ол Мышукырда, йол уьстинде бир ойпатлык ер болып турады. «Кайкыга туьскеннен сонь», «Кайкыдан шыккан сонь», деп йолавшылар йолларын белгилип айтадылар.

ЯР ОПЫРАМА-ЙЫЛГА – Кызыл-Тогайдын куьнтуварында яр опырамалары коьп болган йылга.

МЫСАЙ ЭТКЕН ШОКЫРАК – Кызыл-Тогайдын кубыла-куьнбатырында Уьйкен Йилиншикке туьскен ерде шоқырак. Авыл яшавшысы Кумуков Мысай шоқыракка дуьдик салып, сокпак туьзетип, ярастырган. Шоқырактын сувы бек таьтли болган деп, айтадылар.

КАРА-КОЬЛ – Кызыл-Тогай агашынын ишинде терен эм батпаклы коьл. Аьле балыклар да батып шыгадылар, дейдилер. Кара коьлдин ягалары опырама, сувы да оьзине тартады деп, айтадылар.

АЬДЕМ СОРАТАГАН КОЬЛ – Кызыл-Тогай авылынын кубыла шетинде, Кули йылгадын ишинде батпаклы коьл. Яшавшылар коьл батпаклы болганга, ишине туьскенди сорады деп, хабар айтадылар.

АРТКА АГАТАГАН СУВ – Кызыл-Тогай авылынын куьнбатырында, Уьйкен агаштын ишинде бир кишкей йылгашык. Баьри аккан сувлар керуьвге карап акса, сосы йылгашык терисине агады деп, айтадылар.

БАВТА-КОЬЛ – Кызыл-Тогайдын кубыла-куьнтуварында, 3 километрлик узаклыкта бир коьл. Коьлдин тоьгеречи

камыслык. Бавта Китаевтинъ ери болган, койларын баккан, пишен шалган.

КОБЛ-ЙОЛ – Бавта коьлге аькететаган йол, Кызыл-Тогай авылынынъ куьнтуварында.

КОБЛ-ЙОЛДЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Бавта коьлге бараятырган йолда шоқырак.

ТЫНЫК – Уьйкен Йилиншиктинъ сувы тынык эм толкынсыз агатаган Кызыл-Тогай авылынынъ туврасында бир кесеги. «Тыныкка сувга туьспеге бараягынъыз», — дейдилер авылшылар.

ИДРИС-ЙОЛ – Бесленей мажада.

ИДРИС-ЙОЛДЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Идрис йолдынъ бойындагы шоқырак.

КЫЙГАШ — Икон-Халктан Кызыл-Тогайга кыялап шыгатаган йол. Кыйгаштынъ шоқырагы да болган, соьлеги заманда сувы курган, шоқырак та бастырылган.

ШУВАЙ-ЙОЛ — соьле Бесленейдинъ ери.

КУРТКА ОБЛГЕН ТОББЕ – Бесленейдинъ мажасында бир тоьбе. Бурын заманларда сосы тоьбединъ касында бир куртка облген деп, айтканлар. Баска бир таварыхка коьре, *Курт коьмген коьл* мен *Куртка облген тоьбединъ* атлары карысып, туьрлише айтылып, туьрлише анълатылады деп, авыл яшавшылары билдиредилер.

КУРТ КОБМГЕН КОБЛ – сол коьлден йырып, йол этип, 1927 йылда Кызыл-Тогайда уьйлер салынып баслаганда, сув аькелгенлер. Бу коьлге *Куртлы коьл* деп те айтылады. Ногай тилинде *курт* деген соьздинъ бир-неше маьнеси бар. Бу байыр атта *курт* соьзи *боьри* дегенди анълатып келеди. Информаторлардынъ айтувына коьре, коьлдинъ тоьгерегинде боьрилер айлак та коьп болганлар. Шеркешлер коьлге эм йылгага *Ногаюко* (Ногай-йылга) деп айтадылар. Аьлиги заманда - Бесленейдинъ ери.

КЫЙГАШТЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Кызыл-Тогай авылынынъ куьнтуварында Кыйгаш йолы бойында бир шоқырак болган. Шоқырак сакланмаган.

ШАЙТАН-ЙЫЛГА – Кызыл-Тогай авылынынъ керуьвинде сувсыз бир йылга.

САРАЙ-ШОКЫРАК – Кызыл-Тогай ман Бесленей авыларынынъ мажасында, Уьйкен Йилиншиктинъ онъ ягасында, Уьйкен агаштынъ ишинде кыскаяклы аты ман айтылган шоқырак.

УЫШ АГАШТЫНЪ ТОББЕСИ – Кызыл-Тогай ман Бесленей мажада тоьбе.

ТУЫЛКИ-ТОББЕ – Кызыл-Тогай авылынынъ керуьв-куьнтува,ында, Уйкен Йилиншиктинъ онъ ягасында тоьбе. Баска аты – Сары-Тоьбе.

МАТАКАЙ-ТОББЕ – Кызыл-Тогай авылынынъ куьнтуварында тоьбе.

Информаторлар: *Баисов Сулеймен, Карасов Али, Карасов Кадыр, Карасов Осман, Карашоров Азрет, Карашорова Исимхан, Докшоров Джамбек эм б.*

КЫЗЫЛ-ЮРТ АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

«Оьткен эсигинъди йойсанъ да, эсинъди йойма» дегенге усап, халк.лынъ оьнерин, соьз байлыгын тоькпей-шашпай эслеринде саклап билген кызыл-юртшылар Якуб, Маультали, Куьшик, Канамат, Клышбий Матакаевлер, Юнус Есенеев, Клыш Бештаов, Коьшер Бештаов, Мыратхан Булатукова, Мари Хапиштова, Иосиф Абрагимов, Исмаил Кукаев, Клычхан (Межитхан) Булатукова эм солардынъ ишинде атам Амербий Матакаев эм коьп баскалар Кызыл-Юрт авылынынъ байыр атларын йыювда уйкен ярдамларын тийгисттилер. Авылдынъ тоьгерегинде, ишинде орынласкан тоьбелер, кырлар, сувлар, шокрыаклар, белгили кие ерлер атлары аркалы авылдынъ эм авылшылардынъ яшав йолларына, тарихине, аьрекетлерине, ислерине коьз салаягынъыз.

КЫЗЫЛ-ЮРТ авылы Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасынынъ бир ярасык муьйсинде орынласкан. Архив, тарих документлерине эм халктынъ эсинде сакланган билдирувверге коьре, авыл эски юртын *Йоькете (Джегута)* эм *Эьлтаркаш* сувлары косылган ерде калдырып, бу ерге 1859 йылда Балта-мырзадынъ атын алып, ерлескен. *Балта авылы* деген аты соьле де кенъ кулланады. *Кызыл-Юрт* деген атын авыл 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президиумынынъ токтасы ман алган. Бу ат халктынъ яшавында Советлер мен келген туьрленислерге, сол заманнынъ символларын анълаткан топоним (ойконим) болып келеди. Кызыл бу топонимде «алдышы», «янъы яшавдынъ кайратлы курувшысы», «революциядынъ алал ягы» деген символлык маьнелерде келеди. Авылдынъ атаклы улы, айтувлы комдив, Башкирияда, Татарияда Совет властин беркитувде уйкен уьлиси болган оькимет куллыкшысы Ахлав Ахлов, авылга куллыклары ман келгенде, янъы куралган колхоз кырында, басларына кызыл явлыклар байлап, коьнгалли ислеп турган хатын-кызларды коьрип: «Сиз акыйкатлай да кызыл-юртшылар экенсиз!» — деген.

Кызыл-Юрт авылынынъ топонимиясы ногай халкынынъ мынълаган йыллар ман оьлшенген тарихининъ теренине кетеди. Айтпага, авылдынъ куьнбатарындагы бийик кырлар (плато)

Доьрткиллер (Уьйкен Доьрткил, Кишкей Доьрткил). Янъылмаспыз, эгер Доьрткиллер – авылдынъ символлары деп айтсак. Авылшылар узак заманга баска ерлерге кетселер: «Доьрткиллеримизди сагынамыз», – деп айтадылар. Доьрткиллер эм Балтавылы деген байыр атлар кызыл-юртшылардынъ юреклерине дайымда сагынышлы, дайым да ювык эм суыйикли болып келедилер. Доьрткил деген географиялык термин Орта Азияда, Казахстанда, Аму-Дарья йылгасынынъ онъ ягасында коьп расады. Бу ерлерде доьрткиллердинъ маьнелери – «бурынгы бузылган кала», «уьйкен доьрткил тоьбе», «бийиклик» (плато). Казах, каракалпак, ногай географиялык терминлерининъ, топонимлердинъ ортак бир куьби (пласты) болганын коьплеген аьлимлер белгилейдилер. Балта авылы уш кесекке боьлинеди: Сакавылы, Арсланбекей, Аталык.

Авилдынъ ясы уьйкенлерининъ айтувына коьре: *Аталык* – авылдынъ кубыла кесегинде аталыклар яшаганлар, соны ушин бу кесекке солай айтылган. Мырзалар балаларын тебияламага эм оьстирмеге баска аьеллерге беретан болганлар. Балады асырамага, оьстирмеге, тербияламага алган аьелдинъ уьйкенине аталык деп айтканлар. Арслемекей // Арсламбекей – авылдынъ орта кесегининъ аты. Арсланбек – тарихте белгили мырза. Онынъ аьдемлери яшаган кесекке – Арслан > Арсламбекей кесек деп айтадылар. *Сакавылы* – авылдынъ керуьв кесегининъ аты. Халк арасында «бу кесекте тылкавлар коьп болганлар, соны ушин сакавылы деп айтылады», – деп те авыл яшавшылар анълатадылар. Баска бир таварыхка коьре, Сакавылы эки соьзден туьзиледи: *сак + авыл* – «ят аьдемлерди киргистпей, авылды саклайтаган кесек» – деп анълатадылар. Ама бу топонимнинъ негизинде *скифлер* заманындагы тюрк тили болган *сак* ырувынынъ аты сакланады.

Кызыл-Юрт авылында 20-ншы оьмирдинъ 20-ншы йылларында авылда биринши коммуна туьзиледи. Эне сол заманларда «Аьдил», «Восток», «Наэскадрон» деген байыр атлар тувадылар. Булар биринши коммунадан сонъ авылда туьзилген колхозлардынъ атлары.

Халк оьмирлер узагы, ислегенде ислеп, тыншайганда да, аьдетте болган бурынгы ногай байрамларды да мутпаган. Сол затка топонимлер де шаат болып келедилер. Кайсы ногай авылда атшабыс озгарылмаган! Атшабыслар боьтенде туьрли ногай байрамлардынъ энъ кызыклы эм коьрнекли кесеги деп саналады. Кызыл-Юрттынъ кубыла шетинде бир ерге *Зырганаклар* дейдилер. Ясы уьйкенлердинъ айтувына коьре, бу ерде байрамлар, тилеклер озгарылганлар. Авылшылар *Байтал-Шапканды* да эслерине туьсирип, айтпага суьедилер. Бу аьлиги Кубина авылынац узак болмаган бир ердинъ аты. Эрте заманларда Байтал-Шапканда ногайлар яшаганлар. Таварыхы да сакланган: бу туьзлик ерде бир куьн атшабыс озга-

рылады. Аьлемет, ел етпес атлардынъ ишинде байтал да болады. Онынъ иеси – бир ярлы яс. Баьриси де ога селеке этип карайдылар. Болса болсын, эрисувдинъ сонъында байтал енъувши болып шыгады. Сол заманнан алып, бу ерге *Байтал-Шапкан* деп айтадылар.

«*Бизим Батагамыз*» дейдилер кызыл-юртшылар авылдынъ тап ортасында орынласкан тоьбеге. Бу тоьбединъ басын тоьр этип, авылшылар куллыктан босаган заманларында йыйылмага суьедилер. Сонъгы хабарлар акында, ямагат арасында тувган соравлар, маьселелерге явап излеп, кенъесип, этилеек куллыкларга эс берип, маслагат этип, байрам ман, аьеллерде болган ийгиликлер мен, коьз айын айтып, кутлап шашылатаган ер.

Авил ишинде эм онынъ тоьгерегинде язылып алынган топонимлер аксакаллардынъ эслеринде калган болып, мен 1980—1990-ншы йылларда язып алганман:

АЪЖБЕТИР-ШОКЫРАК – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатырында, Балтасапта шоқырак. Аьжбетир-Шоқырак Керуьв-Йылгасынынъ басы болады.

АНАПИ-ШОКЫРАК – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатырында шоқырак.

АБИСАЛАМ-ТОЬБЕ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатар шетинде тоьбе.

АКИЙ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт эм Кош-Хабль авыллары арасында мажада йылга.

АК-ЙОЛ – Кызыл-Юрт авылыннан Эльбурган авылына йол. Йол Эльбурган агашынынъ ишиннен кетеди.

АК-МЕЗАР – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыласында 3 км узаклыкта бурынгы мезардынъ ак сынтастары сакланады. Бу ер авылшылар арасында кие деп саналады. Баска аты – Сын-таслар.

АТАЙДЫНЪ-ЕРИ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатырында Доьрткилдинъ басында пайлык ер.

АШАМАЙ-ТОЬБЕ – Псаучье-Дахе (Кылыш-Кабак) авылынынъ кубыла шетинде уйкен тоьбе. Икон-Халк (Токтамыс) авылы аьлиги орынласкан ериннен алдын сосы тоьбединъ касында бир кесек заман турган. *Ашамай* ногайдынъ киси атларынынъ тизбесиннен бир ат. Оннан баска *ашамай «туьединъ иери»* – *ашамайлы деген* ногай ырувынынъ тамгасы. Тоьбединъ баска аты – Кашти-Тоьбе.

АЪЖИСЛАМ-ТОЬБЕ – Кызыл-Юрт авылынынъ керуьвинде, Машай-Тоьбединъ куьнтуварында тоьбе.

АЛБЕК-ШОКЫРАК – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында, Дюьрткилдинъ басында шоқырак. Узак болмай Аьлбек-Коьли орынласкан.

БАЛТАСАП – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында 5 км узаклыкта тогайлык ер. Авылшылардынъ айтувына коьре, тьгайлыктынъ кеби балтадынъ сабына усайды.

БАЛЫК-БУВАМ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында ясалган сув бувамы. Бувамда балык оьстиредилер.

БАТАЛДЫНЪ-ТОЬБЕСИ – Кызыл-Юрт авылынынъ ой кесегинде, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында тоьбе.

БОРЛЫ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында 10 км узаклыкта бийиклев. Бийиклев (плато) бор ман кепленген. Соны ушин бийиклевге Борлы деп атаганлар.

ЖИЕН ИСХАК-ЕРИ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында Исхак деген яшавшысынынъ ер пайы болган.

КАМПАЛ – Сторожевая станицасынынъ кубыласында тав отлакларына алып баратаган йолда тоьбе. Кампал/хампал «уннан писирилген тоьгерек оьтпек».

КОЬК-ЯР – Кызыл-Юрт авылынынъ керуьв шетининъ туврасында Кишкей Йилиншиктинъ килегейли онъ тик ягасы.

КОЬПИР-АВЫЗ – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыласында Кишкей Йилиншиктеги кешуьвге соьйтип айтадылар. *Авыз* соьзининъ географиялык маьнеси «тавлы сувдынъ тегисликке шыгып, кенъ ййылып, агып баслаган ери».

КУЬНТОЬС – Дюьрткилдинъ куьн соккан бавыры.

КУЬНТОЬС-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыла-куьнбатарында йылга.

КУЬЙРИШЛИ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнтуварында, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында. Куьйириш/куьйириш «ясень».

КУЬШИКТИНЪ-КОЬЛИ – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында, Керуьв йылгадынъ онъ ягасында коьл.

КУБАТАЛ-ТЕРЕК – Кызыл-Юрт авылынынъ куьнбатарында, Балык-Бувам ягасында ялгыз терек.

КУВЫС – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыла-куьнтуварында Эльбурган мажасында бир ер.

КЫДЫРАЛИДИНЪ-ТОЬБЕСИ – Кызыл-Юрт авылынынъ орта боьлигинде тоьбе. Баска атлары: Халк-Тоьбе, Батага.

МАЛ-МЕЗАР – Кызыл-Юрт авылынынъ керуув шетинде эски, аьли кулланылмайтaгaн мал мезары болган ер.

МАШАЙ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт авылынынъ керуув шетинде тоьбе.

МУСАДЫНЪ-ЕРИ – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыласында, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында ер. Ердинъ иеси Муса Ахлов болган.

ТАВЕМ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт авылынынъ кубыла-куьнтуварында 7 км узаклыкта шоқырак. Сонда Тавемнинъ пишен шалган ери болган. Сол ерге Тавемнинъ пишеншалы деп те айтадылар.

ШАВВДИЙ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрттынъ куьнбатырында, Борлыдынъ тубинде. Коьл терен эм батпаклы болган. Соьле коьл курыган.

ШЕТЛЕВИКЛИ-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрттынъ керуув-куьнтуварында, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында йылга.

ШОКА-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрттынъ кубыла-куьнтуварында йылга.

ШОНТЫК-ЙЫЛГА – Кызыл-Юрт эм Зеюко авылларынынъ мажасында йылга.

ЫЗГАВ-ТОЬБЕ – Кызыл-Юрт эм Зеюко авылларынынъ мажасында тоьбе. Ызгав – тары сувыратаган алат. Оны, тоьбе басына салып, тарыды сувыратаган болганлар.

ЯХЪЯДЫНЪ-ТАС-УЬЙИ – Уруп районында Шиликте кош. Яхъя Джантемировтынъ кошы.

ЭРКИН-ХАЛК АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

ЭРКИН-ХАЛК АВЫЛЫ – кобан ногайларынынъ эски авылларынынъ бири, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында, Ногай районуында орынласкан.

Авылдынъ эски атлары – *Алакай авылы*, *Тоьмен-Мансур авылы*. Халк арасында кабак онъыслы оьскени уьшин, *Кабак авыл* деп те айтканлар. Соьлеги атын Эркин-Халк, баска ногай авылларындай болып, 1929 йылдынъ 8 апрелинде ВЦИК Президумынынъ токтасы ман алган. 1877 йылда Алакай авылында (Нижне-Мансуровский) тавлы халклар арасында биринши мектеб ашылган. Авыл уьш кесекке боьлинеди:

Кази авыл – авылдынъ керуьв кесеги;

Бодраклар (Бодракайлар) – авылдынъ орта кесеги;

Алды бет – авылдынъ кубыла кесеги.

АЪЖИ-КАЛА — Кобан ман Кишкей Йилиншиктинъ айкаскан еринде бирден бир тик ягага айланып, коькке ымтылып турган каяга эм сол каядынъ тоьгерегине, кенъ яйылган тогайга, беркитпеге ногайлар – *Аьжи-Кала* дейдилер. *Аьжи-Каладынъ* уьсти мен арба йол кететаган болган. Сосы йол тек ногай авылларын байластырып калмай, Керуьв Кавказда да белгили болган, аьле Куьнтувар ман Куьнбатарды бирлестирген *Атаклы Йибек йолынынъ* бир кесеги болады. Бу йол ман мынълаган йыллар узагына токтамастан керванлар юргенлер, мынълаган саьвдегерлер бу ерлерде ял алганлар, аьжиликке йол алганлар да бу ясыл тогайда, шорылдап аккан сув бойларында тыншаймага суьйгенлер. Соны уьшин бу каяларга эм тогайга *Аьжи-Кала* деп айтылган дейдилер. Ногай тилинде *аьжи*: 1) аьжиликке Меккеге барып, келген аьдемге айтадылар; 2) сыйлы; берекетли, кие; аьжибийдай – наьртуьк; *Аьжи-йол* — Млечный путь.

Аьжи-Кала акында XVII оьмирде туьрк элгезери Эвлия Челеби,бу ерлерде болып, язып калдырганы бар: «Буьгуьн,

бу – Дженджек йылгадынъ ягасында орынласкан агаштан ясалган доьрт муьйисли, кирип болмастай беркитилген, бир кала-беркитпе. Керуьв бетте агаштан ясалган капы бар. Тоьгерегин санасанъ, 400 толы абыт болады. Беркитпединъ ишинде уьйлер йок, тек юрталар. Бир кишкей мешит эм татар имам. Савыт-садактан уьш топ. Беркитпединъ тысында тастан каланган уьйлер эм Арсланбек мырзадынъ эм баска мырзалардынъ кой кошлары. Баьриси де камыс пан ябылган...» Аьлиги заманда Аьжи-Кала — беркитпединъ оьзи сакланмаса да, ногай арасында сол беркитпе болган кая, онынъ тоьгереди кие деп саналады. Аьжи-Каладынъ акында коьп таварыхлар айтылады, йырлар йырланады.

АЬЖИ-ТОГАЙ — соьйтип ногай авыллары Эркин-Халк, Адиль-Халк, Икон-Халк орынласкан Кишкей Йилиншиктинъ ягалары бойы кенъ тоьселген тогайлыкка айтылады. Сосы Тогай акында Султан Казы-Гирей булай язган: «Аьжитогай сонда орынласкан авыллардынъ маллары ман толып баслады; йолшылар тогайды узынына эм коьлдененине юрип ток-тамайдылар, яс-явкадынъ атлы эм яав коьтеринъки куьплери атыс пан завкланадылар; балалар бир бирлерин озып атлар ман шабысадылар; баьри ерде эм баьри зат тогайда суьйиниш пен тыныс алады; аьр ерде кайгысызлыктынъ завкы, тек мен, озган куьнлерде, олардынъ кайтпаска кеткенлерин мутып, завк таба эдим...».

АК-ШОКЫРАК – Эркин-Халк авылынынъ кубыласында сувы таза эм таьтли болган шоқырак.

АЛАКАЙ-ЙЫЛГА – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында уьйкен болмаган бир йылга. «Алакай авылынынъ шоқырагы».

АЛАКАЙ ЙЫЛГАДЫНЪ ШОКЫРАГЫ – Алакай йылгадынъ басында шоқырак, авылдынъ куьнтуварында.

АЛЕШКЕДИНЪ ТУЬЙИРМЕНИ – Эркин-Халк авылынынъ керуьвинде туьйирмен. «Алексединъ туьйирмени».

АРЛЕННИНЪ ТУЬЙИРМЕНИ – Эркин-Халк авылынынъ керуьвинде туьйирмен.

АТ-СОКПАК – Эркин-Халк авылынынъ куьнбатырында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасына туьсетаган сокпак. Авил картларынынъ айтувына коьре, авылдынъ куьнбатырында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында калын агашлык оьсетаган болган. Агаштынъ калынлыгыннан сувдынъ сол ягасына арба ман туьсип болмаган, тек ат пан. Соьйтип атлар сокпак салганга «Ат сокпак» деп айтканлар.

АЪДЕМ-ЙОЛ – Эркин-Халк авылынынъ куьнбатарында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасына туьсетаган сокпак (йол). Сувдынъ ягасына туьспеге колайлы болсын деп, таслар ман йолдынъ басамакларын беркиткенлер.

БУЛКАЙ-ТОЪБЕ – авылдынъ куьнбатарында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында. Бу тоьбединъ акында халк арасында сакланган таварыхты Р. Х. Керейтов язып алган: «Орак авылыннан Булкай деген бир йигит Алакай авылыннан бир кызды суьйген. Сол авылга ол барып туратаган болган. Бир кеше ол кызы ман коьриспеге мырад этип, сонда болатаган тойга бармага деп, йолга шыгады. Тогайда бир эски мезардынъ касыннан кетейтырып, ол кобыз сесин, давысларды эситип, сонда карап йобнейди. Оны яс аьдемлер йолыгып, аттан туьсиредилер, кызлар, яслар бийиген ерге озгарадылар. Конак болганга, оны ойынга туьсиредилер. Булкай ортага туьседиди, оны ман суьйген кызы бийип баслайды. Арыганга дейим бийийди. Сувсаганнан, боза ишейим дейди. Оны олтыртадылар, боза аькеледилер, тек «ас ишеектен алдын аьдетте болган соьзлерди айтпай иш», — дейдилер. Булкай кенем де «Бисмилла», — дейди. Сол саьатлей баьри зат та йок болады. Булкай, оьзин тогайлыкта ялгыз болганын, аты да бир ялгыз терекке байланганын, колында да аяктынъ орнына бир кесек тезек турганын коьреди».

ИСХАКТЫНЪ ЕРИ – Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында, Эркин-Халктынъ керуьв-куьнбатарында, Аьжи-Каладынъ басында бир ердинъ аты.

КАБАК-АВЫЛЫ – Эркин-Халк авылынынъ халк арасында айтылатаган кажавлав аты. Халк арасында сосы атынъ акында булай айтадылар: «Бизим бахшаларымызда кабак онъ болатаган эди, соны уьшин соьйтип айтканлар». Ногай тилинде *кабак* деген соьздинъ тагы да эки маьнеси бар: 1) коьздинъ кабагы; 2) географиялык маьнеси «узакка соьзылган бийиклев; кыр». Эркин-Халк авылы ерлескен ерине караганда, онынъ куьнтуварында, коьздинъ кабагындай болып, авыл бойынша коьсилеп бийиклев коьтерилип, авылды куьнтувардан келген Бестав елиннен саклагандай болып турады. Белки де, авыл сол бийиклев бавырында ерлескени уьшин, соьйтип айтылган да болар.

КАРАЮМЫРАН-ТОЪБЕЛЕР – Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында, Эркин-Халк авылынынъ керуьвинде тоьбешикли бир ердинъ аты.

КОЯН СОКПАК – Эркин-Халк авылынынъ керуув-куьн-батырында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында, Аьжи-Каладынъ йогарында сокпак.

КОБГЕМЛИК – Эркин-Халк авылынынъ керуув-куьнбатырында, Кобаннынъ сол ягасында коьгеми коьп болган бир ер.

КЫЗЫЛ-КОПИР – Эркин-Халк авылынынъ керуув-куьнбатырында Кобан сувдынъ коьпири. Баска аты – Шилтер коьпир.

КЫЗЫЛ-КУМ – Эркин-Халк авылынынъ керуув-куьнбатырында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында бир ер.

МАЖА-ТОББЕ – Эркин-Халк эм Эркин-Юрт авыллардынъ арасында бир тоьбе.

МАНЪКА-ТОББЕ – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында тоьбе.

ПАПАЛАКТЫНЪ-БУВАМЫ – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында сув бувамы.

ПАПАЛАКТЫНЪ ЕРИ – Эркин-Халк авылынынъ куьнтувар шетинде бир ер.

САБАНАКАЙ – Эркин-Халк авылынынъ куьнбатырында коьтеринки бир ер (тарлав), Буралкы йылгадынъ сол ягасында.

САЛАМАТТЫНЪ ЯРЫ – Буралкы йылгадынъ басында тик яр, Эркин-Халк авылынынъ куьнбатырында 3-4 км узаклыкта.

САРЫ-БАЛШЫК – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында, Сыйыр тоьбеден узак болмаган бир ер.

СЕМАФОР-ЙОЛ – Эркин-Халк авылыннан Кубан-Халк авылына йол.

СУЬЛИК-КОЬЛ – Эркин-Халк авылынынъ кубыла шетинде бир кишкей коьл. Коьлдинъ батпаклы сувыннан суьликлерди ыслап, яшавшылар эмлевде кулланганлар.

СЫЙЫР-ТОББЕ – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында бир тоьбе.

ТЕСИК-ТАС – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварында, Кишкей Йилиншиктинъ сол ягасында, Аьжи-Каладынъ этегинде бир тас.

ТОГАН УЛЫ АХЛАВДЫНЪ ЕРИ – Эркин-Халк авылынынъ кубыла шетинде ер. Эрте заманда бу ерде Тугановлардынъ ат оьстируув заводы болган. XX-ншы оьмирдинъ басында Тугановлардынъ атлары бек сыйланганлар.

ТУВЫЛГА-КЫР – Эркин-Халк авылынынъ куьнтуварын-
да, Кишкей Йилиншиктинъ онъ ягасында коьтеринки бир
ер. Тувылга – баьтирлердинъ, аьскершилердинъ басларына
киетаган тувлыга «шлем» (тувылга / тувлыга / тулга).

УЙСИН-ТОББЕ – Эркин-Халк авылынынъ куьнбатырын-
да тоьбе. Уьйсин — бурынгы этноним: Исуновлар деген ногай
тукумында да сакланып келеди.

ШАЙТАН-СОКПАК – Эркин-Халк авылыннан Аьжи-Ка-
лага алып барган йол.

ЫНДЫР – Эркин-Халк авылынынъ куьнбатырында,
Аьжи-Каладынъ басында бир тегислик ер.

ЭНДЕК-АЬЖИ-КАЛА – Аьжи-Кала беркитпединъ тоьге-
регинде казылган йыранаклардан, шонъкырлардан калган
эндеклер.

ЮРТ – Эркин-Халк авылынынъ кубыласында, Кишкей
Йилиншиктинъ онъ ягасында бир ер. Авылшылардынъ ай-
тувына коьре, Эркин-Халк авылынынъ биринши конган юрты.

Информаторлар: *Катаганов Джумали (Йимали), Анапиев Кази,
Кумуков Янбек, Карасов Ажатай, Керейтов Хусин, Керейтов Рамазан,
Бесакаев Мурат эм б.*

ЭРКИН-ЮРТ АВЫЛЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

ЭРКИН-ЮРТ АВЫЛЫ – Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Ногай районунда, Кобан йылгасынынъ онъ ягасында орынласкан авыл. Авылдынъ бурынгы аты *Орак авылы*// *Орак эли*. Авыл атынынъ негизинде *Орак мырзадынъ* аты сакланады: *Орак + эли < Орагали*. Маглуматларга коьре, *Орак авылы* 1821 йылда куралган. Ама авылдынъ да тарихи, баска ногай авылларындыкындай болып, сосы йылдан басланмайды, онынъ ясы юзйыллыктардынъ теренине кетеди. И.С. Капаевтинъ илми излевлерининъ тамамларына коьре, авыл 1555 йылда куралган. Бу куьнлерде ногай арасында авылдынъ эски аты куланады. Эркин-Юрт деген аты официаллы документлерде, официаллы амалламаларда, газетада, радиода, телевидениеде куланылады демеге боламыз.

Авил бир неше кесекке боьлинеди:

Орак авылы, Балта авылы, Ой-кесек, Муса авылы, Юма мешит авылы.

Эркин-Юрт авылынынъ тоьгерегинде, аьли баска миллетлер яшаган ерлерде де, ногай топонимлер шашылып, бир кесеги йок болып, бир кесеги мутылып, бир кесеги юртын, юрт тоьгерегин ийги билген сакаманлардынъ эслеринде сакланады. Солардынъ авызыннан язылып алынган топонимлер тоьменде бериледи.

АБИШ КЫЗЫНЫНЪ ЙЫЛГАСЫ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында йылга.

АЛИ-СОКЫР ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырыннан куьнтуварына карап агады. Сувы авыл шетиндеги окопларга куйылады. Окоплар Уллы Аталык кавга заманыннан калганлар.

АБЖЕЛИ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырыннан куьнтуварына карап агады. Сувы бар, ама Кобанга етпейди. Окопларга келип токтайды.

АБЖИ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында йылга. 1939 йылда, ямгырлар явып, сувы коьтерилгенде,

балыклар тасларга ябысып шыгатаган эди деп, ясы уйкен-лер хабар айтатаган болганлар.

БАКТЫЙ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында бир йылга, Кобаннынъ сол ягасында. Бактый (Бактыгерейдинъ) йылгасы.

БАЛАЙДЫНЪ КОСЫ – Эркин-Юрт авылынынъ кубыла-сында бир ердинъ аты. Сол ерде Балайдынъ косы да болган.

БАРАБАШ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ керуьв бетинде, Евсей хуторыннан узак болмаган ерде йылга.

БАЪПУ-ЙОЛ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында, Баъпу йылгадынъ бойы ман баратаган йол.

БАЪПУ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында йылга. Баска аты — *Маьнтик йылга*. Сол йылгадынъ авызында Баъпу эм Маьнтик атлары болган эки кардаш яшаганлар.

БАЪПУ-ШОКЫРАК – Баъпу йылгадынъ шоқырагы.

БИЙАРСЛАН-АРАЛ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнтуварында, Кобан йылгадынъ бир кишкей аралы.

БОРАНГАЗЫ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ кубыла-куьнбатырында йылга.

БУРАЛКЫДЫНЪ ТОЪБЕСИ – Эркин-Юрт авылынынъ кубыла-куьнбатырында Буралкы йылгадынъ йолында бир тоъбе. «Буралкы йылгадынъ тоъбеси».

БУРАЛКЫ-ШОКЫРАК – Буралкы йылгадынъ басы. Йылга басланатаган ерге *Шоқырак-Бас* деп те айтадылар.

ДАУТТЫНЪ ЙЫЛГАСЫ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында йылга. Йылгадынъ этеги авылга келип туьгиледи.

ЕЛ-КАККАН (ТОЪБЕ) – Эркин-Юрт авылынынъ кубыла шетинде бир тоъбе. Сол тоъбединъ басында дайымда елемик болады деп, авылдынъ картлары айтады.

ЙИМАЛИ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатар шетинде бир йылга, Маьнтик йылгадынъ керуьвинде. Жимали-Йылга деп те айтадылар.

ЙИМАГАЗИ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ керуьвинде йылга, Кобан сувга сол яныннан келип косылады. Йылгадынъ сувы бирер ерлерде ер астына кетеди. Баска аты – Абиш кызынынъ йылгасы.

КАРА ЯСТЫНЪ БЕС ТЕРЕГИ – Эркин-Юрт авылынынъ шетинде бир ер.

КОММУННЫНЪ АГАШЫ – Евсей хуторынынъ шетинде, Кобаннынъ онъ ягасында орман.

КУЪМБИ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында, Кобаннынъ сол ягасында йылга.

МЫТРАДЫНЪ КОСЫ – авылдынъ кубыла-куьнтуварында бир ер. Мытра деген бир байдынъ сол ерде койлары тура-таган косы болган.

ОРАГАЛИДИНЪ ТОБЕСИ – Эркин-Халк эм Эркин-Юрт авылларынынъ арасында бир тоьбе.

СОКЫР-ТОБС – Кобаннынъ сол ягасында, Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында тоьбе.

ТАМИХАН-ТОББЕ – Эркин-Юрт авылынынъ ортасында тоьбе. Эрте заманда тоьбеде Тамиханнынъ туьйирмени болган деп айтадылар.

ТЕКЕ СОЙГАН АРАЛ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнтуварында, Кобан сувда арал.

ТЕКЕ СОЙГАН КЕШУЪВ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнтуварында Кобан йылгада кешуъв.

ТОБГЕРЕК-ТОББЕ – Эркин-Юрт авылынынъ кубыла-куьнтуварында тоьбе.

УЪЙКЕН-АДЫР – Эркин-Юрт авылынынъ кубыласында ойлы-кырлы бир ер.

УЪНДИРИК – Уьйкен Адырда бир тегис ер.

ЭГИЗ-ТОББЕ – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында эки тоьбе. Тоьбелердинъ биревиде сакланмаган.

ЭРИС АККАН ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында, Эрсакон авылынынъ шетинде. Эрсакон авылынынъ аты сол йылгадынъ атыннан келеди (*Эрис аккан йылга < Эрсакон*).

ЮРТ – Эркин-Юрт авылынынъ керуьвинде, Кобаннынъ онъ ягасында бир ер. Сол ер – авылдынъ биринши конган юрты болады.

ЯЛАГАЙ-АДЫР – Эркин-Юрт авылынынъ кубыласында кырлык ер.

ЯМБОЛАТ-ЙЫЛГА – Эркин-Юрт авылынынъ куьнбатырында йылга.

ЯМБОЛАТ-ТОБС – Эркин-Юрт авылынынъ куынбатар шетинде тоьбе. Ямболат Кумуковтынъ мал карайтаган ери болган.

Информаторлар: *Суюн Капаев, Якуб Абишев, Асан Абишев, Сали Алабердов, Максуд Курмансеитов.*

НЕФТЕКУМ РАЙОНЫ ЭМ ОНЫНЪ ТОПОНИМИЯСЫ

Тавык-Куйгеннинъ ортасында тоъбе бар,
Салкынлыкка шекесинде сувы бар,
Конак келсе, олтыртпага тоъри бар,
Коънъил авлап, йырламага йыры бар.
Досы келсе, домбырады дувлатар,
Явы келсе, япыраклай тувратар.

Солтан Суюнов

Шоъл ногайлары аъле 1920—1930-ншы йылларга дейим де коъшип-конып юргенлерин коймаганлар. Кыста да, язда да шети-кыйыры болмаган шоълде мал багып, беслеп яшаганлар. Авылдынъ басшысы авылбай, аьдетинше, куйыга ювык эм колайлы ерде орынласатаган болган.

Авылбайдынъ аты авылга да берилген: *Мыстафа-аъжи авыл*, *Кара-молла авыл*, *Ильяс-кыслав*, *Юнус-авыл*, *Индрали-авыл*, *Абдул-Мисапир авыл* эм б.

Аьлиги заманда сансыз коъп увак авыллар, кыславлар уыйкен авылларга косылганлар. Нефтекум районында биз *Ашыкулак*, *Койасыл*, *Нобкис-Артезиан*, *Артезиан-Мангыт*, *Тукуй-Мектеб*, *Абрам-Тоъбе*, *Кара-Тоъбе* эм баска авылларда болдык.

АШЫКУЛАК (АЧИКУЛАК) – Нефтекумск каласынынъ кубыласында орынласкан ногай авылы. Авылдынъ бир-неше аты бар: *Ашыкулак*, *Шалаш*. Авылдынъ аты онынъ шетиндеги Ашыкулак йылгадынъ атыннан келеди.

Авылдынъ эм йылгадынъ акында Махмуд-Мектебте яшаган, ерли мектебтинъ директоры, Уллы Аталык кавгасынынъ ветераны С. А. Суюнов булай хабарлады: «Бир неше йыллар артта коъпти коърген агайлардынъ бирисиннен *Шалаш* деген ат авылга не маъне мен берилгени акында кенъестим. Ол коъп сейирли хабарлар айтты. Онынъ ойынша, *Ша-*

лаш деген ат бу ерге биринши болып конган ногайлар шалашларда яшаганлар. Соны уьшин авылга *Шалаш* дегенлер. Ама меним ойлавымша, *Ашы-Кулак* та, эм *Шалаш* та бир маънеди анълатады. *Ашы-Кулак* бизим *етисан* ырувымыздынъ орталыгы демеге болады. Бу ерлерди боьлип, кубылага карап, асыкпай кишкей сув агады. Куьннинъ шилесинде яне сол сувдынъ ягалары, боьтенде *Ашы-Кулак* конган ерде, ап-ак болып туз бан куьпленедилер. Эректен карасанъ, сувдынъ ягалары шал болып коьринедилер. Йылгадагы сув тузлы болган себепли, бизим ата-бабаларымыз *Ашы* деп атаганлар».

Элбетте, йылгадынъ сувы тузлы болганнан себеп, ога Ашы дегенлер. Йылгадынъ сувы исси куьнлерде курып, ягаларында тузы калып, ягалары агарса, йылгага *Шал йылга* деп те айтканлар: *Шал + Ашы < Шалаш* – тилге келисли севавысувы ман сестинъ туьсип калувы *Шалаш* деген соьзди береди. **АШЫ-КУЛАК** (официал маглуматларда — **АЧИКУЛАК**) географиялык аттынъ экинши кесеги кулак ногай тилинде асыл анъламы – «аьдемнинъ кулагы»; географиялык анъламы – «йылга, йыранак» болады.

КАЯСУЛА – Нефтекум районынынъ уйкен авылларынынъ бири. *Каясула* деп маглуматларда язылады, халк арасында авылга **КОЯСЫЛ** дейдилер. Неге авыл *Коясыл* деп аталган экен? Авылда яшаган эсли аьдемлер, юртларын, онынъ тарихин аьруьв билгенлер, булай анълатадылар. *Койасыл* деген авыл аты «койлары асыл (ийги тукымлы) болган авыл» деп биринши таварых анълатады. Экинши таварых авылдынъ атын сол авылдынъ иеси *Койасыл* ман байланастырады. *Кояс/Куяс, Коясыл* деген киси аты ногай арасында кулланылатган бурынгы бир антропоним. Онынъ негизинде *кояс//куяс «куьн»* деген эски ногай соьзи келеди. Уьшинши таварых ногай халкынынъ коьплеген ырувларынынъ бири *Коясыл* ырувы ман байланыстырады. Н.А. Баскаков, Ногай шоьлинде лингвистикалык экспедиция ман болганда, ногай авыллары акында таварыхларын да язып алган. Мине *Каясула* акында язып алганы: «Авилга *Коясыл* деп, сосы ерде асыл тукымлы койлар бесленгени уьшин айтылган. Халк арасында сакланган баска хабарга коьре, сосы ерде бир туркмен оьлген болган, онынъ кабырына аул кешене салган. Соннан сонъ авылга *Койасылы* деп айтканлар». Дж. Шихмурзаев авылдынъ атын ногай ырувы *коясыл* ман байланыстырады.

КОЯСЫЛ авылы атынынъ негизинде, элбетте, ырув аты — *коясыл*. Ырув атынынъ тувувы *Коясыл* деген эр кисилер аты ман байланыслы болмага болады: *Кояс* + *-ыл* > *Кояс* // *Куяс* «куьн» + *улы*. *Кояс* // *Куяс* эски ногай соьзи, «куьн» деген соьздинъ синоними. *Коясыл* деген ат ногайдынъ бурын-гы, халктынъ айга, куьнге, сувга табынатаган заманына кететаган байыр атларынынъ куьбине киреди: *Кунай*, *Айкуьн*, *Айбийке*, *Айсылув эм б*.

МАХМУД-МЕКТЕБ – авыл Нефтекум районында орынласкан. 1906 йылда бу авылда мектеб ашылган. Авылга сол мектебти салган байдынъ аты берилген. Авыл яшавшылары айтканларына коьре, мектеб алдында уйкен мешит те болган. Оны 1936 йылда бузганлар.

Махмуд-Мектеб авылынынъ куьнтуварында бир-эки шақырым ерде **КУЛПАЛЫ** деген бир мезар бар. Онынъ акында таварых сакланган.

– Муннан уьш юз йылар алдын ер излеп, яшав излеп туьркпенлер келеди. Олардынъ басшыларынынъ аты *Кулпалы* болган. *Кулпалы* анъсыздан куьшли мараздан оьледи. Оннан сонъ оьлгенлерди онынъ касына коьметаган болганлар. Сол мезардынъ аты *Кулпалы* болып калады. *Кулпалы* > *Кулпалы* – ырувдынъ аты. *Кулпалы* – эр кисилердинъ аты болып келеди (*Кулпа* «шлем» + *-лы*).

КУНАЙ – Махмуд-Мектеб авылынынъ куьнбатар-кубыласында ерлескен ногай авыл. Авылга байдынъ аты берилген. Кунай авылынынъ кубыласында 4-5 шақырым ерде **МЕНЪШИ-КУЙЫ** деген авыл бар. Авыл бас деп куралган йылда бир аьдем куйы казган. Ол куйыдынъ сувы баска куйылардынъ сувына коьре коьп кере таьтли болган. Баьри аьдемлер сол куйыдан сув ишкенлер. Куйыдынъ иеси Менъши болган. *Коясыл* авылга Махмуд-Мектебтен барганлар. Менъши куйы авылдынъ ишиннен юретаган болганлар. Эм сол куйыдан сув ишпей кетпегенлер.

КАРА-ТОЪБЕ – Нефтекум районында ногай авылы.

Авыл келип конган ерде бир уйкен тоьбе болган, ога *Кара-тоьбе* дегенлер. Ногай тилинде *кара* деген соьздинъ маьнелери коьп. Тоьбединъ эм авылдынъ атында *кара* «бек уйкен» деген маьнеде кулланылады.

Авылдынъ сырт-куьнтуварында *Орман йылга*, *Тебин тоьбе* орынласканлар. Эрте заманларда бу *Тебин тоьбединъ*

янында халк байрамлары озгарылган. Йигитлер атка минип, тебинип, шабысларга шыкканлар. Авылдан кубыла-куьн-батар карап шыксанъ, *Кишкей Кара-Тоббеди* коьресинъ, оннан узак болмай – *Ораз-Тоббе*, *Уьш-Тоббе* орынласканлар. *Кара-Тоббединъ* кубыла-куьнтуварында *Шыйкай-Киндик*. *Шыйкай* – аьдем аты, *киндик*, бу топонимде – «*тоббе*» деген маьнеди анълатады. *Кара-Тоббе* авыл доьрт авылдан туьзилген: *Мангыт авыл*, *Ой-Мангыт (Оймаут)*, *Етинокта-авыл*, *Оьнгит-авыл*.

НОВКУС-АРТЕЗИАН – Нефтекум районында ногай авылы. Район арасында **НОВКИС** деп айтып коядылар. Авылдынъ атынынъ негизинде – *новкис* ырувынынъ аты. Авылдынъ тап ортасында *Баьжик-Артезиан куйысы* бар. Авылдынъ сыртында *Терис-Кулак авыл* болган. Авылдынъ тоьгерегинде шашылган кишкей авыллар коьп болган: *Коркыт*, *Какпас*, *Тавык-Куйьген* эм б.

ЯМАНГОЙ – Нефтекум районында ногай авылы. *Ямангой* деген байыр аттынъ негизинде, авылшылар *Яман-Куйы* деп сувы ашы, шетлери тайгак, яравсыз болган куйыдынъ аты бар деп айтадылар. Ама бу авылдынъ аты эки соьзден туьзилмеге де болады: *яман / аман + коьй «авыл/юрт»* > *Яман-Койь* > *Ямангой*. Авылдынъ куьнтуварында *Кадыр-Кыславы* орынласкан, онынъ яшавшылары кылавшылар (Кылавыздан) болганлар. Кыславдан узак болмай *Киндик-Тоббе*, *Карамолла-Кыслав*, *Кеме-Тоббе*, *Кырк-Куйы* (авылдынъ кубыласында), авыл яшавшылардынъ айтувына коьре, сол ерде кырк сувсыз куйы казылып калган. Авылдынъ кубыласында, 2 шақырым ерде, *Такталы-Куйы*, басы эмен тактадан ясалган болып, орынласкан.

АРТЕЗИАН-МАНГЫТ – Нефтекум районында ногай авылы. 1913 йыл артезиан куйы казылады эм авылга *Артезиан-Мангыт* деп ат бериледи. *Артезиан-Мангыт* авылыннан узак болмай, бир-неше авыл болган: *Эльгайтар-юртлык*, *Коркыт-авыл*, *Елинага-авыл*, *Угай-авыл*.

Угай тоьбединъ бавырында *Угай авыл* орынласкан болган, сол ерде *угайлар* деген ырув эл болып яшаган. Артезиан-Мангыт авылыннан 3 шақырым сыртка *Бокеш тоьбе*, *Ораз тоьбе*, кубыласында *Абаза-Куйы* эм сыртта уьш куйы: *Зеид-Куйы*, *Мухтараьжи-Куйы*, *Янбек-Куйы* орынласканлар.

АБРАМ-ТОББЕ – Нефтекум районында Дагестан Республикасынынъ Ногай районы мажасына аз етпей орынлас-

кан тоббе. Абрам-Тоббединъ басында Абрам эрмелидинъ туйкени болган. «Абрам болмаса, той болмас», дегенлер авылшылар.

АБРАМ-ТОББЕ АВЫЛ – Нефтекум районы эм Дагестан республикасынынъ Ногай районы мажасында ногай авыл.

КУНАЙ АВЫЛ – Махмуд-Мектебинъ кубыла-куьнтуварында авыл.

ТУКУЙ-МЕКТЕБ – Нефтекум районында, Ашыкулактынъ кубыла-куьнтуварында авыл.

Нефтекум районында бир авылдынъ аты коьп соравлар тувдырады. Ол – Тавык-Куьйген авыл. Сол соравларга белгили билимлендируев, ямагатшылык ислерде сый казанган, халкынынъ кайгысын кеше-куьндиз демей шеккен Солтан Суюновтынъ «Уьзилген йыр» китабыннан Тавык-Куьйген авыл акында язган хабарын алып беремиз.

МЕНИМ КУЬЙИМ

Аьр кимнинъ де тувган куьни, тувган юрты, тувган ягы, тувган эли бар. Ол менде де йок тувыл. Ногай шоьлинде ога Тавык-Куьйген дейдилер. Коьнгилиме кувнаклык келтирген, йылылык эндирген, эсеме аьлемет саьбийлигимди, кутырган яслыгымды туйсирген бу авылга не себептен кужырлы ат тагылган экен? Онынъ акында калай мен болсам, солай ок оьзге тавыккуьйгеншилер де ойлай эдик. Эм авылымыздынъ картлары айтататаган эдилер.

...Куллыктан бос заманда авылдынъ карты-ясы салкынга шыгып олтырар эдилер. Соьз соьзден шыкканда, Сейдиатай я оьзи-оьзине, яде Сейди-Батал аатайдан сорайды:

— Сосы бизим авылга Тавык-Куьйген деп неге айткан экен? Мине алдыга карасанъ, Нокис-Артезиан, онынъ да алдында Капкас, Капкастан бираз армаган, Ыргаклыдан армаган Мазлекке карап юрсенъ, сол эки ортада Ага-Батир деп ногай авылы болыпты. Тавык-Куьйгеннен сыртка карасанъ, алты-ети шақырымда Манъгыт бар. Бу авыллардынъ атлары баьри де кулакка аьруев югады. Ама Тавык-Куьйген...

— Эй, Сейди, Сейди! Сен сол койдан баска не коьрип, не эситкенсинъ? Сага оны Тавык-Куьйген деп ким айтты! Бизим авылдынъ аты, билип кой, тавык пан бир байланысы йок. Сен бир коьзинъди ашып, тешкерип каратага. Авыл-

дынъ шекесинде бир кесегин – Терискулакты айырып, яз иссинде бала-шагага, ян-януварларга салкынлык берген, йылысып аккан сув бар. Авылдынъ ортасында коьбип турган тоьбе бар. Ол тоьбе баска минсенъ, сени елемик кагып, ел согып, шаркынъды бийлеген атув амалынъды колы ман сыйпап алгандай болады. Бизим авылдынъ еннеттинъ бир шекесине конгандай ер экенин сезип, атайлар авылга *Тав куьйи* деп ат бергенлер. Тавдынъ авасындай таза ава, энегесине дейим толкынласкан мыс кокыган ясыл оьлен, оьлен-шоьптинъ иши толган ян-януварлар:

коян, туьлки, дувадак, безгелек, боьдене, кыста – шил. Муттынъма шилди тузак пан ыслайтаган заманларды? Сейди-Батал атайдынъ сосы соьзлери меним эсимнен бир заманда да таймаганлар. Эки йыл Уллы Аталык согысында юрдим. Оннан сонъ сегиз йыл Кызыл Аьскерде аьскершилик суьрдим. Коьп кыралларды, ерлерди, калалаларды, авылларды коьрдим...

Тек мага аьзизи, юрегимди шымтып-шымтып йиберген, меним Тавык-Куьйгеним эди: кара ямпик уьйлери мен, шал сакаллы катлары ман, сабыр коьшкен бийкелери мен, ойнай оьскен досларым ман... Аьне солай асыл болып, аьскерге барып, душпан пан согысып, тенълерим мен айкасып, Польшады да, Германияды да, Чехословакияды да, Австрияды да, Венгрияды да коьрдим. Аьне сол ерлерде, сол кыралларда мени мен бирге, юрегимнинъ туьбинде авылым Тавык-Куьйген де болган. Ога мен йыр да шыгаргаман... (С. Суюнов. «Уьзилген йыр». Черкесск 2002).

Нефтекум районы информаторлары: *Суюнов Солтан, Иналов Борис, Бойтаева Кадыр-апай, Даиров Айнупла, Елакаев Тимболат, Ибуллаев Сабан, Кайбалиев Саид, Курбанов Ибрагим, Оразалиев Айнетдин, Саитов Али, Утемисов Турсун .*

НОГАЙЫМНЫНЪ ШОБЛИ БАР...

Ногайымнынъ шобли бар
Аркасында бозы бар.
Ак ягалы коьли бар,
Ашувтастай тузы бар,
Коптен бери айтылган
Авыллардынъ аты бар.

Бу сыдыралар *Калинин авылында* (алдынгысы — *Таьтлибулак авыл*) Сарайдар Сыдыйык улыннан язылып алынган. Акыйкатлай да, ногай данъылында адыр-будырына, тоьбелерине, энъиллерине, булакларына, куйыларына аьвелгиден аталган атлар халк эсинде сакланып келеди. Ясыртын тувыл, тоьбелердинъ, коьллердинъ, йоллардынъ, сокпаклардынъ атлары йылдан-йылга мутылып барадылар. Бизим асыл борышымыз топонимлерди шоплеп алув, орынласкан ерлерин карталарда коьрсетуьв, топонимлер соьзликлерин туьзуьв, оларды тил, тарих, география ягыннан терен тергев, илми куллыклар язув болады.

Ногай шоблин кезип, авылдан-авылга юрип, коьплеген топонимлерди язып алдым. Раскан аьдемлер, ясырмай, билгенлерин эслерине туьсирип, коьнъилимди коьтерип, кызыклы хабарладылар. Айтпага, Ленин авылынынъ яшавшысы Лукман улы Курай-йырав, Аубекир улы Муса-анъшы, Калинин авылыннан Акбердиев Сарайдар Сыдыйык улы, Терекли-Мектебтен Узаирова Патимат Эсберген кызы, Уьй-Салганнан Темиров Мамай Явгайтар улы, Карагастан Нукова Айпара Аблев кызы, Червленые Буруннан Байгазиев Нурадил Байгазы улы, Кумлыдан Динашев Аджиманбет Мунъайтпас улы, Бабаюрт районуннан Гюльжамал Мурзаева эм сондай коьп баскалар.

Ногай шоблинде язылып алынган географиялык атлар табиаат аьли мен, оьсимликлер мен, халк аьдетлери мен, йырлары ман, хабарлары ман байланыслы болганы ашык сезиледи. Эски авыллардынъ, куйылардынъ, оьликлердинъ, тоьбелердинъ атлары бурынгыдынъ мине деген аьдемлерининъ атлары ман аталган.

Мысалы: *Менгълажи авыл, Аманбай авыл, Куьншырак-Мектеб, Заьрбек-тоьбе, Абдил-оьлик, Тахтарбай-оьлик, Эдильбай-куйы, Толай-авыл, Ярык куйы, Йолгиси-авыл, Касболат куйы*. Бир кесек авыллар тукуьм бойынша аталганлар. *Ас-авыл, Етисан-авыл, Кыпшак-авыл, Кобаншы-авыл, Буйрабас-авыл, Костамгалы-авыл, Алаш-Мектеб*. Халк арасында маскара соьзлер де сакланган. Бир нешеви мен окувшымды таныстырайым.

Ашамайлы азган,
Шоьлден куйы казган,
Куйыдан сув таппай.
Оьлим аьлде калган.

Етисаннынъ ети кызы
Ети тувар эткен кызы,

Бир-бир авыллардынъ атлары кеспи мен, орынласкан ерлери мен байланыслы: *Кымызлы авыл, Каймаклы авыл, Туьели авыл, Кумлы авыл, Кум-тоьбе Кумлы-куйы, Такырлы, Каклаш авыл, Ери тузлы авыл*.

Ленин авылдынъ касында *Тепшек авыл* болган. Сол ер аьли де соьйтип айтылады. Кум коьше-коьше тепшекке усаган. «Кум тоьгиси ыкка коьшер, сув тоьгиси аьри коьшер» деген соьз ога ыспат этеди.

Бир-бир авыллардынъ, коьллердинъ атлары оьсимликлер мен, куслар ман, айванлар ман байланыслы: *Карабоз-авыл, Камыс-авыл, Суьликли-коьл, Кавмакшы-авыл, Камыслы-сув, Туье ясырган камыс, Сраждинли-бой, Куьйревлик-ер, Тобылгы-бой, Ювсанлы-адыр, Боври ин адыр, Тоьгерек-оьрнек бой, Коян-кыяклы, Турналы-коьл, Карсаклы-адыр, Дувадак-ер, Донгызлы эм б*.

Шоьлликте йылгын онъ битеди. Сол тувылма *Йылгынлы, Йылгын-адыр, Йылгынлы-бой, Уры ясырган йылгын* деген топонимлердинъ расатаганы.

АДЫРАСПАНЛЫ-БОЙ. *Адыраспан* — оьленнинъ аты, оннан туьрли мараздан дарман эткенлер. Оьсимликти уьзе-ектен алдын, онынъ туьбине нияз таслап: «*Адыраспан сен болсанъ, аьр мараздан эм болган*», — деп айтпага керек болганлар.

Топонимлер аьдемлердинъ юзи мен, авыллардынъ, куйылардынъ, оьликлердинъ, йоллардынъ, тоьбелердинъ туьси мен, белгиси мен байланыслы болып аталганлар: *Карагас-авыл, Коьсе-авыл, Аксув-куйы, Сары-йол, Сары-сув, Сарыбаслы-тоьбе, Тоьбеси ап-ак тоьбе, Туьемойын-тоьбе, Туье оьр*

кешли-тоббе, Йылан-тоббе, Сыйыравызлы-авыл, Куртка
оьлик авыл.

Шет-кыйырсыз, аллы-гуьлли шоьлдинъ авыллары куйысыз болмаган, куйылардан аьдемлер, айванлар сув ишкеңлер, куйыларга да аьдемлердинъ атлары аталган: *Куьсел-куйы, Эсенгазы-куйы, Койлыбай-куйы, Балкай-куйы, Айтакай-куйы, Кутлакай-куйы, Саьли-куйы, Нукай-куйы*. Солай ок куйылардынъ атлары кебин, кепленген йосыгын, сувынынъ даьмин билдирген: *Ашы-куйы, Маштак-куйы, Уьйкен-куйы, Коскуйы, Казан-куйы, Такталы-куйы, Сыйыр авыз-куйы, Кобызлы-куйы, Таьтли-куйы, Камытлы-куйы, Терен-куйы*.

Дагестан Республикасынынъ Ногай районьнда йыйылган топонимлердинъ кепленуьвинде *куьлтоббе* соьзи йыйы кулланылатаганын коьремиз. *Куьлтоббе* – халктынъ бурынгы яшавынынъ бир белгиси болады: пеште, ошакта, янып соьнген отыннынъ куьлин тыска шыгарганлар, бир ерге, тоькпей-шашпай, куйганлар. Сол заманларда, куьлтоббеге карап, кыз сайлаган болганлар. Эгер куьл ер-ерде уьйилип, яйрап ятса, кызды манак, хайырсыз деп билгенлер, эгер куьлтоббединъ басы шыкса, кызды йыйнаклы, берекетли деп коьргенлер: *Мамут-куьлтоббе, Баубек-куьлтоббе, Кадыр-куьлтоббе эм б.*

Сув балыксыз болмас, шоьл кыславсыз болмас дегендей, шоьлде кыславлар да, куьлтоббелер де аьдем атлары ман аталган коьп санлы болган: *Компаз кыслав, Оракбай кыслав, Кудайберди кыслав, Яйыкбай кыслав, Аьлим кыслав эм б.*

Коьплеген тоьбелердинъ, адырлардынъ эм олардынъ атлары акында халк арасында сейирли хабарлар сакланган.

ЙЫЛАН ШЫККАН ТОББЕ. Бир кыз кой багыпты экен. Ел эсип, кум коьтериледи, кыз койдынъ артыннан ювырып, оьпкесин ягып, койларды адырдынъ ыгына аькетеди. Ел тынады, куьн коьзи шыгады, арыган-талган кыз оьленге ятып уйклайды. Онынъ авызына йылан киреди. Кыздынъ тувганлары кызды тоьбединъ басына яткарадылар эм доьрт кулаклы ногай казанга кайнатылган суьт куядылар. Йылан, суьтти сезип, авыздан йылысып шыгады. Сонынъ уьшин тоьбеге сондай ат тагылган, деп айтадылар.

ШЕПКЕН ТЫККАН. Бир завклы карт куйы казганда, булактынъ уьстине туьседи, сув боркырап шыгады. Адалаган карт, сувды токтатаяк болып, куйыдынъ авызына шепкенин сугады. Сол себептен «Шепкен тыккан» деп сол булакка ат бергенлер.

ЙИННИНЪ КАЗАНЫ АВГАН АДЫР. Йин бийлеген адыр бойы ман яс кетип бараыткан болган. Ол, билмей, йиннинъ казанын авдарады. Сол мезгилде ясты йиннинъ ели урады. Ол акылыннан авысады. Сонынъ ушин адырга сондай ат берилген.

БЕС СЕЙИТ. Бес яс Туурк элиннен окувдан ата юртына кайтып келеытрган шакта, олардынъ алдына тонавшылар шыгады. Бесеви де тонавшылар ман йигитлерше куыресип, ян бередилер. Яслардынъ кан тоьгип, ян берген ерлерин белгилеп, аьдемлер бес сынтас эстелигин салганлар. Сол заманнан бери бу тоьбеге *Бес-сейит* дейдилер.

БАЛАЛАР-ТОЬБЕ. Тоьбеге тек балалар коьмилетаган болган, деп айтадылар. Янъы айдынъ тувганын коьрселер, авыл яшавшылары тоьбединъ касына йыйылып, айга карап, уьш абыт алып, колларын яйып: «Янъы айдай яркын эт, яс баладай минсиз эт», — деп, тилек тилегенлер.

САГЫН-БОЙ. Бу байыр атынынъ яратылувы акында булай хабарлайдылар. Шайтан: «Мен айван эм аьдем санына да кирмеймен, эндиги озь ыхтыярым ман айванлардынъ сыдырасына киргим келеди», — дейди. Йыйылган шоьл айванлардынъ арасыннан манъка кус шыгып: «Эгер сен сагыннан ат этсенъ, майдан ас этсенъ, тилегинъди кабыл этермиз», — деп айткан. Шайтан, бу куьнге дейим сагыннан ат эталмай, майдан ас эталмай, сагын бойда ясырынып юреди, дейдилер.

АК ТУЬЕ ШОЬККЕН БОДЫГАН. Бир карт курткасы ман яшаган болган. Бир кере, каранъа туьскенде, термединъ серпигин яппага карт курткасын йибереди. Куртка кырга шыкса, каралдыда ак туье шоьгип туры. Оны коьрип, куртка ада лап, термеге кирип: «Туьединъ уьстиннен абытлап болмайман», — дейди картына. Карт каарланып, туьединъ уьстиннен абытлап шыгаман дегенлей, туье турып, оны алып кетеди. Экинши куьн бир кургак ерден, авызы-бурны кыйшайган кебинде, картты табадылар.

НАВРУЗ-ТОГАЙ. Сол ерде авыл яшавшылары Наврузды, язлыктынъ энъ де сыйлы байрамын, озгаратаган болганлар. Навруз байрам — марттынъ 21-нде кутланады. Бурынгы тюрк календарине коьре — Янъы йылдынъ байрамы: *Навруз < ф. наурыз — янъы куьн, йыл басы, янъы йыл, март айы.* Балалар ал явлыкларын байрак этип, ойын ойнап, йыр йырлаганлар.

Кетти кыстынъ токсаны,
Келди яздынъ бостаны,
Юз болды, яз келди,
Уйрек пен каз келди,
Азан, Навруз куъни муъбарек!
Яз келди деп суъйининъиз,
Яз опырак кийинъиз,
Ай, Айбийке, турып бак,

Ак сандыкка колынъ как,
Азан, Навруз куъни, муъбарек,
Ай, Айбийке, эсик аш,
Наврузга шашув шаш,
Явлык берсенъ йылтырат,
Акша берсенъ сылтырат,
Азан, Навруз куъни, муъбарек!

Топонимлер халк йырларында да расадылар:

Оьгиз-тоъбе

Оьгиз-тоъбе – Артезиан,
Шоьлден шыккан булагы,
Серкеси мен сатылган
Язлыкта тувган улагы.

Атав-коьл, Атав-куйы

Элимиздинъ арт бети
Адыр-будырлы шоьл эди,
Яз куънинде яйылып,
Ягасында конаган
Атав уйкен коьл эди.

Бозак-авыл

Бозактынъ алды камыс,
Яйлар йылынъ, быйыл кыс.
Яйлаганда Дели-Агыс
Оьз басынъа кыйын ис.

Куьми-йылга

Козел йылга Куьмидинъ
Тереги эди йылгыны,
Тентек эди сувлары,
Тенсирек эди казлары.

Казымыр, Коьгелли, Каклаш

Агалар, яхшы тынъланъыз,
Яс болсам да айтайым,
Казымыр – элдинъ межеси,
Куьнтувар бизим бетимиз
Коьгелли коьлли бойы эди.
Кубыла бизим бетимиз
Бир маьнеттинъ ашысы
Каклаш авыл бойы эди.
Катнасып коьшеген
Бек яраттылар.
Атав куйы йол эди.
Аьри-бери кыдырып.

Дагестан Республикасынынъ Ногай районинда байыр атларды йыймага ярдам эткенлер: *Абдулашимов Тоьлемис, Ажибекбиров Ибрагим, Аджинязов Зейнула, Акбердиев Сарайдар, Акманбетов Таур, Аубекиров Муса, Байгазиев Мурадил, Байманбетов Сайдулла, Баратова Сапуэт, Батыров Сраждин, Батыров Нурмамбет, Бекбулатов Сейну, Болатов Курман, Джумалиева Маьнев, Джумагазиева Байрамхан, Динашев Ажмамбет, Дуйсекаев Кайту, Изеев Бекет, Каракулов Эсенгазы, Кельдасов Бальбек, Куруптурсунов Исмамбет, Кушукбаев Юсуп, Коьккезов Ханбий, Лукманов Курай, Мамутов Магурып, Махмудова Коьшбийке, Межитов Сраждин, Мурзагельдиев Майлав, Мурзаев Курсен, Мурзаева Гюльжамал, Нурлыбаева Сыйлы, Оразбаев Куруптурсын, Оьтевова Айлав, Телеков Шати, Тилекниязова Муьтли, Узаирова Патимат, Шавдилов Адил, Шураева Секинат, Эсенгельдиев Яйын, Янмурзаева Алимет.*

**НОГАЙ ТИЛИНЕ
ЭМ НОГАЙ
БАЙЫР АТЛАРЫНА
БАГЫСЛАНГАН
МАКАЛАЛАР**

КАРЫЗНАЛЫ КЫРЫМ ЕРИНДЕ

Сөйтүп аталып меним атам Матакаев Амерби Иссаевич акында «Ногай давысында» макала шыккан эди. Атам, Уллы Аталык кавгасынынъ катнасувшысы, йигитлиги ушин онлаган медальлер эм орденлер мен савгаланган, кавга йоллары ман Кавказдан Европага (Владикавказдан — Австрияга) дейим еткен эм кавгадан кайтканнан сонъ, болган карувын, билимин тувган-оьскен авылынынъ балаларыннан аямай, коьп йыллар ерли мектебтинъ оқытувшысы эм директоры болып куллык эткен. Кавгадынъ йоллары оны Кыргызнынъ карызналы ерине де аькеткен. Севастополь каласы ушин кантоьгис согысларда катнаскан. Сапун-Тавында бардырылган согыста авыр жаралы болган. Кыргызга конференцияга шакырганларында, мен, бириншилей: «Ногай халкымнынъ яшаган ери», — дедим, экиншилей, атамнынъ: «Кырымда болып, оны явдан коршалаган заманымда — бу бабаларымыз юрген карызналы Кыргыз, ногайларымыз булайда аьли де яшайды деген ой мени тагы да бек куьш тендирген эди», — деген соьзлери эсиме туьсти...

«ОБЗИМНИНЪ ЖАЛПАК НОГАЙ ТИЛИМДЕ СОЙЛЕЙИМ...»

Кыргызга, ногай халкынынъ яшаган эм яшайтаган эски юртларынынъ бирине, бармага эм коьрмеге дайым да уьмит этетаган эдим. Эм мине Симферополь каласында орынласкан (авьелде — Акмешит) Кыргыз оькиметлик инженерлик эм педагогикалык университетиннен халклар ара тюркологиялык симпозиумына шакырув келгенде, бир оравларга карамаганлай, йолга шыктым.

Симпозиумга келген аьлимлерди сосы окув отанынынъ оқытувшылары, студентлери айлак хош коьрип алдылар. Университеттинъ ректоры, профессор Февзи Якубович Якубовты коьргенлей, ишимнен: «Бу ногай!» — деп ойланган эдим.

Биринши куьннинъ аксамында ол баьри конакларды объзининъ ис боьлмесине шақырды. Келгенлерди бек хош коьрди. Биз онынъ кабинетинде йыйылдык. Ол конакларга соьз берди, айтканларымызды бек те эс берип тынълады. Сонъ объзде, соьз алып, булай айтты: «Буьгуьн биз баьримиз де объзимиздинъ туьрли-туьрли бай эм ярасыклы тюрк тиллеримизде соьйлеймиз эм бир биримизди де бек аьруьв анълаймыз. Ызын берсенъиз, мен де объзимнинъ жалпак ногай тилимде соьйлейим», — деди.

Мен, сол соьзлерди эситкенде, юрегим коькке ушып кеткендей болып, орнымнан турмага аз калдым.

Ф.Я. Якубов — техника илмилерининъ докторы, профессор, Оьзбек Республикасынынъ илмилер эм техника тармакларынынъ сыйлы аьрекетшиси, Украинадынъ билимлендируьв тармагынынъ сыйлы куллыкшысы. Ол басшылайтаган университетке мине 10 йыл болып туры. Сосы окув отаны басыннан алып коьп миллетли Кырымга тек кеспили окытувшыларды аьзирлеп калмай, миллетлер маданиятларынынъ татымлык айкасувларына себеп этип, олардынъ оьрленуьв, оьсуьв негизи болмага деп те туспарланган. Он йылдынъ ишинде бардырылган ислерге, шешилген сораьларга, табылган етимислерге коьре, университет сосы авыр эм сыйлы боьрышты сахый толтырып келеятыр.

Университеттинъ алдында коьплеген проектлер эм ишинде, энъ де маьнелиси, «Яс-яьвакдынъ полиэтникалык маданият орталыгы» деген ой-токтасты яшавга эндируьв болганын ашыклады. Орталыкта яс аьлимлер уьшин Халклар ара байланысы болган уьйкен библиотека, йогары технология ман аьжетсизленген, онъайластырылган аудиториялар, компьютерлик боьлмелер, спортзаллар, йыйынлар, туьрли амалламалар уьшин заллар, халк саниятын, оьнершилигин яшавга кайтармага, оьстирмеге каратылган амаллар туьзилеек, яс-яьвакада миллетлер ара татымлык негизинде кепленген аьдемшилик, аьдиллик сезимлер тербиялавга маьне берилеек акында ойлары ман боьлисти. Университетте бес мынънан артык студентлер эм аспирантлар окыйдылар, уьш юзден артык профессорлар, доцентлер эм окытувшылар куллык этедилер. Февзи Якубович — зегенли аьлим, профессор, уста окытувшы, сулыплы басшы болып калмай, уьйкен ямагатшылык эм оькиметлик аьрекетшиси де болады. Сол исинде ол — халклар ара татымлык айкасувларды синъдируьвди, беркитуьвди

энь де маьнели ис деп санайды. Бу затка, шексиз де, онынъ яшавда оьткен кыйын эм авыр йыллары да себеп бере боларлар. Олардынъ энъ авырлары – Кырым татарларынынъ 1944 йылда тувган эллериннен Орта Азияга суьргинге ушыраган заманлары. Сосы кыйынлыктар, авырлыктар кырымшылардынъ юреклерин сувытпадылар. «Танълык», «Ийгилик» эм «Татымлык» деген кие соьзлер Февзи Якубовичтинъ яшавга карасын белгилейдилер. Бу аньламлардынъ негизинде онынъ ислери оьрленип, мол емис берип келеятырлар.

Ушкан кустай коькке ымтылып, университеттинъ алдында орынласкан «Янланув» («Возрождение») эстелиги солардынъ бириси болады. Эстелик — Кырым татарларына суьргиннинъ кыйын йылларында ярдамласкан оьзбек, украин эм оьзгс халктарга багысланган. Оьзбек халкына разылыгын билдире келип, Ф. Я. Якубов булай айтады: «Ийгиликтинъ, яхшылыктынъ негизинде куьшли тамыры болган, оьмирлерден-оьмирлерге, несилден-несилге коьшип келген аьел аьдетлери, аьел тербиясы турадылар. Сол тамырларды курытпага бермеген энъ ийги, кие аьдетлерининъ бириси — уйкенлерди сыйлав, ата-анага абырай беруьв болады. Оьзбек аьелинде оқытувшы — энъ сыйлы, кие аьдем. Куранда илми (билим) соьзи 754 кере кайтаралап белгиленеди, он мусылман аьдемин оқып-язып уйьреткен ыргатка Мухаммед пайхамбар эркинлик бергени акында аьр бир балага туьсиндирилип айтылады. Конаксуьер авасында, уйкенлер сыйланганлар, балалар суьюв ишинде оьскен, оьзбек еринде йылувлук тапкан кырым татарлары сол ийгиликти бир заманда да мутпаяктар». «Оьзи уьшин уйклап, халкы уьшин туьс коьрген» деп, Февзи Якубовтай аьдемлерге айтылады.

«НОМАЙ ЮРСЕНЪ, НОГАЙ ШЫГАР АЛДЫНЪА...»

Симпозиумнынъ барысында, кезуьвли дослык кешликлердинъ биринде, аьр бир тюрк регионуннан келген элшилерге соьз бермеге токтастылар. Суьйтип, ногайларга да сыра келди эм, «Ногай халкынынъ элшилерине соьз беремиз» дегенде, мен турып, кешликтинъ басшысынынъ касына келдим. Бираз да саклап турдым, баска бирев де коьтерилмеди. Соьзимди Симферопольге калай еткенимнен басладым. Йол кыйынлы эди: самолетлар ушпайдылар, поезд те эки куьнде

бир кере барады, билетлер де табылмайдылар. Ама ата-бабаларымыз эш бир заманда да узак йолдан коркпаганлар, коьшип-конып, «йолавшы йолда калмас» деп, юргенлер. Эм «Бири кетти Урымга, бири кетти Кырымга...» деген сыдыраларды да эсиме алып, мен де Кырымнынъ кие топырактарына таьвекел этип, «яяв» келдим деп, айтпага боламан», — дедим. Баьриси де кол согып, сосы соьзлерди хош коьрип алдылар. Ногайлар акында хабарладым, саламларды айттым. Соьзимди М.Киримовтынъ сыдыралары ман тамамладым:

Кудайым, Аллам, Кудайым,
Аманат сага, ногайым.
Коьрсетпе онынъ тонъанын,
Коьрсет онынъ онъанын.

Оьзим де анъламай калдым, соьзимди кутылар кутылмас, коьплеген аьлимлер мени курсап алдылар. «Мен де ногайман», «Мен де ногайман», — деген соьзлерди, коьзяслаарын ясырмай, айтып турдылар. Олардынъ ишинде аьлимлер: Бильхан Картал, Юсуф Алтынышык, Ленуза Тархан, Зюхаль Юксель. Зюхаль Юксельдинъ билдируьвине коьре, онынъ карт анасы —ногайлардан. «Ол, оьлип кеткенге дейим де, тек ногайша соьйлейтаган эди», — дейди Зюхаль Юксель. Ол белгили тюрколог, тюрк дуныясында бардырылатаган ортак илми ислерде, амалламаларда белсинли катнасады. Суьйтип, Турциядан, Кырымнынъ оьзиннен келген ногайлар ман да таныстым.

Ногайлардынъ тарихи ман байланыслы ерлер Кырымда айлак коьп. Ол янъылык тувыл. Бизим бавырдастарымыз сосы еннетли ерлерде яшаганлар. Солардынъ бири — Джаныкеханымнынъ кешенеси болады. Тарихтинъ билдируьвине коьре, сосы ерде 1437 йылда Токтамыс-ханнынъ сылув кызы Джаныкеханым коьмилген. Онынъ куьмпезли ярасык кешенеси оьмирлердинъ бойында бузылмай, сол ярасыклыгы ман сакланылып турады. Коьплеген туристлер, сосы еннетли ерге келип, Джаныкеханымнынъ акында таварыхларды кызыксынып тынълайдылар. Таварыхлардынъ биринде Джаныкеханым ата юртын явлардан коршалав согыста, аьскер басшысы болып, аьлемет йигитликлерди коьрсетип, халкы уьшин, янын аямай берген деп, билдириледи.

НОГАЙ БЕЙИТИ

Элбетте, халкымыздынъ тарихи ман байланыслы болган кыралларда, ерлерде коьзлеринъ дайым да «ногай» деген соьзди излейди. Суьйтип, Кырымда да китаплар, кассеталар сатылатаган бир туькенге киргенлей ок, «Ногай бейити» деп аталган кассета коьзиме илинди. Йыравшы — Дилявер Османов. Тапканыма суьйинип, кассеталарды алдым, ама, оькинишке, Дилявер Османовтынъ оьзи мен распага амал болмады. Ама Махачкалада Ногай культурасынынъ 1-нши халкалар ара фестивали аьзирленетаган заманда, Дилявер Османовты конакка шакырдык. Сол фестивальде онынъ зегенли оьнери, юректи ашкан давазы Керуьв Кавказда эм Россиядынъ баска регионларында яшаган ногайларга белгили болды. Фестивальдинъ тамамында Дилявер Османовтынъ яратувшылыгы сосы амалламадынъ яркын табынышы деп, белгиленди.

ШЕЙХ-ЗАДЕЛЕРДИНЪ БЕРЕКЕТЛИ АЛТЫН БЕСИГИ

Кырым ман аманласув куьн бактым мага аьлемет йолыгысты савга этти, суьйиндирди, иш дуньямды байытты. Таныскан аьдемим — белгили Кырым суьвретшиси Исмет Шейх-Заде.

Исмет Шейх-Задединъ карт атасы Номан Шейх-Заде белгили халк оқытувшысы, ярккландырувшысы болган. Халк арасында билим ймага куьшин аямай куьрескен.

Онынъ улы Халюк Шейх-Заде де, атасынынъ йолына ызлап, оьзининъ яшавын халк билимин оьрлендируьвге, маданиятын оьстируьвге багыслап келеди. Махачкалада ногай халкынынъ фестивали болаягын эситкенде, ол ногай халкына кутлав хатын да йиберди: «Сайгылы Кубан-Кавказ ногайлары, тамырдастарымыз! Сизди ак юрегимнен кутлайман. Биз Кырым, кыпчак, кенегес ырувларыннанмыз. Халкымызга коьп ийгиликлер болсын. Аман калынъыз!»

Халюк-атайдынъ улы Исмет, айтып озганымызша, белгили суьвретши-авангардист. Тувган ери — Узбекистан, яшайтаган ери — Москва. Интернетте туьзилген «Кырым ханлыгы» деген виртуаллык суьвретлер галереясынынъ кураторы

да болады. Бу Галерея «Кирилл эм Мефодий» деп аталган энциклопедияда Россия ериндеги энъ де маънели художестволык коьринислердинъ бири деп белгиленген. «Кырым ханлыгы» галереясынынъ виртуаллык сокпаклары ман юргенлердинъ санына Лондонда яшайтаган Кырым ханларынынъ канянлы асабасы болган Джемал Гирей де киреди.

Шейх-Заделердинъ берекетли алтын бесигинде халктынъ алал уллары оьссинлер, ырув тереклерининъ бутаклары берк, япыраклары койы болсынлар, тамырлары беркисинлер деп, йораймыз.

Сойтип, Кырымнынъ кие еринде танысувлардынъ ызы Махачкалада озган Биринши халклар ара ногай маданияты фестивалинде юлдыз болып яркырап, халк маданиятына янъы атларды, тукумларды косты. Ногайдынъ соьзи акыйкат: «Бир коьрис – таныс, эки коьрис – билис». Айкасувлар, Алла айтса, энди де кенъ эм берк боларлар.

АКБИЛЕК-КАЯДЫНЪ ТАВАРЫХЫ

Географиялык атлардынъ (топонимлердинъ) маънеси, асылы акында бирерде коьп туърли ойлар, балавлар айтыладылар, кайбирлерининъ маънесин табув кыйын да болады. Сол сорауларды шешуьвде топонимиялык тешкеруьвлер, излевлер ярдам этедилер. Бу макалада биз *Акбилек* топоними уьстинде озгарылган илми тешкеруьвлердинъ тамамлары акында окувшыларга билдиргимиз келеди. Керуьв Кавказдынъ топонимиясы туърли тилли халклардынъ енъил болмаган тарихлик, географиялык аьллеринде кеплескен. Аьлиги Карачай-Шеркеш Республикасынынъ еринде бурыннан алып туърли халклардынъ тар экономикалык, политикалык, культуралык айкасувлары, алал конъысы болып яшаганлары олардынъ аьдетлерине, маданиятына, тиллерине оьз себеплерин тийгистпей калмаганлар. Бир кесек белгили уьйкен географиялык объектлер уьшин мунда яшайтаган халклардынъ аьр бирининъ оьзининъ байыр аты бар демеге болады, бирерде тек бир ат пан айтылып, фонетикалык яктан айырымланатан атлар да бар. Соьз уьшин, *Эльбрус тавы* ногайларда — *Аскартав*, *Карлытав*, карашайларда — *Минги-тау*, шеркешлерде — *Ошхамахо*, абазаларда — *Урышв йхъымгва*; *Кобан сувы болса* — *Кобан*, *Къобан*, *Псыж*, *Къвбина*; *Зеленчук сувы* — *Йилиншик*, *Джэланджик*, *Инджыгъ*, *Инджидж*. Кайбир объектлер туърли халкларда туърли соьзлер мен аталсалар да, маънеси ягыннан келисип келедилер. Сондайлардынъ бириси — *Акбилек кая*. Шеркешлер каяга, сувга да, сол ерге де *Адиюх* дейдилер, ногайлар — *Акбилек*, карашайлар — *Адиюх*, абазалар — *Къайдыхв*. Соьлеги куьнде объекттинъ официаллы аты *Адиюх* болады.

Адиюх (Акбилек, Къайдыхв) каладынъ эм онынъ аты акында республика халкларында кызыклы таварых яшайды.

Сол таварыхка коьре, бурын мунда бир мырза яшаган. Ол, тоьгерек яктагы авылларга токтавсыз шапкынлыклар этип, олардын мал-муьлклерин тонап турган. Шапкынлыктардан сонъ, тоналып алынган малы ман кая уьстинде орынласкан беркитпеге кайтатаган болган. Мунда онынъ суьйгени *Адиюх (Акбилек)* яшаган. Мырза каранъа кешелерде беркитпеге кайтып келеятырса, кыскаяклы, коьтерилетаган коьпирди туьсирип, колындагы юзигининъ оттай яркыраган касы ман онынъ йолына рык берип турган. Ама бара-тура *Адиюх (Акбилек)* мырзага сувыйды, эм, бир кере ол каранъа кешедде коьпир уьсти мен келеяткан заманда, кыскаяклы юзигин ясырады. Каранъада мырза суьринип, коьпирден туьпсиз кая астына атылып, оьледи. Соннан бери каядынъ туьбинде ага-таган сув онынъ каныннан кып-кызыл болып агады, деп айтадылар.

Таварых туьрлише хабарланады, бирерде мырза орнына таваршы акында соьз бардырылады, *тек* кыскаяклыдынъ аты туьрленмейди — коьздинъ явын алган ярасык *Адиюх (Акбилек)* болып калады.

Адиюх топонимининъ тувувы акында аьлимлер туьрли ойлар айтадылар. «Адиюх деген соьзди, Ш. Ногмов «аталардынъ иси» деп анълаган (адэ — ата), йэху — «ис»), ама Адиюх — буьгуьн де кулланылатаган хатын-кызлардынъ аты (аьдий — «билек», ху — «ак» — акбилек), — деп язады Д.Н. Коков. Х. М. Хаджилаевтынъ ойынша, Адиюх — тюрк соьзлериннен косылып ясалган соьз: «ады / аты эм «юх» / йок». «Каладынъ аты болмаганнан себеп, «аты йок-кала» деп айтылган», — деп ногай авылларында да айтадылар.

Кавказ халкларынынъ тарихи бойынша белгили аьлим Д. И. Лавров, йогарыда айтылган ойлар ман унаспай, «Адиюх» соьзи кабарты-шеркеш тилинде «ак билек, рык кол» деген маьнеди анълатады, дейди. Соны ман биргесине, ногайлар ман карашайлар бу каяга, калага «Акбилек» деп айтадылар, деп белгилейди.

Акыйкатлай да, сувдынъ, каядынъ, каладынъ атынынъ тувувын излеген аьлимлер онынъ Акбилек деген ногай атын эске алмаганлар. Археолог Т. М. Минаевадынъ билдируьвине коьре, илми булакларында, китапларында бу кая эм кала акында биринши болып Бернардацци эскереди: «1829 йылдынъ 22 октябринде Жигут беркитпесине келип, Бернардацци Кишкой-Йилиншикке барып, Акбилек деп аталатаган бурынгы курылысты коьрмеге мыратланган эди. Ама, калын

кар явганнан себеп, ол онда бу йол баралмады». Бернардацци язганына коьре, сол заманда кала Акбилек деп айтылган.

1841 йылда П. С. Петухов туьзген географиялык картада да Акбилек-кала белгиленеди. И. Х.Калмыков озьининь «Черкесы» деген китабында булай язады: «1858 йылдынъ 23 майында Тохтамыш приставствосынынъ басшысы туьзген маглуматта, Хахандуково авылы Кобаннан 30 шақырым ерде, Кишкой Йилиншиктинъ сол ягасында, бурынгы Акбилек-каладынь янында орынласкан деп, билдириледи».

1761 йылда Кабартыда язылган «Майор Татаровтынъ куьнделик тептеринде» Акбилек деп кала тувыл, озьенлик аталады (Акпилек-Акбирь) деп язылган. Акбилек озьенликтинъ де аты болганы ойга баска аьлимлер де косыладылар. Соьз уьшин, Л. И. Лавров: «Соьлеги Адюх яде Акбилек калады кабарты мырзасы Темрюк-аджи Баматов 1760 йыллардынъ басында салган. Ама, Татаровтынъ куьнделик тептерине коьре, ярык коллы аьруьвдинъ акында таварых кала салынаяктан алдын да халк авызында юрген. Сол ердинъ, озьенликтинъ аты Акбилек болган. Ога майор Татаровтынъ куьнделик тептериндеги соьзлер шаатлык этедилер: «Темрюк-Аджи Кобаннынъ аргы ягында Шолом-Инджик сувдынъ Акпилек-Акбирь озьенинде кала салып баслады», — деп язады. Сол ойга Т.М. Минаева да косылады: «Ак-билек деп кала тувыл да, Кишкой Йилиншиктеги озьенлик аталатаганы акында Керуьв Кавказдынъ бурынгы эстеликлери акында хабарлайтаган Г. Хицуновтынъ макаласында да айтылады: «Йилиншик сувдынъ ягасында бузылган калалардынъ калдыклары коьринедилер, ол ердинъ аты Ак-билек болган».

Соны ман, архивлик, картографиялык, тарихлик материаллардынъ коьрсетуьвине коьре, Кишкой Йилиншиктинъ онъ колтыгы болатан сув, озьен, соьйтип те кала эм кая — баьриси де Акбилек деп аталганлар. Сонъ бу ат мунда яшанган халклардынъ тиллерине коьширилген.

Бизим ойымызша, Акбилек энъ бас деп сувдынъ аты болган, бу гидроним — кабатлы соьз. Онынъ биринши кесеги — «ак» — ийги, ишпеге яравлы деген маьнеди анълатады. Экинши кесеги — «билек», «кол» — шоқырак, сувдынъ тармагы деген маьнеди билдиреди (белгилисинше, баска тиллердегиндей болып, ногай топонимиясында да аьдемнинъ муьшелери географиялык терминлери болып юредилер: сувдынъ тамагы, тавдынъ басы, дорбыннынъ авызы, тоьбединъ тоьси, баьыры эм сондай баскалар).

ЮСУПОВЛАРДЫНЪ ТУКЫМЛЫК САРАЙЫНДА

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Санкт-Петербургта «Ногайлардынъ XXI оьмирде яшав аьли эм келеекте оьрленуьв амаллары» деп аталып биринши халклар ара илми-практикалык конференциясы озды (2—4 ноябрь 2006 й.).

КОНФЕРЕНЦИЯДЫНЪ БИРИНШИ КУЪНИ

Санкт-Петербург — Россиядынъ экинши бас каласы — бизди, курылтайга келгенлерди, кар ман, куьз бен кыстынъ арасындагы сузык ава ман йолыкты. Ама, алдымызга ымтылып шыккан конференцияды уйгынлавышы, белгили эпшил Алик Матакаевтинъ эм онынъ йолдасларынынъ куванышлы юзлерин коьргенлей, тоьгерек бирден куьн саьвлелерине толгандай болып кетти. Олар, колларымызга ярасык гуьллер ыслатып, саламласып, хабарласып, бизди саклап турган автобуска алып кеттилер.

Курылтайдан алдын да эм сол куьнлерде де шашыннан коьп ислери болып турган А.С. Матакаевтинъ, вокзалга келип, конакларды оьзи йолыкпага уьлгиргени, бизди айлак та суьйиндирди.

Сосы илми-практикалык конференцияды озгарув акында ой тувганнан алып, Санкт-Петербургтынъ оькиметлик университетининъ социология факультетининъ деканы, профессор Н. Г. Скворцов, каладынъ Киров рыногынынъ генераллы директоры, экономика илмилерининъ кандидаты А.С. Матакаев эм конференциядынъ координаторы, социология илмилерининъ кандидаты Кистаман Казалиева, уйклап тынышлык таппай, кеше-куьндиз демей, баьри куьшлерин салып, амалламадынъ аьр куьнин, аьр саьатин тешкерип, программа туьзип, аьпме-аьзир болганлары биринши такыйкадан белгили болды.

Элбетте, ногай халкынынъ элшилерининъ сосы калада биринши куъни, биринши абытлары айтувлы ногай мырзалары Юсуповлардынъ сарайыннан (дворециннен) басланаягына шек йок эди. Бурынгысын билмеген, сыйламаган халктынъ келеектегиси йок деп, босына айтылмайды. Ногайлардынъ XXI-нши оьмирде яшав аьли эм келеекте оьрленуув йолларына багысланган илми-практикалык конференция тарихке багысланган куьннен басланды. Алик Сафарбиевичтинъ эртеден соьйлесуви мен конакларды Юсуповлардынъ сарайнынъ директоры Н.Кукурузова оьзи йолыгып алды. Коп йылы соьзлер айтып, ол бизди музей куллыкшысына тапшырды. Соьйтип, биз, абыттан абыт, аьлемет бай, дуниялык саниятта бааланган экспонатлар ман, муьлк пен, аьдуввленип ярастырылган боьлмелер мен шарлак шарлактан коьшип, Юсуповлардынъ тукум эм ырув тарихи ман танысып бардык. Энъ сонъында тек бизге деп, сол куьн ашылган боьлмеде сосы айтувлы аьединъ коьплеген архив, тарихлик маглуматлары ман кызыксынып таныстык. Музей куллыкшысына коьплеген соравлар берилдилер, ол да, кызыксынганын ясырмай, оьзи де бизге соравлар берди.

Санкт-Петербуртта 4 сарайдынъ, Москвада 3 сарайдынъ, баска ерлерде 20-дан артык байырлык юртлардынъ иелери болган Юсуповлар Россияда энъ бай тукум деп саналган. Аьле патшадынъ оьзине керек болганда, акша ман ярдамласып турганлар. Энъ де маьнелиси — олар маданиятка, саниятка уйкен эс бергенлер, баалыкларын сыйлаганлар, оькиметтинъ оьрленуувинде илмидинъ бас орынды тутканын анълаганлар эм сол иске пайдаларын тийгистпеге дайым куьрескенлер. Оьзлерининъ несил несилден йыйылган байлыкларынынъ тарихлик эм саниятлык баалыгын эм маьнелигин билип, 1900 йылда Юсуповлар: «...бизим тукумымыз анъсыздан курып, асабасыз калган заманда, бизим баьри мал-муьлк байлыгымыз, онынъ ишинде саният куьплеринде сийрек деп саналган затлар эм баалыклар Аталыгымыздынъ эстетикалык эм илмилик талапларын толтырувда керексин эм саклансын деп, оькиметлик байырлыкка, асабалыкка калдырамыз», — деген соьзлерди язганлар. Атаклы тукумнынъ тувдыклары 1916 йылда Россиядан Францияга коьшип кеткенлер. Тукумлык кабырлар Париждинъ Сент-Женевьев де Буа мезарында сакланадылар. Буьгуьнлерде бизим замандасымыз болып, Юсуповлардынъ тув-

дыкларыннан Ксения Николаевна Юсупова-Шереметьева (Сфери) Грецияда яшайды. Онынъ сынъар кызы Татьянада 2002 йылда кыз бала тувган. Соьйтип, бурынгы атаклы тукум соьнмей, XXI оьмирге йигерли абытлады.

КУРУЛТАЙДЫНЪ АШЫЛУВЫ

Эртенълик пен биз конакбайлардынъ аьрекетлеви мен Санкт-Петербургтынъ оькиметлик университетине заманы ман келдик. Университетке киргенлей, курултай акында билдиретаган уйкен ярасык плакатты коьрип, коьнъилимиз коьтери чди. Буьтин дуныяга белгили эм де Россиядынъ экинши окув отанынынъ биринши шарлагында «Хош келдинъиз!» — деп алдымызга шыккан ногай студентлерди коьргенде, тоьбемиз коькке етти.

11 саьат. Университеттинъ энъ де ярасык залларынынъ биринде (Петров залында) конференция профессор В.Н. Трояннынъ, оргкомитеттинъ басшысы, профессор Н.Г. Скворцовтынъ, КЧР Халк Йыйыны комитетининъ басшысы М.М. Булгаровтынъ кутлав соьзлери мен ашылды. Соьйтип те, конференцияга келмеге уьмит этип, ама куллыкларыннан шыкпага амал табалмай, келмей калганлар: Стамбулдынъ вице-губернаторы Мустафа Алтынташтан, Крым оькиметлик педагогикалык-инженерлик университетининъ ректоры, техникалык илмилерининъ докторы Ф.Я. Якубовтан курултайдынъ атына йиберилген йылы кутлав хатларды оқып эситтирдилер. Амалламадынъ мырады, негизли соравлары эртеден тоьмендеги йорыкта белгиленген эдилер:

— буюьунги Россияда эм дуныяда ногайлардынъ тоьгерегиде коьплеген этнокультуралык эм этнополитикалык аьллерди тешкеруьв;

— ногай халкынынъ демографиялык, социаллык эм этнокультуралык оьрленуьви;

— билимлендируьвде, ана тилинде, аьдетлерде баскалыклар, миллеттинъ ишинде эм миллетлер ара айкасувларда дин эм дин аьдетлерининъ соравлары; боьлинип яшаган ногай халкын бирлестирген маданият кенълигин кеплестируьв;

— ногай халкынынъ XXI оьмирде оьрленуьв йолларын белгилев.

Польшадан келген белгили профессор С.М. Червонная, Керуув Осетиядан профессор В.Д. Дзидзоев, Махачкаладан – тарих илмилерининъ докторы Д.Д. Кидирниязов, Германиядан – ногайлардынъ культуралык орталыгынынъ председатели Полат Фатих, Румыниядан – сондай орталыктынъ басшысы Дженан Болат докладларын ногай тарихине, ногайлардынъ социаллык аьлине, маданият оьрленуувине багысладылар.

Аьлиги ногай тилининъ социаллык аьрекетлери эм келекте гилдинъ оьрленуув амаллары, Россия Федерациясынынъ кубыласында ногайлардынъ аьдеттеги мал-муьлки акында, Карашай-Шеркеш Республикасында яшайтаган ногайлардынъ аьлиги замандагы праволык статусларынынъ баскалыгы акында филология илмилерининъ кандидаты М.А. Булгаровадынъ, тарих илмилерининъ докторы Р.Х. Керейтовтынъ, юристлик илмилерининъ кандидаты С.К. Матакаевадынъ докладларында айтылды.

Элбетте, баьримизге де баска кыраллардан келген конакларды тынъламага кызыклы эди. Германиядан келген Фатих Полат «Ногай давысы» газетасынынъ окувшыларына таныс. Ол Турцияда озгарылган биринши сабантой акында интернетте билдирувдин баспалаган эди. Шыгып соьйлевинде яс аьлиги Германияда яшайтаган ногай аьеллеринде тилди, миллет асларын, аьдетлерди сакламага шалысатаганлары акында хабарлады. Оьзи де, таза ногай тилинде соьйлеп, уьйкенлерден язып алган эртегилерин, йырларын оқып эситтирди. Дуниядынъ туьрли ерлеринде яшаган ногай диаспоралары акында оьз докладында экономика илмилерининъ кандидаты Э. К.-М. Карасов билдирди.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГТА УЬШИНШИ КУЬН

Биз Санкт-Петербургка бармага аьзирленетаган куьнлерде, КЧР Халк Йыйыны Ногай районуын туьзуув акында токтас алган эди – ол биринши суьйиниш болды. Санкт-Петербургда озгарылган биринши Халклар ара илми-практикалык конференциясы экинши байрамга айланды. Эм курылтайдынъ калыбында Санкт-Петербург ногайларынынъ «Ногайлар» деп аталган миллет-маданият орталыгынынъ презентациясы уьшинши байрам болды. Суьйтип, ийгиликлер бир болып, уьйкен курылтайга айланып, коьнъил коьтерип, уьш куьн-

нинъ узагында данъклы каладынъ тап оъзегинде ногай халкынынъ маданият яшавына аьрекетли толкын косылды.

Курултайдынъ экинши куьнининъ программасында М.Д. Санглибаев, М.А. Михайлович, И. Шейх-Заде, И.С. Капаев, профессор В.Е. Возгрин, Э.Ш. Идрисов, Э.Ю. Кожаяева эм баскалар окыган докладлар боьтенде бек эс берилип тынъландылар.

Курылтайдынъ тамамлав вакыты да келди. Оргкомитеттинъ председатели, профессор Н.Г. Скворцов соьзди А.С. Матакаевке берди. Тамамлав соьзинде Алик Сафарбиевич боьлинген ногай халкына сосындай амалламалар оьз пайдасын тийгистееги акында айтты, келгенлерге разылыгын билдирди, илмилик яктан курылтайды коьтерген Санкт-Петербургтынъ университетине, профессор Н.Г. Скворцовка уьйкен савболсынын айтты.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГТА ДОЬРТИНШИ КУЬН

Сол куьн Санкт-Петербургка келген конаклар уьйлерине кайтып басладылар. Уьш куьнининъ ишинде бир ава ман, бир коьнъил мен, бир ойлар ман яшаган аьдемлерге, элбетте, айырылыспага авыр болды. Таьвекел этип, Россиядынъ экинши бас каласында сосы уьйкен куллыкты озгарып билген Алик Матакаев, онынъ куллык бойынша йолдаслары, болымлы аьлим Кистаман Казалиева, кайратлы ясымыз Арсен Матакаев халкка алаллыкларын коьрсеттилер. Россиядынъ, Тувган Эллерининъ, Юртларынынъ оьрленуьвин энъ де кие боьрыш деп санаган ногай мырзалары Юсуповлардынъ тарихте калдырган терен ызлары сосы калада аьлиги заманда яшаган ногайлардынъ юрек эм ис аьрекетлеринде куьшли сезиледи десем, янъылыс болмас.

Конференция коьп соравларга явап таппага себеп берди. Келген конаклар дуьнядынъ туьрли муьйислеринде яшайтаган ногай диаспораларынынъ арасында тар байланыслар болаягына уьмитли, боьлинген ногайлардынъ арасында бай маданияттынъ негизинде салынган йибек йоллар кенъ тоьсеелееклерине ьйнанымлы болып кеттилер.

НОГАЙ – ЭМ АНТРОПОНИМ, ЭМ ЭТНОНИМ

Илмиде ногай халкынынъ аты *Ногай-Ханнынъ* атыннан келген деген ой алимлер арасында кенъ яйылган, эм энъ де беркитилип айтылатаган эм акыйкатлыкка ювыклаган ой деп саналады. *Ногай* – эр кисилер аты эм де *ногай* – халк аты бир биригнен айырылгысыз тергеледи, соьйтип те маьнеси бирге шешиледи, анълатылады. Ама *Ногай* деген ат бас деп аьдем аты болып, сонъ халк аты болганым, яде халк аты болып, сонъ аьдем аты болганым эм не маьнеди анълатады деген соравлар мине юзйыллардан бербетин илми эрисуьвлер тувдырады.

Коблеген алимлердинъ айтувына коьре, ногай халктынъ аты тарихте белгили Алтын Ордадынъ аьскер басшысы (он мынълык аьскердинъ) Ногай-Ханнынъ атыннан келеди. (*Веселовский Н.И., Греков Б.Д., Сафаргалиев М.Г., Карамзин Н.М.*). Белгили алим Н.А. Васкаков та сол ойды бегите келип, ырувдынъ аты, сол ырувды туьрли тукумлардан, тайпалардан тоьгерегине йыйган куьшли аьдемнинъ, басшысынынъ аты ман айтылганы аьдетте болганынынъ яркын уьлгиси *ногай* этноними болады деп, язады. Соьзин бардыра келип, *ногай* этноними *Ногай-Ханнынъ* атыннан, *оьзбеклер – Оьзбек-Ханнынъ* атыннан, татарлар – Чингизханнынъ немереси *Татардынъ* атыннан келген деп мысаллар келтиреди.

Ногай-Ханнынъ аты орыс маглуматларда, архивлерде XIII оьмирлерден белгиленип баслайды.

Белгили алим, тарихши Б-А. Б. Кочекаев ногайлардынъ аты *Ногай-Ханнан* келеди деген ойды кабыл этпейди. Ол оьзининъ илми исинде булай язады: «Неге Ногайга бойсынганлар оьзлерине ногай деп айтпаганлар. Ногай 1300 йылда оьлгени белгили, уллары – 1301 йылда, оннан сонъ эки юз йылдан сонъ «ногай», «Ногай ордасы» деген анъламлар шыгады. Орыс маглуматларда «ногай» деген соьз XV оьмирдинъ сонъыда белгиленеди, а куьнбатар Европа эм куьнбатар адабиятында

— XV ымирде. Эм, сонъында, ногайлардынъ басшысы Эдигединъ акында эпос сакланады, а Ногай – аьскер басшысы акында халктынъ эсинде бир зат та сакланмаган». (*Кочкаев Б.А. 5.*). В.В. Трепавлов, аьлиги дейим де *ногай* деген этноним *Ногай* – аьскер басшысынынъ атыннан келеди деген ой илмиде кенъ яйылганы, ама не орта ымирлердинъ язувларында, не фольклорда сол ойды беркиткен шаатлык табылмаганы акында белгилейди.

«Кырым-татар энциклопедиясында» Ногай-Хан эм ногайлар акында булай язылады: «Ногай Доннан Дунайга дейим кенъ ерлерди бийлейди. Польша, Венгрия, Болгария, Сербия ... Ногай ман бирлесуьвди излейдилер. Сонъында Ногайдынъ аты ман халк эм де Кырымнынъ бир кесеги ногай деп аталып баслайды». Сосы соьзлик язылууда, йогарда айтып озганьмызша, ногай этноними (халктынъ аты), Ногай антропоними (аьдемнинъ аты), айырылмай, бирге тергелгенин коьремиз.

Ногай этнонимди тергей келип, Керейтов Р.Х. оны тек Ногай-ханнынъ аты ман байланыстырмай, негизинде тотем – ырувдынъ, халктынъ табынган айванынынъ аты бар деп баалайды. (*Керейтов Р.Х.*). Г.В. Вернадский, Ногай-ханнынъ аты этнонимнен эрте болган деп, бегитеди. Ногай аьскер басшысынынъ даналыгынынъ эм билимлигининъ йогары дережесин билдирип, булай язады: «...ол (Ногай – М.Б.) коьбисинше мангытлардан уйгынланган ордасынынъ аьскер басшысы болган. Мангытлар сол заманда Яйык йылгасынынъ бойларында яшаганлар. Сонъында олар Ногай Ордасы деп белгилендилер. Ногай «ийт» деген маьнеди анълататаган болса, мангытлардынъ тотем айваны ийт болган деп ойланмага болады. Мысыр маглуматларда Ногай-Хан эки ат пан язылады: Иса-Ногай деп. Иса – онынъ уьшин аты, а Ногай – ол басшылаган ырувдынъ аты».

Санкт-Петербург университетининъ аьлими Ю.А. Евстигнеев, Алтын-Ордадынъ аьскер басшысынынъ аты ман ногай халкынынъ аты арасында эш байланыс йок деп, катырып айтады эм ойын булай беркитеди: хронология ягыннан – Ногайдынъ яшав ымири мен ногай (нагаи) деген этнонимнинъ-терминнинъ белгили болувы арасында 200 йыл кеткен; географиялык ягыннан караганда – Ногай-аьскер басшысынынъ улусы ман Ногай Ордадынъ ерлескен ерлери Алтын Ордадынъ эки шетинде болган; маьнеси ягыннан – аьдем атынынъ не-

гизинде «ийт» деген союз, а этнонимнинъ (ногай халкы атынынъ) негизинде «коьшпели» («кочевник») деген союз; эм де –Ногай-Хан фольклорда ыз калдырмаган.

Энди *Ногай* киси байыр атын алып карайык. *Ногай* — ногай байыр атларынынъ эски атларынынъ бир. Бу ат аьли ногайлардынъ ата-бабаларынынъ – бурынгы тюрклерде V-нши оьмирде белгили болган. (Керейтов Р.Х.). *Ногай* буьгуьн де тек ногай халкы арасында тувыл, баска халкларынынъ байыр атлар тизбесинде кенъ яйылган. Мысалы: *Ногъай* (кум.), *Накай* (кар.), *Ногой*, *Ногойбай*, *Ногоялы*, *Ногойбек*, *Накай*, *Ногойалы* (кыр.), *Нугай*, *Нагай* (тат.), *Нохой* (бур.), *Ноха* (калм.) эм б. *Ногай* тукум атларынынъ да негизи болып келеди: Нагаев (Осетия), Нугаев, Нагаев (Татарстан), Нагайцевы (Украина), Ногайлиевы (ЖЧР), Ногайдели (Грузия), Ногай (Турция) эм б. Турцияда яшаган ногайлар арасында *Ногай* деген тукум йыйы расады. XX оьмирдинъ 20—30-ншы йылларында, Турцияда паспортизация озгарылатаган заманда, бир-неше ногай авылларынынъ уйкенлери, ногай атымызды йоймай, тукум этип алайык, халкымыздынъ атын саклайык деп, токтас аладылар. Соьйтип этноним тукум болып буьгуьн Турциядынъ кайсы еринде де расады. Евразия кенълигинде расатаган коьплеген *Ногай* негизли топонимлер акында биз «Ногай топонимиясы» деген китабымызда язганмыз.

Энди тек *Ногай* – эр кисилер атынынъ этимологиясына коьз атып карайык.

Белгили тюрколог Н.А. Баскаков, *Ногай* деген киси байыр атынынъ негизинде монгол тилинен алынган *нохай* «ийт» соьзин коьреди. Ногай байыр атлар тизбесинде, соьйтип те баска тюрк халкларынынъ атлар тизбелеринде айванлар атларына негизленген антропонимлер аз тувыл. Мысалы: *Коьбек*, *Ак-Коьбек*, *Барак*, *Баракай*, *Италмас*, *Бобрибай*, *Аккув*, *Акмарал*, *Арслан*, *Каплан*, *Маралхан* эм б. Бурынгы тюрклер айга, куьнге, коькке, сувга, туьрли айванларга, кусларга табынып, оларды кие дережеге коьтерип, сыйлаганлар. Айванлардынъ атлары йигитликтинъ, аьдем ырувынынъ ийги касиетлерин белгилеген символлары болганлар. Таварыхлар куьдиретли тюрк патшалардынъ тувувын, дунияга энущелерин сол тотем айванлар ман байланыстырадылар (мысалыга, Эдиге хан эмшектеги бала заманында, ийт суьти мен бесленген). Айтып озбага керек, тюрк халклары арасында энъ де

кенъ яйылган тотем айваны – *ийт* болады. *Ногай* аты туурли фонетикалык кепте Монголия, Бурятия, Орта Азияда, Татарстанда, Башкирияда расады: *Ногай, Ногой, Нагай, Накей, Накай, Нохой, Нохай, Нокай*. Белгили татар аьлими Г.Ф. Саттаров сол ат акында булай язады: «Булгар-татарларда эркек балага «ийт (эт – тат.)» соьзиннен тувган ат бермеге суьйгенлер, неге десенъ бу ат маразлардан саклап, балады савэсен оьспеге амал беруьвине ыйнанганлар. Бурын сол соьздинъ синонимлери де кулланган: *кубек, эгер, энек, энчек*. Сол куьпке монгол аты *Нугай (нокай – ийт)* да киреди. Бурынгы тюрк календаринде *нокай* ил «ийт йылы» болган. Сол йылда тувган балага да *Нугай, Нагай* деп атаганлар, боьтенде XVI-XVII оьмирлерде казан татарлары арасында коьп кулланганлар. Сол атлардан тукумлар да туьзилген: *Нугаев, Нагаев*».

Бурятлар *Нохой* атты «саклайтаган» атларга санайдылар. Авырган балады бурятлар ийттинъ астыннан бир неше кере шыгаратаган болганлар (Митрошкина Н.). Калмык антропонимиясында йылдынъ аьр бир айы айван аты ман айтылады: май айында тувган балага – *хен «кой»* деген атты бердилер, июль айында тувганга – *така «тавык»*, август айында тувган бала – *ноха «ийт»* эм б.

Кыргызларда, балалар оьлетаган аьеллерде, тувган саьбий оьлмесин, коьп яшасын деген уьмит пен *Ногой, Ногойбай, Ногоялы, Ногойбек, Накай, Накайбек, Ногойбек, Ногойалы* деп, атаганлар. (Жапаров Ш.).

Ногайлардынъ ийт пен байланыслы антропонимлери: *Куьшик, Ийтталмас, Ийткерис, Ийтбай, Барак, Аккуьшик, Коббек, Аккоьбек эм б*. Ногайларда да бу атлар «назардан, мараздан саклайтаган, корыйтаган» атлар боладылар. Бала кырк куьнге толганда, ога ийткоьйлөк тиккенлер эм кийгисткенлер. *Ийткерис* деген ат кишкей балалардынъ маразынынъ аты болып келеди. Саьбий сол мараз бан авырса, онынъ басыннынъ тоьгерегиннен оьтпек айландырып, ийтке таслайтаган болганлар. (Акманбетов Т. А.)

Каракалпак аьлими Д. Айтмуратовтынъ айтувына коьре, *ногай* этноними негизинде «оьрме; камшы» («оьрмеси болган»), бурынгы тюрклерде оьрме аьдетте болган зат. (Сол ойды ногай атлар да беркитеди: *Сарайдар (сары + айдар «чуб; коса; прядь волос»)*, *Карайдар*. Аьлим ойларын бегитуьв уьшин мысаллар келтиреди: «...нагайка – короткая толстая плеть из

ремней; б) нухайкка (чуваш.) – плеть; в) ногай – судья; нокта – недоуздок; д) нах – волокно, волосок, нить; фольк. прядь волос (узбек.)». *Ногай* этнонимининъ негизинде «*ийт*» тотем-и бар деген ойды алим йошплемейди.

Элбетте, *Ногай* антропониминъ эм де *ногай* этнониминъ этимологиясы акында излевлер бардырылаяклар. Буьгуьнги излевлердинъ тамамында *ногай* этнонимининъ маънесин шешуьвде Ю.А. Евстигнеевтинъ «ногай этнонимининъ негизинде «кочевник» эм де Д. Айтмуратовтынъ — «ногай этнонимининъ негизинде – «оьрме / оьрмели – косоносец» деген ойлары акыйкатка ювыклайды.

Ногай – киси байыр аттынъ маънесин излевлердинъ эм ойлавлардынъ арасында буьгуьн бир-неше балавда токталмага амал бар:

а) *Ногай* — *Нурахмет* деген толы аттынъ кыскартылган кеби: Нурахмет < Нога // Нока + -ай; тенълестирип кара: турк. Нурак > Нога > Нурахмет; Зака > Закирхан. (Махпиров В. У.); тенълестир: ног. Кемай > Кельдимурат; Абкай > Абдулкадыр; Току > Токбийке;

б) *Ногай* атынынъ негизинде – Нух пайхамбардынъ аты. Нух / Нухай – ногай антропонимиясында кулланылатаган ат. Тенълеситирип кара: Ногай > Нух (кум.);

в) *Ногай* байыр атынынъ негизинде нах // нох «айдар, оьрме». Бурынгы ногай аьскершилер, йигитлер, баьтирлер айдарсыз, оьрмесиз болмаганлар. Сол затка фольклор эстеликлери, шайирлердинъ яратувшылыклары шаат болып келдилер.

Замандасымыз, белгили казах алыми, шайири Олжас Сулейманов язган сыдыраларында да айдарлы ногай баьтирлери акында окыймыз:

Если хочешь, скажу тебе, Урак,
О маньчжурах, ногайцах хохлатоголовых...

Сулейманов О. О.

Бу маъселединъ уьстинде излевлер токталмай бардырылаяклар. Илмиде, соьзсиз де, янъы архив, тарих маглуматлар ашыкланаяклар, кызыклы ойлар, яркын табынышлар баьримизди суьйиндиреклер.

НОГАЙ ТИЛИ ЭМ БУРЫНГЫ ТЮРК ЯЗБАЛАР

Сосы макалады язбага ойланмаган эдим («Аьше, конференцияларга барып келесенъиз, онынъ акында хабарлайсынъыз, ама оннан не пайда» дегенлер де боладылар...), ама сонъынъ арасында «Ногай давысы» газетамыздынъ янъы номеринде (27.07.2010. №58) ногайдынъ сыйлы, абырайлы аьдемлерининъ бири Йолманбет Агаспаровтынъ макаласын окыдым. Сыйлы аксакалымыздынъ аьр язган макаласы ногай халкынынъ маданиятынынъ аьлине, оьрленуьвине, онынъ ишинде тил, адабият, санияттынъ оьткир соравларына багысланады. Аьр бир соьзи соравдынъ тап оьзегине барып туьседи. Айтып озбага тийисли, Йолманбет Агаспаров макалаларынынъ коьбисин тил соравларына багыслайды. Сол соравларга газетамыз да шет кагып, эректен карап турмайды. Дайым да оьзининъ бетлеринде тил мен байланыслы соравларды коьтерип турады.

Буьгуьнги куьнде, элбетте, тил соравлары аьр кимди де кайгыртады, ойландырады. Шексиз де, оьзине эс бердирген маьсле. Оны шешуьвде коьп ислер юргистилмеге керегин баьримиз де анълаймыз. Оларды тизип айтпага энъ азында оьз алдына бир курылтай озгармага керек. Ама буьгуьн шешилеектей соравларды, узакка созбай, арадан шыгармага керекпиз. Олардынъ ишинде энъ маьнелиси – окув китаплар. Мектеблер уьшин 1-нши класстан баслап 11 класска дейим окув китаплар ман баьри мектеблерди аьжетсизлемеге керек. Колына алып ногай тилде язылган китапты окымаган бала оьз тили, адабияты акында бир зат та билмей оьседи. Китаплар баспаланувы ман биргелей, мектеблерде ана тилине эм адабиятына номай эс беруьв, сулыплы эм билимли яс окытувшылар, соьйтип те газетте, радиода, телевидениеде, издательстволарда куллык этеек специалистлерди аьзирлев – бизим халкымыздынъ маданиятынынъ оьрленуьвининъ негизи болмага керек.

Альимлердинъ Россияда эм тыс кыралларда озгарылган курылтайларында катнасувлары да сол мырат пан болады: баска аз санлы халклардынъ оъз маданиятларын саклавга, оърлендируувге эм келеекке каратылган программалары ман танысув, сол исте кепленген сулып пан боълисуув, соны ман бирге халклардынъ илми булагында кайнасув эм оъз халкынънынъ да илми табынышлары ман таныстырув. Эсимде, Турцияда тюрк халкларынынъ фольклорына багысланган курылтайда Таир Акманбетов оъз докладын ногай тилде оыганы. Ол докладын оқып кутылган сонъ, секциядынъ басшысы докладты коъширмеге керекпе, деп сорады. Сол заман савлай дуныяга белгили тюрколог, профессор Осман Серткая: «Не ушин коъширмеге керек, ол бизим ана тилимизде соъйледи», — деди.

Мен де, сыйлы Йолманбет Агаспаровтынъ соъзин йоъп-лей келип, ногай тилимиз айлак бай, тыс кыралларда да ногай тил мен каърлегенлердинъ саны оъседи, бу исте тюрк халклар арасында айкасув да ярдам болады, деп айтпага боламан. Оъсип келген яс-явка ман расувларда да айтып озаман: ногай, эрыс эм англиз тиллерин билген аъдем сав дуныя ман соъйлеспеге амалы бар деп айтсак, янъылмаспыз.

Тюрк тиллер илмисинде де ногай тил илмиси оъз орнын тапкан. Сол затка оъз ульисин коскан аълимлер алдында басымызды иемиз. Олар: Джанибеков А.-Х. Ш., Баскаков Н.А., Калмыкова С.А., Саруева М.Ф., Милых Т.М., Айбазова Е.С., Шихмурзаев Д. М., Жанбидаева К.К., Ю.И. Каракаев эм б.

Тил яшавдынъ оъзиндей болып туърленеди, оърленеди. Соннан себеп яшавдынъ талапларына коъре аълимлер де оъз ислерин туъзедилер. Ногай тилининъ тюрк тиллери аъелинде орнын билдирген илми исимди халклар ара «Бурынгы Орхон-Енисей язбалардан аълиги тюрк тиллерине» деп аталган симпозиумда билдирмеге суъйдим эм докладымды Анкарага йибердим.

Симпозиумнынъ программасына йиберилген 500 докладтынъ ишиннен 100 доклад айырылып алынган эди. Ногай тилининъ байлыгы, тарихи, баска тюрк тиллер мен айкасувга демев бермеге амалы болганы оъзине эс эттиреди эм де аълимлерди кызыксындырады. Сол себептен ногай тилине багысланган доклад бу симпозиумнынъ программасында оъз орнын алды. Докладымды мен туърк тилинде аъзирледим эм оқыдым.

Симпозиум Туркиядынъ сыйлы окув отанларынынъ бириси – Хаджеттепе университетининъ Туьркийт илми-тергев институтында торжестволы кепте ашылды. Сол ок куьн Университеттинъ майданында тюрк оькиметлериннен келген усталар (скульпторлар) ман тастан ясалган эм келбакланган бурынгы тюрк эстеликлердинъ, кыпшаклардынъ тас балбалларынынъ музейи ашылды. Симпозиумнынъ калган эки куьни Анкарадынъ ярасык эм белгили отельлерининъ бири Хилтоннынъ кенъ эм онъайлы конференц-залында озгарылды.

Курылтайга Америкадан, Германиядан, Польшадан, Австриядан, Монголиядан, Китайдан, Япониядан, Румыниядан, Кырымнан, Россиядан, Казахстаннан, Алтайдан эм баска ерлерден белгили аьлимлер-тюркологлар келген эдилер. Олардынъ ишинде Москвадан Дмитрий Насилов, Дмитрий Васильев, Сергей Кляшторный, Игорь Кормушин, Санкт-Петербурктан Виктор Гузев, Китайдан Маониязи Туниязи, Туркиядан Осман Серткая, Зейнеп Коркмаз эм сондай коьплеген тюркологлар.

Аьлимлер тюркологияда шешилмеген соравларга, заман ман талапланган илми ислерге, толтырылган эм толтырылмага керек эсапларга, маьселелерге оьз докладларында эм дискуссияларда эс бердилер, айырым соравларда токталдылар, ортак тюркологиялык ислер болмага керек акында соьйледилиер.

Меним ногай тилине багысланган докладымды да эс берип тынъладылар, коьп соравлар бердилер. Белгилисинше, ногай тили эски тюрк тиллерининъ бири болып келеди. Ама ХХ сьмирдинъ 60-ншы йылларына дейим де илми ислерде, окув китапларда ногай тили «яс тил» («младописьменный»), язувы эм язувлы эстеликлери болмаган тил, ногай тилинде китаплар тек ХХ оьмирдинъ 20-ншы йылларында баспадан шыгып баслаган деп белгиленип келди.

Бу илми янъылысты туьзетуьвде биринши йигерли абытты эм номай уьлисин белгили ногай аьлими Ашим Сикалиев этти. Ол буьтин тюркологиялык илмисининъ табынышларына таянып эм оьзининъ терен эм маьнели илми излевлерининъ тамамларын кулланып, уьйкен илмиде ногай тилининъ тамырлары бурынгы тюрк халкларына ортак болган, бурынгы орхон-енисей руна эстеликлерине кеткенин, ногай халкынынъ сол язувлы эстеликлерге оьзининъ косымын эткенин, ногай халкынынъ ата-бабалары сол ерлерде яшаганлар эм сол

мыраска, элбетте, баска тюрк халкларындай болып, ие болганын катырып айтты.

Алтын Орда боёлингеннен сонъ, Эдил, Яйык сувлар бойында, Куьнбатар эм Орта Қазақстанда ерлескен эм куралган Ногай Ордасы орта оьмирлердинъ куьшли оькимети эм Евразиядынъ алды сыдырасында келген сиясат (политика / политический) куьши деп, белгиленген. Белгилисинше, Алтын Орда XIII оьмирде туьрли тюрк кавымлардан, халклардан куралган оькимет болган. Оькимет тили – кыпшак тили болган, сонъ огуз-кыпшак, тюрки адабият тиллери кулланган. Орта оьмирлерде бу уллы оькиметте яратылган маданиятка, адабиятка, аьдетлерге, язувлы эстеликлерге, соьзсиз де, ногайлардынъ уьлиси уьйкен. «Ногайдынъ язувлы традициясы Алтын Ордадынъ бай традициясынынъ негизи эм туьз асабасы болып келеди», — деп язады бурынгы тюрк язувлы эстеликлерди тергеген аьлим Гасан Оразаев.

Ногай халкы, баьри тюрк халкларындай, тамгаларды кенъ кулланган. Соьле де тамгалар мутылмаганлар. Ногай аьлимлери Р. Х. Керейтов эм А. Х. Курмансеитова сол тамгалардынъ арасында Орхон-Енисей эстеликлердинъ руналары ман бирдей болганлары акында язадылар. Сол зат акында аьле 1927 йылда Кырымда орынласкан ногай авылларында 400 тамга йыйган О. Акчокраклы да язган. Орхон-Енисей язувларда расатаган этнонимлер ногайларда энди де кулланыладылар (кыпшак, канглы, конгар, кенегес эм б.).

Орта оьмирлердинъ эм орта-кыпшак тилининъ язувлы эстеликлерининъ басы Махмуд Кашгарлыдынъ Соьзлиги «Дивану-Лугат-ит-Туьрк» оьзининъ соьз байлыгы ман, географиялык кенълиги мен, бай иштелиги мен баскаланады. Китапта дуныяда энъ эски деп саналган карта да берилген. Бу коьплеген тюрк тиллерининъ соьз байлыгын коьрсеткен китап ногай аьлимлери мен буьгуьн де дайымлык кулланувда. Мысалыга, биз байыр атлар (топонимлер, антропонимлер) мен каьр шеккеннен сонъ, соьзликте раскан топонимлерге, антропонимлерге эс этпей болмаймыз. Олардынъ саны соьзликте айлак коьп. Ногайда соьле де кулланылатаган топонимлерден бир кесеги: *Куьми, Куьми Талас, Куяс, Касс Окуз, Канглы, Ак сай, Ак Терек эм б.* Орта оьмирдинъ белгили шайирлери, философлары Ходжа Ахмед Ясави, Юсуф Баласагунлыдынъ асарларын да бурынгы ногайлар таныганлар, бек аьруьв де билгенлер, куьнделик яшавларында кулланганлар. Ногай

адабиятшылары А.И.-М. Сикалиев, Ш. А. Курмангулова, Н. Х. Свюнова орта оьмирлерде яратылган асарлар эм эстеликлер ногай халкына да ортак болганын эм миллет анъламынынъ эм онынъ адабиятынынъ бай булагы болганын белгилейдилер.

Кыпшак тиллерининъ эстеликлерининъ ишинде «Кодекс Куманикус» озине эс эттиреди. Бу эстелик тюрк тиллерининъ, олардынъ ишинде кумык, караим, карашай-балкар, ногай эм б. тюрк тиллерининъ тарихлерин тергевде, тарих тенълестируув излевлерде бек пайдалы булак деп белгиленеди. Белгили тюрколог А. Н. Кононов «Кодекс Куманикус» эстелигининъ тилин кырым-татар тилининъ (шоьл эм керуув тилининъ) энъ эски эстелиги деп билдиреди. Белгилисинше, Кырымнынъ шоьл бойлары — ногайлар яшаган ерлер. Сол затка, эстеликте расатаган соьзлер, айтувлар, такпаклар, юмаклар шаат боладылар. Коеплеген юмаклардынъ бири — *Ак куймединъ аузы йок* (юмыртка). *Ак куйме* деген соьз аьлимлер арасында коеп ойлар тувдырады, маьнесин туурли-туурли кепте анълатадылар, ама бу соьздинъ маьнесин, коеп излемей, ногай тилинде табамыз: *куйме* ногай тилинде янъы уьйленгенлердинъ *термеси*. Бурынгы ногайлар куймеден ак кийизлерден ярастырганлар.

Ногай тилинде яратылган дестанлар («Эдиге», «Ногайдынъ кырк баьтири», «Мамай», «Шора баьтир», «Карайдарман Кызыл-гуьл»), XV—XVI оьмирлерде яшаган шайирлердинъ Шал-Кийиздинъ, Казтувганнынъ, Досманбет Азавлыдынъ асарлары ногай тилининъ берк негизи.

Ногай тили Ногай Ордадынъ оькимет тили болган. Ногай Ордасы эм Россия арасында дипломатлык маглуматлар, хатлар саны мынълаган архив топламларда сакланадылар. Ногайлардынъ эрте заманнан алып дипломатиялык язувлы тили айлак бийик дережеде болган. Россия ман дипломатлык язысувда болып калмай, Евразиядынъ баска оькиметлери мен тар сиясат, маданият, экономика айкасувларда кулланылган дипломатлык маглуматлары тарихте белгили.

Аьлиги ногай тил илмиси, буьтин тюркологиялык илмисининъ табынышларына таянып, оьрленуевдинъ йолында. Ногай тили Керуув Кавказдынъ эки республикасынынъ (КЧР эм Дагестан) оькимет тили статусында, ногайлар яшаган авылларда мектеблерде тил эм адабият дерислери программа боьынша окулады, илми-тергев ислер Карашай-Шеркеш гума-

нитарлык институтында озгарылады, Карашай-Шеркеш эм Дагестан ыкмет университетлеринде тил окытувшылар аьзирленедилер. Буьгунги куьнде сосы ыкмет пен берилген (тыс кыралларда яшаган ногайлардынъ бу амаллары йок) мырсатларды кулланып билуьв – бизим колымызда. Тын кыралларда ногай тилинде шыккан китапларды, газеталарды, журналларды коьрселер, айлак та бизге сукланадылар. Наьсиплисиз деп, айтадылар.

Сольеги замандагы ногай тили, адабияты илмилерининъ табынышлары ногай халкынынъ буьтин тюрк дуньясынынъ маданиятында ызининъ асыл бир орны эм тюрк халкларына ортак болган мырасларынынъ иелерининъ бири болганы ашыктан ашык белгиленди.

МАРИЕМ, МАРИЯМ, МАРИЯ...

Байыр атлардынъ дуныясы сейирли эм юмаклы. Ямагатшылык яшавда эм аьдемлердинъ куьнделик айкасувларында байыр атлардынъ социал-экономикалык, политикалык, культуралык маьнеси уйкен.

Байыр атларга аьдем тамам уйренип, коьбисинше, оларды, эс бермей, кулланады. Коьплер: «Сосы меним атым не затты анълатады, не ушин мага бу атты берген экенлер?» деп, ойланмайдылар. Ама яшав деген аьлемет зат. Бир куьннинъ бир куьнинде ол сол соравды аьдемнинъ алдына салады яде сол зат акында ойланмага амал береди. Байыр атлар меним илмилик исим мен байланыслы болганнан себеп, меним аьрекетим олардан айырылгысыз. Кене болса да, тагы да бир кере байыр атлардынъ дуныясына коьмилмеге, билимимди оьстирмеге, йогарда айтып озганымыздай, сондай бир куьн таьвекел эттирди. Белгилисинше, кайсы халктынъ да аьдем атларынынъ куьби тек сол халктынъ асыл атларыннан туьзилеп калмайды. Онынъ ишине баска тиллерден кирген атлар да ийги кесек орынды аладылар. Соларга усап, ногай антропонимиясы да оьз кебине асыл ногай, ортак тюрк атларыннан баска болып, юдей-араб, араб-фарси, орыс эм орыс тили аркалы кирген куьнбатар-европа атларыннан туьзиледи. Эне сол баска тиллерден кирген атлардынъ куьбине — бурынгы еврей // юдей-араб киси атларына бу макаламызды багыслаймыз.

Илмилик исим мен Турциядынъ энъ де белгили бурынгы калаларынынъ бирисине — Эфеске бармага бактылы болдым.

Эфестинъ тарихи мынълаган йыллар ман оьлшенеди. Бурынгы Грециядынъ Эфес каласын сав дуныяга белгили эткен эстеликлердинъ саны уйкен. Олардынъ бир нешевлерининъ энъ де белгилилери булар: дуныядынъ ети аьлеметле-

рининъ доуртиншиси — Артемидадынъ храмы, Уыйкен театр (бурынгы амфитеатрга 25000 аьдем сыйган), бурынгы китапханалар, амамлар, ярасыклы сарайлар. Эфес каласында дуньяга белгили шыгармаларын данъклы Гомер туъзген. Оннан баска болып калады баъри дуньяга белгили этетаган зат — ол Иса пайхамбардынъ анасы Марьемнинъ уйи.

Мусылман дуньясында — Марьем-ана, христиан дуньясында — Богородица Мария — ер юзининъ энъ де сыйлы кыскаяклыларынынъ сыйлысы деп, белгиленеди.

Марьем-анадынъ уйи, каралдысы кие ерлер деп саналадылар эм йыл сайын Пасха куьнлеринде аьдемлер мунда дуньядынъ коьп муьйислериннен келедилер. Марьем-анадынъ уйининъ янындагы булак сувы эм онынъ отягасынынъ куьли коьплеген маразлыларды саварткан эм буьгуьнги куьнлерде де савартады деп, хабарлайдылар.

Туьрли кыраллардан келген туристлердинъ, диншилердинъ, аьжиликке келген аьдемлердинъ авызларынан, аьр туьрли тилде озинше айтылып, бу кие ат туьспейди: *Мария, Мари, Мериям, Марьям, Мариям, Марьем-ана, Марьем*. Аьлемет зат! Бир тамырдан туьзилеп келген атлар мынълаган йылар яшайдылар, кулланыладылар, аьдемлер ырувын бирлестиредилер. Солардынъ бириси Марьем-анадынъ аты болады.

МАРЬЕМ (МАРИАМ//МАРИЯ) — бурынгы еврей дин аты. Мария (бур. евр.) «суьйикли, аьзиз, кадирли» деген маьнеди анълатады. Орыс тилинде — Мария, Марьяна; ногайларда — Марьем, Марьеш, Марьят; англичан тилинде Мэри, Мариаме; немецлерде — Мария; итальянлыларда — Мария; туьрклерде — Марьем, Марьем-ана, абазаларда — Марьям, Мария, Марьят; шеркешлерде — Марьян, Марьяна, Марьям, Марьят.

ИСА (ИИСУС) — бурынгы еврей дин аты. Иисус (Ешайя) еврей тилинде «куткарувшы» деген маьнеди анълатады. Мусылманларда пайхамбар аты — Иса пайхамбар. Дуньяда энъ бек кулланылатаган атлардынъ бириси. Инглизлерде — Джесус; французларда — Жесюз; итальянлыларда — Джосуз; испанлыларда — Хесус; кумыкларда — Иса; болгарларда — Исус; орысларда — Иисус Христос; ногайларда — Иса; татарларда — Гайса, Айса, Кайса; шеркешлерде — Айса; абазаларда — Гайса, Айса; карашайларда — Иса, Хыйса.

ЮСЫП//ЮСУФ (ИОСИФ) — бурынгы еврей дин аты. Иосиф еврей тилинде «Алла ман арттырылган, уьстинленген, коьркликтинъ эм ярасыклыктынъ иеси» деген маънеди анълатады. Пайхамбар аты. Орысларда — Иосиф, Осип; ногайларда — Юсып, Юсуп; англизлерде Джозеф; французларда — Жозеф; испаншыларда — Хосе; итальянлыларда — Джузеппе; полякларда — Юзеф; шеркешлерде — Юсуф; абазаларда — Исуф; карашайларда — Юсуп, Юсуф.

МУСА (МОИСЕЙ) — бурынгы еврей дин аты. Еврей соьзи *мешу* «бала» деген соьзден туьзилген. Бурынгы еврейлердинъ етекшилери, Тауратты туьзуьвши эм пайхамбар Моисейдинъ атаклы аты. Греклерде — Мозес; итальянлыларда — Мозе; французларда — Моиз; немецлерде — Мозе; англизлер — Мозес; орысларда — Моисей; шеркешлерде, абазаларда, карашайларда, ногайларда Муса.

ЮНУС/ЮНЫС (ИОНА) — бурынгы еврей дин аты. Еврей тилинде «коьгершин» деген маънеди анълатады.

ЛХЪЯ (ИОАНН) — бурынгы еврей дин аты. Бурынгы еврей тилинде «Алладынъ ийгилиги (рагимлиги)» деген маънеди анълатады. Яхъя (Иоанн) Пайхамбар Иса Пайхамбардан алты ай алдын тувган эм халкын Аллага табынмага шақырган. Бу байыр ат ер юзинде сыйлылардынъ бириси деп саналады эм кенъ кулланылады. Бизим республикамыздынъ халклары арасында да йыйы расады. Кеплери: ногайларда — Яхъя; шеркешлерде — Яхъя; абазаларда ЙахИЯ; карашайларда — Ахъя, Ахия, Яхия.

ИБРАГИМ (АВРААМ) — бурынгы еврей дин аты. Еврей тилинен «халклар атасы» деп коьшириледи. Араплардынъ эм еврейлердинъ ортак атлары *Абраам // Абрахам // Авраам* «Алладынъ йолдасы». Ер юзинде бу ат сыйланады, айтылады, туьрли кепте кулланылады. Французларда — Абраам; немецлерде — Абрахам; англизлерде — Эйбрам; орысларда — Абрам, Абрамий; ногайларда — Ибрагим, Ыбрайым, Ибрай; шеркешлерде — Ибрагим; абазаларда — Ибрахим, Ибрагим; карашайларда — Ибрахим, Ибрагим. Ногай тилинде туьрлилер: Ыбрай, Ибрай, Ыврай, Ибраш эм сондай баскалар.

ДАУТ (ДАВИД) — бурынгы еврей дин аты. Еврей тилинде бу аттынъ маънеси «суййикли, оьзине тартып турувшы». Англизлерде — Дэвид, немецлерде — Давид, орысларда — Давид, ногайларда, шеркешлерде, абазаларда, карашайларда — Даут // Дауд.

ЯКУБ//ЯКЫП (ИАКОВ, ЯКОВ) — бурынғы еврей дин аты. Пайхамбардынъ аты. Еврей тилинде «иерип, артыннан калмай баратаган» деген маънеди анълатады. Библиядынъ билдируывине коьре, Иаков кардашы Исав ман — эгизлер. Биринши болып Исав тувады. Ол кызыл шырайлы эм шашлары уйпасып, баракка усап тувады. Сонынъ уьшин ога Исав «шашлы, барак» деп атайдылар. Иаков десенъ, Исавдынъ артыннан колы ман онынъ оькшесиннен ыслап тувады. Сонынъ уьшин ога — Иаков «иеруьвши, артыннан калмай келуьвши» деп ат бередилер. Иаков орысларда — Яков; ногайларда — Якып, Якуп, Якуб; англизлерде — Джейк, Джеймес; немецлерде — Якуб; французларда — Жак, Жакоб; итальянлыларда — Джакомо; испанлыларда — Диего, Дьего, Яго; шеркешлерде, абазаларда — Якуб; карашайларда — Окъуб, Якъуп.

ХАРУН (ААРОН) — бурынғы еврей дин аты. Еврейше «тавлы, бийик, тав, ярыктынъ тавы» деген маънеди анълатады. Аарон (Харун) Муса пайхамбардынъ агасы болган эм кардашына дайым ярдам этип турган. Аарон дуныяда кенъ яйылган атлардынъ санына киреди. Онынъ кеплери эм туьрлилери: Аарон, Харун, Гарун.

ИСХАК (ИСААК) — бурынғы еврей дин аты. Еврейше «куьлки» деген маънеди анълатады. Исаак (Исхак) Библиядынъ билдируьви мен Авраам (Ибрагим) ман Саррадынъ улы болады. Бала тувганда, Авраам (Ибрагим) 100 ясында, анасы 90 ясында болганлар. Исаак (Исхак) иудейлерде де эм мусылманлар арасында да сыйлылардынъ сыйлысы эм уьш куьнасызлардынъ бири деп саналган, эм де аты сыйлылардынъ бириси болып, бу куьнлерге дейим де кулланылады. Орысларда — Исаак; итальянлыларда — Изако; англизлерде — Айзак, Айзек; немецлерде — Изаак; ногайларда, карашайларда, абазаларда, шеркешлерде — Исхак.

ИСКАНДЕР (АЛЕКСАНДР) — бурынғы грек аты. Грекше «эрлерди енъуьвши», «корувшы» деген маънелерди анълатады. Бурынғы грек акшаларында Юпитердинъ улы кос муьйизли Амон Алла кийиминде суьвретленген. Белгили аьскерши Александр Македонский кос муьйизли тувылга ман (шлем) юрген. Сонынъ уьшин куьнтувар халклары ога Искандер Зулкарнайн («кос муьйизли Искандер») деп атаганлар. Англизлерде, немецлерде — Александер; итальянлыларда — Алес-

сандро; испанлыларда — Алехандро; татарларда — Искендер; ногайларда — Искандер.

Бу макаламды язып кутылганның арасында, почтальон мага бир хат аькелди. Бу хат Польшадан белгили тюрколог, профессор Хенрик Янковскийден эди. Ол, боьтенде сонъгы йылларда, ногай тилининъ соравларына уьйкен эс береди. Турцияда яшаган ногайларга барып, фольклор эстеликлерин язып алады, лингвистикалык материалларды кагытка эм пленкага минезли коьширеди. Аьлемет зат тувылма, йиберген хатында аьлим де сол аьдем атлары, олардынъ дурыс язылув кеплери акында сорав коьтереди. Туьрлендирмей, хаттан бир неше сыдыра келтиремен: «Оьрметли Мариам Булгарова! Мына бу ногай аьдем атларын калай ногайластырайык? Булгаровамы калсын?». Элбетте, йогарда коьрсетилген атлар аьр бир тилде де кулланыладылар. Атлардынъ тамырлары бир болса да, олар аьр бир тилде сол тилдинъ фонетикалык уйымына коьре айтыладылар. Сол себептен *Мария* деген ат та, йогарда айтып озганымызша, ер юзинде онлаган фонетикалык себинде айтылып, энъ де бек кулланылатаган атлардынъ бириси болып юреди. Бизим тилде де онынъ оьз кеплери бар: *Марьем, Марием, Марьеш*. Ногай тукумларды алып караганда, олардынъ официал кеплери маглуматларда, баска керекли кагытларда -ов; -ова суффикслери мен язылады: *Булгарова, Карасова, Бирабасова*; халк арасында, туьрли амаллама-ларда — *Булгар, Карас, Бирабас* кеплери кулланмага болады.

МАТАКАЙ ТУКЫМЫ

Матакай тукумынынъ йыйылысында оқылган доклад

*Оьмирли, аьр заман айтувлы, ырызлы,
намыслы тукум болсын...*

Элбетте, ким де оьзининъ тукумынынъ, аьелининъ, ата-бабаларынынъ аьвелгисин, бурынгысын билмеге суйеди. Мине буьгуьн де Матакай тукумын юргистетаган аьеллер, аксакалларымыз, уьйкенлеримиз, акайларымыз, авайларымыз, ясларымыз, кызларымыз йыйылысып, тукумымыздынъ бурынгы тарихине, «Бурынгысын билмегеннинъ келеектегиси болмас» дегенге усап, сол айтувды эске алып, аьлиги яшавына коьз салмага, келееке туспарланмага керек деп, биринши кере йыйылып турымыз. Хайырлы саьатке! Энди кыскасыннан Матакай тукумынынъ тарихи акында айтып озайым. Соьзсиз де, Матакай тукумынынъ толы тарихи, Матакай деген байыр аттынъ этимологиясы туспарлы илми кебинде тергелмеген. Ама, Матакай ырувы ногай халкынынъ кепленуьвинде уьйкен маьнеди ыслаган кыпшак ырувынынъ тарихи мен тар байланыслы болганы белгили.

Кыпшаклардынъ ырувына кирген Матакай тукумынынъ тарихи коьплеген оьмирлердинъ теренине кетеди. Кыпшаклар XI оьмирден алып Урал-Казахстан эм Дешт-и-Кыпшак шоьллерин бийлегенлер. Сол оьмирлерде олар Керуьв Кавказда да белгиленгенлер. Кубыла Кавказ бан да байланыслары болган. Суьйтип, XII оьмирде Грузияга 200 мынънан артык кыпшаклар коьшкенлер. Давид патшадынъ оьзлик гвардиясында 5 мынъ аьскерши-кыпшак кызмет кылган. Грузинлердинъ арасында соьле де *ногай* негизли тукумлар, атлар расады. Мысалыга *Ногайдели* тукумы. Белгилиснше, Напо-

леоннынъ да оъзлик гвардиясы мамлюк-кыпшаклардан кепленген.

Тарихтинъ бетлери, халктынъ авызлама яратувшылыгы бизим ата-бабаларымыздынъ йигитлери акында данъкты бу куьнлерге дейим саклаганлар эм еткергенлер. Аьвелгидинъ тарихшилери эм соьлеги аьлимлер кыпшаклардынъ билимге, йогары культуралык баалыкларга, ямагатшылыкта алдыга ымтылувларын эм оьзге касиетлерин белгилейдилер. Кыпшаклардан тамырласып шыккан Матакай ырувынынъ генетикалык белгиси сол касиетлерди саклайды эм оьрлендиреди. Матакайлар ата-бабаларынынъ аьдет-йолларын, тукум байланысларларын ыслайдылар, ясы уьйкенлердинъ абрайларына туспарланадылар. Аьелди, ата юртты, Элди сыйлав тукумнынъ бас баалыклары боладылар. Ногайда айтылганынша, «Тамырсыз оьркен йок».

Матакай этнонимнинъ этимологиясы (маьнеси), йогарыда айтып озганымызша, аьли де илмиде тергелмеген. Ама бир кесек ойлар, балавлар бар:

1) *Матакай* — бурыннан алып Иртыш (Эртиш) сувынынъ бойындагы, сонъ Кустанай (областин) ерлерди бийлеген Абак Керей ырувынынъ ата-бабасынынъ аты;

2) аьлиги заманнынъ ногай байыр атлар тизбесинде *Матай* деген исим (ат) белгиленеди. *Матакай* эки кесектен туьзилген байыр ат болмага болады: *Матай* + *акай* > *Матакай*. Бурынгы тюрклер «*акай*», «*атай*», «*баба*» деген атларды «*аксакал*», «*тукумнынъ уьйкени*», яде бала аьелдинъ уьйкенининъ атын юргисте болса, сол атты айтпай, балага *акай*, *атай*, *баба* деп айтканлар. Соьзсиз де, тукум атынынъ негизинде *Матай* деген байыр эр киси аты турады, эм ол тукумды туьзуьвшининъ аты деп, беркитпеге боламыз. Соьлеги заманда Матакайлар казахларда, кыргызларда эм оьзге тюрк халклары арасында расадылар: *матакай*, *матакай-кыпшак*, *матакай-кирей* эм баскалар. Россияда эм Россиядынъ тысында (Орта Азия республикаларында, Туркияда) яшайтаган Матакайлар тукумдасларынынъ яшавы ман айлак кызыксынадылар.

Карашай-Шеркеш Республикасында эм онынъ тысында яшайтаган Матакайлар Балта авылыннан

(аьлиги Кызыл-Юрттан) шыкканлар. Балта авылы ногайлардынъ эскили юртларынынъ бири. Баъри Матакайлар да авылды оз тукум уясы деп санайдылар.

Балта авылы, архив билдирувлерине коьре, соьлеги орнына 1859 йылда коьшкен. Оннан алдын авыл Джегута сувынынъ онъ ягасында орынласкан. 1859 йыл авылдынъ курылган официаллы йылы деп саналган ушин, авылдынъ узун оьмирлик тарихи бар, ясы коьплеген юз йыллар ман оьлшенеди.

XIX оьмирдинъ 50-нши йылларында Кишкей Йилиншиктинъ сувынынъ сол ягасы Ахлов мырзаларын оьзининъ онъ айлы отлаклары ман, онъыслы ери мен, Йилиншиктинъ таза сувы ман, ярасыклы табияты ман тарткан. Озган оьмирдинъ 20-ншы йылларында Балта авылы ямагаты, савлай ногай халкындай болып, революция ман келген туьрленислерди якын коьргенлер эм янъы яшавды туьзувге белсинли кирискенлер. Авыл яшавшылардынъ уйкен кесеги Матакайлар да сол козгалыска бириншилердинъ санында косылганлар.

Янъы яшавды белсинли курувшылардынъ ишинде ногай халкынынъ данъклы улы, Матакайлардынъ аталыгында тербияланган Ахлау Ахлов болган.

1923—1924 йылларда авылда мектеб аьрекетлеп баслайды. Ерли мектебте билим алганлардынъ биринши куьбинде: Солтан-Мурат Ибрагимович Матакаев, Дондагы Ростов каласында совпартшколады кутылып, РСФСР Совнаркомында исши-крестьян милициясынынъ Бас управлениесинде окувын битиргеннен сонъ, 1934 йылдан алып НКВД басшысы болып куллык эткен, Карашай-Шеркеш областининъ белгили революционери Алиевтинъ, Ахловтынъ, Гутякуловтынъ, Калмыковтынъ яндавырлары болган, 1937 йылда ысланган эм Сибирьге суьргинге йиберилген. Хасан Шахимович Булатуков – партия обкомынынъ 2-нши секретари, язувшы, ол да сол йылларда язаланган; Базарали Аюбович Матакаев – облизполкомнынъ куллыкшысы, ногай газетасынынъ биринши куллыкшыларынынъ бириси; Абдулхамид Исхакович Матакаев – колхоздынъ председатели, Уллы Аталык кавгасынынъ катнасувшысы; Амин Атаевич Матакаев – окытувшы; Уллы Аталык кавгасынынъ катнасувшысы; Солтан-Мурат Атаевич Матакаев – милиция куллыкшысы; Абдул Атаевич Матакаев – халк тоьрешиси; Каламат Мазанович Матакаев – ерли Советтинъ председатели, Уллы Аталык кавгасынынъ катнасувшысы.

Авылдың активистлери яшавшылардың арасында бидимсизликти тайдырув, коммуналар советлерин туъзув бойынша каныгыслы куллык юргисткенлер. Олардың ишинде: Абдулхамид Матакаев, Магомед-Герей Туркменов, Исмаил Кукаев, Юнус Есенеев, Магомет Булатуков. Кебахан Матакаева, Айшат Матакаева, Айшат (Анисан) Мижева, Юлдызхан (Фатя) Ахлова, Зулихат Матакаева, Тамак Раскельдиева кыскакылылар арасында анълатпа куллыклар юргисткенлер, тигуув кружокларын уйгынлаганлар, авылдасларын оқып, язып уйреткенлер.

1928 йылда авылда биринши коммуна туъзиледи. Онынъ биринши агзалары Якуб Есенеев, Магометгерей Туркменов, Рамазан Матакаев эм баскалар боладылар. Сонъ ортак иске алап болган балтавыллылар «Адилъ», «Восток», «Нацэскадрон» колхозларын туъзедилер эм оларды коьтередилер.

Каарлы кавга авыл яшавшыларынынъ тынышлы яшавга уьмитлерин уьзеди. 1941 йылда авыл кавгага озининъ 117 улын озгарды. Олардың 28-и Матакай тукумыннан эдилер. Энъ де яс болып согыска Азрет Джумаевич Матакаев озь ыркы ман кетеди. Ол сол заманда тек 17 ясына толган эди. Ама, яс болса да бас дегенше, озин аьр яктан коьрсеткен. Танклык взводын басшылаган. Кавгадан сонъ Выборг каласында офицерлик борышын толтырган.

Офицерлик сыдырасына сондай болып Базарали Аюбович Матакаев, Клычгерий Ажгереевич Матакаев, Абдулхамид Шугаевич Матакаев, Каламат Мазанович Матакаев, Амербий Иссаевич Матакаев эм баскалар киргенлер. Амербий Иссаевич Матакаев кавга йоллары ман Кавказдан Чехословакияга дери еткен. «Кызыл юлдыз», «Аталык кавгасынынъ 1-нши дережели» орденлери мен, коьплеген медальлери мен савгаланган. Кавгадан сонъ Брно каласынынъ университетининъ аьлимлери мен байланьс туткан. Олар совет аьскершилерининъ акында эскеруув китабын туъзгенлер.

Оькинишке, авылларына кайтпай, Уллы Аталык кавгасынынъ согыс майданларында йигитлерше оьлгенлердинъ ишинде: Азамат Мазанович Матакаев, Мекер Иссаевич Матакаев, Солтан-Мурат Шугаевич Матакаев, Али Рамазанович Матакаев, Азамат Рамазанович Матакаев, Харун Кадыралиевич Матакаев, Базарали Аюбович Матакаев эм баскалар. Авылдан савлай алып караганда, согыска атланганлардың 53 йигити тувган-оьскен авылларына кайтпадылар. Олардың ишин-

де: Ғурск каласы туьбинде Эли уьшин ян берип, оьмирликке калган биринши ногай летчиги Мурат Раскельдиев, уьш ага- инилер Бештаовлар эм сондай коьплер... Узак болмай, ерли мектебте Уллы Аталык кавга йигитлерине багысланган стенд- тинъ касына тагы да бир стенд ярастырылды. Бу стенд – Аф- ганистанда аьскерлик эм интернационаллык борышларын на- мысы ман толтырган йигит ясларга – Мурат Ажгельдиевке, Эдуард Булатовка, Азрет Матакаевке багысланган.

Нешелеген аьдем тылда, енъуьв куьнин ювыклатув уьшин эм кавгадан сонъ да, кеше-куьндиз демей, каьрлегенлер. Олар: Клычбий Кадыралиевич, Умар Абдулхамидович, Ибрагим Солтан-Муратович, Навруз Магометгереевич, Асият Махму- довна, Меруа Кадыралиевна, Рабият Иссаевна, Тута Джума- евна, Асият Исхаковна, Медине Махмудовна, Муслим Абдул- хамидовна, Цаца Абдулхамидовна Матакайлар эм баскалар. Кавгага кеткен эрлерди авыстырып, тракторларга минген кайратлы кыскаяклылар акында айтпай болмайды: Кошахан Баисова, Рабият Джантемирова эм б. кеше-куьндиз демей, янларын аямай фронтка оьтпек беруьвдинъ каьрин шеккен- лер. Немецлер авылга келеди дегенде, техникады ясырып, душпанларга карсы зыянлыктар этпеге амал тапканлар.

Айырым соьзди Раскельдиевлердинъ, Булатуковлардынъ аьеллери акында айтпага керек болады. Оьмири малшылык пан каьр шеккен Мазем Раскельдиевтинъ уллары: Каншау- бий, Бата, Азрет, Асан, «Ат туягын тай басар» дегенге усап, аталарынынъ кайратлы исин коьримге алып, малшылыкты оьз кеспилери этип айырдылар эм оьз атларын сый ман айт- тырдылар.

Колхоз эм сонъ совхоз куллыкларында атларын сый ман айттырганлар: Осман Булатуков, Мухтар Матакаев, Сафар- бий Матакаев. Аьскерде кызмет кыла турып, Халит Иссае- вич Матакаев ногайлар арасында биринши болып, Рязань каласынынъ аьскерлик училищесинде окумага йиберилген. 1954 йылда Австрияга аьскерлик исин бардырмага йоллана- ды, офицерлик кызметин Майкопта битирип, тувган-оьскен авылына кайтып, коьп йыллар ерли мектебте оқытувшы бо- лып ислеген. Оьзининъ атын сый ман айттырганлардынъ ишинде — Борис Джумаевич Матакаев, авылдынъ биринши спортсмени, штангист.

1982 йылда «Молодой ленинец» газетасы бетинде РСФСР-дынъ сыйлы оқытувшысы М.У. Булатуковадынъ ба-

далар арасында патриотлык тербиялав исин юргисткени акында яза келип, газета корреспонденти: «Авылдын тарихи калай уйкен эм бай! Сол авылды эм онынъ яшавшыларын суьймеге, онынъ бурынгысын аз-аздан йыйып балаларга билдирмеге куьрескен Межитхан Умаровнадынъ сол авылда яшаганы калай аьруув!» — деген соьзлерин, сукланганын ясырмай, айтады.

Матакайлардынъ аьлиги заманда оькиметтинъ яваплы куллыкларында ислеген болып эм ислейтаганлар, оьзлерининъ атларын айттыратаганлардынъ эм де оьсип келеяткан яс оьспирдинъ де айтувлы аталарынынъ йолын алып баратанлардынъ саны уйкен. Олардынъ ишинде: Матакаев Ю.А. — полковник, Матакаева С.К. — аьлим, республикадынъ Оьр оькимининъ судьясы, Матакаев А.С. — аьлим, Санкт-Петербургтынъ «Нарва» рыногынынъ генераллы директоры, Матакаев А.И. — аьлим, яс оьспирдинъ насихатшысы, Матакаев А.А. — журналист, «Ногай давысы» газетасынынъ аьвелдеги бас редакторынынъ орын басары, Матакаева З.И., — аьлим, КЧР Билимлендируув Министерстводынъ министрининъ орын басары, Матакаев Б.Х., — Москва каласында «Европа кредит» банкынынъ боьлик басшысы эм баскалар.

Эртеден ойланып, баьри куьшлерин салып, керегинше басыннан сонъына дейим аьзирлеп, шыктажларын да оьзлерине алып куьрескен Санкт-Петербургтынъ «Нарва» Рыногынынъ генераллы директоры, экономика илмилерининъ кандидаты Алик Матакаев эм Халк Йыйынынынъ депутаты, Эркин-Шахар агролицейининъ директоры, педагогика илмилерининъ кандидаты Азамат Матакаев боладылар. Оларга баьри йыйылганлардан уйкен савболсынлар, бар болсынлар деп айта келип, тамалав соьзин беремиз.

АЗАМАТ МАТАКАЕВ: Бу байрамды озгармага колласкан аксаклларымызга, ясларымызга, кызларымызга мен де савболсын айтаман. Данъклы тукумымызга, халкымызга Алла оьмир берсин!

АЛИК МАТАКАЕВ: Матакай арасында, ногай арасында картларымыз коьп яшасынлар, ясларымыз йигит болсынлар, кызларымыз наьсипли болсынлар, балалар коьп болсынлар, тукумымыз оьр болсын! Биревдинъ де хаьтерин калдырмай, татым болып яшаягынъыз! (Черкесск. 2011 й.)

ИЛМИГЕ БАГЫСЛАНГАН ЯШАВ

Бу макала белгили ногай алыми Софья Абдулхамидовна Калмыкова-Джанибековадынъ 2008 йылда 80 йыллык мерекесине язылган эди. 2014 йылда алим яшавдан тайды (яткан ери ярык болсын). Онынъ ногай илмисине эткен косымы ольшемсиз...

Бу куьнлерде алим-тюрколог, филология илмилерининъ кандидаты, КЧР илмисининъ сыйлы аьрекетшиси, оқытувшы Софья Абдулхамидовна Калмыкова оьз мерекесин белгилейди.

Софья Абдулхамидовна 1928 йылда Ставрополь крайынынъ Ашыкулак районынынъ Ашыкулак ставкасында белгили халк ярыкландырувшысы Абдулхамид Шаршембиевич Джанибековтынъ аелинде тувган. Ногайдынъ тил казнасын йюювшы, биринши ногай язбады туьзуьвши, биринши ногай эллипединъ авторы, биринши орыс-ногай терминлер соьзликлерин туьзуьвши... Арув-талувды билмеген, халкы уьшин ак юректен шалыскан аьдемнинъ аьвлетлери, ата йолына ызлап, яшавларын ногай халкына багыслаганлар. Абдулхамид Шаршембиевичтинъ уйкен улы Энвер – тарихшы, ямагатшылык аьрекетшиси, коьп йыллар «Ленин йолы» газетасынынъ редакторы болып ислеп, газетадынъ ишки маьнелигин теренлетуьвге, яратувшылык болымлы коллектив кеплемеге, онынъ куллыгында катнасувга зегенли яс-явкады тартуьвга дайым етисип турган. Роза Абдулхамидовна – тарих илмилерининъ кандидаты, йорма йылдан артык заманды Карашай-Шеркеш илми-тергев институтын басшылап, оьзин уста уйгынлавшы, йогары сыйы-абырайы болган басшы этип коьрсеткен. Кенжепайлары Клара, Москвада Илмилер Академиясынынъ аспирантурасын етимисли кутылып, кыралымыздынъ бас каласында билимлендируьв тармагында куллыгын бардырган. Гаяз Джанибеков Махачкала пединститутынынъ та-

рихлик факультетин кутылган. Аталык кавгасы басланганда, кан туьтеген согысларда катнасып, Севастополь каласын коршалавда йигитлерше ян берген. Мунир, ногайдынъ яйрап яткан кырларын, шетсиз-кыйырсыз шоьлин, айванлар, обсимликлер дуныясын бек суьйгеннен ме, не де болсын яшавын авыл хозяйствосы ман байлап, зоотехниктинъ кесписин сайлаган.

Софья Абдулхамидовна яшавын дуныяда энъ де сыйлы, оьрметли кеспи мен – оқытувшылык пан байлады. Коьтерип болмастай авыр, канлы кавга йылларында, 14 ясындагы кыз болып, экиайлык оқытувшылар курсын битирди, Дагестаннынъ аьлиги Ногай районынынъ Кара-Тобье авылында Софья Абдулхамидовна баслангыш классларда оқытувшы болып ислеп баслады. Яс оқытувшыдынъ сырагасына, касында аьр дайым да биринши етекшиси эм алал йолластырувшысы – атасы Абдулхамид Шаршембиевич болды. Аьелдинъ коьрки – ата, аьелдинъ намысы – ана деп, билмей айтылмайды ногайда. Коьп балалы аьелдинъ анасы – мукаят, берекетли, тынышлы Аминат тандырдынъ йылувын саклап, отягадынъ отын соьндирмей, балаларына куллыксуьерликтинъ, сабырлыктынъ коьримин коьрсетип турды. Каты сорап та, юмсак соьзин айтып, басларыннан сыйпап та билди. Кайдай авыр шакларда да манълайын йыйырып коьрсетпеди, яшав авыр деп бир куьн де ызаланмады. Конакбайлы уьйден бир куьн мисапир уьзилмеди.

Сол йылларда Софья атасы ман бирге окув китапларын язды, фольклордынъ уьстинде каьрледи, эртегилерди, йырларды йыювда ярдамласты. Суьйтип, йылдан-йылга сулыбы оьсип, кайратлы кыз оьзининъ тувган тилин тешкеруьвди, халктынъ соьз байлыгын саклавды эм байытувды, тилден дерислердинъ сапатын оьстируьвди яшавынынъ бас мырады этти. Абдулхамид Шаршембиевичтинъ баслаган эм юргисткен иси кызынынъ берк эм сенимли колларына туьсти. Халктынъ келеектегиси акында ойлаган ярыкландырувшы оьткир эм билимге уьйкен ымтылыслыгы болган Софьяды ногайдынъ данъклы тарихи, бай адабияты, шебер тили мен кызыксындырып, илмилик аьрекетине бет бердирмеге куьрести. «Билим – амалсыз керек зат. Ол аьдемди шынты аьдем этеди. Билимсиздинъ куьни каранъа. Не шаклы кыйын болса да, билим алмага керек», – дейтаган эди экидинъ бирисинде аталары.

1951 йылда Софья Абдулхамидовна Черкесктеги тил, адабият эм тарих илмилери бойынша илми-тергев институтынынъ ногай тил боьлигинде куллык этип баслады. Таъвессилмес ымтылыслыгы болган яс аьлим сайлаган йолында авыр-га карамай, заманын, куьшин кызганмай, енъил болмаган илми куллыгына коьмилди. Керек болса, терек йык дегенше, ногайлар яшаган юртларга экспедициялар уйгынлады. Арымады, явын-шашын демеди, иссиге де, сувыкка да тоьзип, коьбинше, яяв юрип, халктынъ тил байлыгын йыйды. Софья Абдулхамидовнадынъ Москвада аспирантурада язган «Ногай тилининъ акногай диалекти» деген диссертациясы айтувлы тюркологлардынъ йогары белгилерине тийисли болды. Мине солардынъ бириси, профессор В. Насиловтынъ белгиси: «Бу диалектологиялык монография коьплеген диалектологиялык диссертациялардан баскаланады. Ол зат С.А. Калмыковага илмилер кандидаты деген атты беруьвди талаплайды. Бу исти диалектологиялык диссертацияларды язув йосыгынынъ методикалык коьрсетпеси этип баспаламага да керек деп билемиз». Софья Абдулхамидовна ногай халкымызда филология илмилерининъ биринши кандидаты болады. Москвада, аспирантурада окыган йылларын эскере келип, Софья Абдулхамидовна: «Мен атлары тек бизим кыралга тувыл, савлай тюрк дуныясына белгили болган аьлимлер мен айкасканым уьшин бактыма бек разыман. Олар белгили тюркологлар Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, Е.И. Убрятова, Ф.Д. Исаков, М.К. Мусаев эм баскалар. Олардынъ аьр кайсысы меним аьлим кебинде кепленуьвиме оьзлерининъ ийги себеплерин тийгисткенлер. Яшав йолымда раскан ийги аьдемлер бактымнынъ кепленуьвинде уьйкен орынды тутканларын бир куьн де эсимнен тайдырмайман», – дейди.

Аьлим оьз исинде, боьтенде, эллипе эм дурыс язув соравларына уьйкен эс береди. Сол темаларга язган илмилик макалалары Москвада «Илми» баспасында шыккан йыйынтыкларда дуныя коьргенлер. С. Калмыкова тюрк халкларынынъ диалектологиялык, Европадынъ лингвистика Атласын туьзуьвде де белсинли катнасты (Нидерланды. Амстердам, 1987).

С.А. Калмыковадынъ коьплеген илми ислерининъ ишинде маьнелиги эм тергевининъ теренлиги мен, теориялык эм практикалык баалыгы ман «Ногай тилининъ грамматикасы» (соавторы М.Ф. Саруева) сыйлы орынды тутады.

Альимнинъ эткен исине уйкен сый берип, Софья Абдулхамидовнадынъ илмилик аьрекетинде соьзлик туьзуув куллыгы акында айырым айтпага керек. Онынъ басшылыгы ман «Орысша-ногайша» (1956), «Ногайша-орысша» (1963) соьзликлери, «Ямагатшылык-политикалык терминлер соьзлиги» (1981) шыкканлар. Соьзлик туьзуув – айлак авыр, яваплы, халкка керекли ис. Оьзине артылган яваплыкты анълап, халктынъ тил байлыгын саклав мырат пан, альим бу уйкен маьнеси болган куллыкты бажармага куьшин, заманын, сулыбын аямады.

Ногай тилин суьйдируув, онынъ оьрленуувине куьшин эм билимин аямай багыслагандай аркады тербиялав оьткир маьселе деген ой Софья Абдулхамидовнады аьр заманда да тынышсызландырады. С.А. Калмыковадынъ яратувшылыгында окув китаплар, окутувшыларга деп аьзирленген методикалык кулланмалар, программалар уйкен орынды тутадылар. «Ногай халкынынъ келеектегиси – ногай халкынынъ оьз колында. Биз баьримиз де онынъ кайдай болаягына яваплымыз, – деп оьз ойлары ман боьлиседи Софья Абдулхамидовна. – Тил – халктынъ оьмир яшавынынъ байлыгы. Тил болмаса, халк болмайды. Тарихимизди, ата-бабаларымыздан калган ийги аьдет-йолларымызды мутпасак, тилимизди, саният-маданият байлыкларымызды оьрлендирсек, миллет оьктемимиз йогары болса, ногай халкы баска халклардынъ арасында тийисли орынды ыслап барар».

Софья Абдулхамидовна яс альимлердинъ оьсуувлери уьшин коьп зат этеди, терен билими эм бай илми сулыбы ман боьлиспеге, йол ашпага шалысады, оларды излемеге, таппага таьвекеллендиреди. Язган илми-тергев ислерин уйкен эс берип окыйды, керек ерде ойын айтып, кенъес берип, сенимлик сезимлерин беркитуувге себеп этип биледи. Яс альимлеринъ аьр бир етимислерине ак юректен куванады.

Он йылдан артык заманды Астраханъ областинде яшайтаган ногайлар, А.Ш. Джанибековтынъ тувган куьнине багыслап, онынъ ногай халкына эткей аьрекетине уйкен сый берип, окув конференцияларын уйгынлайдылар. Кызыклы йолыгыслар, экскурсиялар озгарадылар, окутувшылар ногай тилден ашык дерислер береди, спектакльлер саладылар. Йыл сайын да конференцияда бизим республикадынъ элшилери – альимлер, язувшылар, ямагатшылык аьрекет-

шилер, окытувшылар белсинли катнасадылар. Оькинишке, сондай терен маьнели амалламады бизим юртымызда озгаргандай амал болмайды.

Аьлим болувдан, аьдем болув кыйын, деп тувра айтылады ногайда. Софья Абдулхамидовнадынъ билимининъ теренлигине, ишки дуньясынынъ байлыгына, юрегининъ тазальгына, коьнъилининъ кенълигине сукланмай болмайсынъ! Айлак ашык, танъ, юмсак соьзли, яныплы аьдем. Биревдинъ юрегине тиймес, йигерин йыкпас, давазын коьтерип соьйлемес.

Яслыгында бир кере сайлаган йолы ушин, Софья Абдулхамидовна бир куьн де оькинмеген. «Яшавымды янъыдан басламага керек болса, шекленмей, алпыс йыл артта биринши адым эткен сокпагымды сайлар эдим», – дейди сыйлы мерекешимиз. Яшавда дослыкты, татымлыкты, сабырлыкты, анъламлыкты баалап билетаган, ол юртымыздынъ халкларына алал, кайсы аьдемге де аявлы болувдынъ, миллетлер ара айкасувдынъ коьримин коьрсетеди.

Софья Абдулхамидовна оьзин наьсипли, айлак бактылы аьдем деп санайды. Аьлим, тарихши-этнограф, алал ян досы Ибрагим Хамзатович Калмыков пан (яткан ери еннетли болсын) коьрим алгандай аьел туьздилер. Татымлык, биртиллик болган айтувлы аьелдинъ балалары, яшавда оьз орынларын тавып, халк арасында уьйкен сый ман пайдаланадылар. Кызы Зарема – Карашай-Шеркеш Оьр Судунынъ тоьрешиси, улы Аскар – адвокат.

Коьплеген окувшылары, тенълери, бирге ислеген йолдаслары Софья Абдулхамидовнады сыйлы мерекеси мен ак юректен кутлайдылар. Оьмиринъиз узак, ден савлыгынъыз берк, наьсибинъиз коьп болсын. Мерекели куванышынъыз узак болсын!

*М.А. Булгарова,
С.А. Кукаева*

ОКЫТУВШЫЛАРДЫНЪ ОКЫТУВШЫСЫ

Бу китапта ногай тилининъ оьрленуьвине, илми яктан тергелуьвине номай уьлсин коскан, оьсип келеятырган балаларга ногай тилин тешкеруьвли билмеге, илмиге ымтылуьвга – басында мектебте, сонъ педучилищеде, институтта эм де сонъ илми-тергев институтында йол ашкан окытувшылар акында билдирмеге суьйип, бу макалады ерлестиремиз... Макала аьлим, окытувшы, коьплеген дерис китаплардынъ авторы Дженетхан Кубраевна Жанбидаевага, онынъ 75 йыллык мерекесине багысланган эди...

Сосы сыдыралардынъ авторлары, Черкесск педагогикалык училищединъ аьвелги окувшылары. Бу куьнлерде бизим суьйикли окытувшымыз, алал насихатшымыз Дженетхан Кубраевна Жанбидаева оьз мерекесин белгилейди. Элбетте, онынъ коьплеген окувшылары сыйлы окытувшыларына кутлав соьзлерин айтпага асыгадылар. Аьлемети сол, мереке алдында йолыгысуьвларда бир авыздан аьр кимимиз де сосы окув отанындагы биринши куьнлерди эске туьсиремиз. Педучилищединъ биринши курсынынъ окувшылары, аьли де янъы окув отанына, калага, йолдасларга уьйренмегенлер... Баьри зат та сескендиреди, тартындырады, авылды, аьелди сагынуьвлар коьтере де коьнъилди бузадылар. Ама ногай тили эм адабият окытувшысы Дженетхан Кубраевна ман танысуьв сол саьатлей коьнъил бузган баьри затларды кери тайдырады. Окытувшыдынъ юмсак соьйлеви, онынъ аьлемет юрек йылуьвлыгы, биринши кере ата-анадан айырылып калага келген Салаларды тынышландырады. Соьйтип, республикамыздынъ энъ сыйлы окув отанларынынъ бирисинде коьплеген йыллар ишинде юзлеген кызларга, ясларга Дженетхан Кубраевна эм окытувшы, эм насихатшы, эм аьпте, эм ата-ана болып турды. Булайда Д.К. Жанбидаеванынъ окувшысы, республикамыздынъ энъ де сыйлы, энъ де кайратлы, янынъ куьшин балалардан кызганмаган Адиль-Халк авылынынъ орта

мектебининъ директоры Р. Утемисовадынъ соьзлерин келтирмеге сьуемиз: «1972 йылда мен оқытувшылар аьзирлейтагаң Черкесск педагогикалык училищеге туьстим. Уьйкен яшав сокпагына эткен сосы биринши адымым ушин оькинмеймен. Училищеге оқыган заманым энъ ийги заман болып калды. Биринши куьнлерден алып ногай тилден эм адабияттан оқыкан Дженетхан Кубраевнадынъ дайымлык ярдамын сезип турдык. Тувган юрттан биринши кере айырылып турган яп-яс кызларга бек авыр эди. Уьйди, анамызды сагынып, йылаган куьнлеримиз де бар эди. Оқытувшымыз, басымыздан сыйпап, йылы соьзлерин айтып, тап анамыздай болып турды. Тек билим берип калмай, Дженетхан Кубраевна коьплеген эдап-намыс сорауларына эс берип, ногай кызы оьзин калай юргистпеге кереги акында токтамай уьйретип турды. Дериске келсе, аьлимизди-куьнимизди сорап, коьнъилимизди авлап, юрекке еткен соьзлер тапты. Мен бек разыман оқытувшыма». Сосы соьзлердинъ астына педучилищеди кутылган аьр бир ногай окувшысы кол салмага болады.

Черкесск педагогикалык училищеси мен Дженетхан Кубраевнадынъ яшавы 1944-нши йылдан баслап байланып келеди. Уьйкен Аталык кавга кутылар кутылмас, Дженетхан аьптеси Крымханнынъ таьвекел этуьви мен училищеге туьседди. Кавгадан сонъ авыр йыллар. «Училищеге эсик-терезе, стол, олтыргыш дегендей затлар йок эдилер. Оқымага китаплар да болмай, терезе туьпте газета кесеклерине язып, от ягылмаган общежитиеде яшадык. Не этерсинъ? Аьдем деген не затка да шыдайды экен», — дейди оқытувшы. Сол кадер кыздынъ билимге ымтылувына, элбетте, аьптесиннинъ коьрими себеп берди. Оннан да бек, атасы Кубрадынъ, ногай арасында шебер тили мен, ногай тилин уста билгени мен белгили болган, оқымыслы аьдемлердинъ бири, кызларынынъ билимге ымтылысларын хош коьрип, «билимсизлик аьдемди йояды, билим ярыклык аькеледи, оқыганынъызды сьуемен» деп, арымай-талмай айтып турганы Дженетханнынъ яшав сокпагынынъ диреклери болды. Педучилищеди етимисли битирген сонъ, ол педагогикалык институтты оқып кутылады. Оқытувшылык исин туьрли мектеблерде юргистеди. Сулыплы оқытувшыды сол замандагы Оқытувшылардынъ билимин, сулыбын оьстируьв институтына (ИУУ) ногай тилиннен методист этип коьширедилер. «Кайсы ерде де уьйкен аьдемшиликлери, терен билимлери, куллык сьуювликлери, аьдемге

ярдамга келмеге аьзир болып турган аьдемлер мен айкастым, — деп сол йылларды эске туьсиреди Д. К. Джанбидаева. — Институтта методист болып эткен йылларымда область мектеблеринде ногай дерислерде коьп кере болып, эсли, сулып-лы окутувшылардан озим де уьйрендим, яс, аьли де сулып-лары болмаганларга ярдам этип юрдим. Сол ок йылларда ногай тилинде Грозный каласында шыгаяк букварьге мени кобан ногайларыннан Муса Курманалиевке соавтор этип беркиттилер. Сол йылларда баслангыш класстардынъ китап-лары сонда шыгатаган эдилер. Мусса Курманалиевич мени хош коьрип йолыкты, китаплар туьзуув сулыбыннан мага коьп затты уьйретти. «Ногай тили», «Тувган тил» китапларынынъ уьстинде ислегенимде меним йолластырувшым, анамнынъ орнына калган аьптем Кырымхан болды».

1959 йылдан баслап Дженетхан Кубраевна Черкесск педагогикалык училищединъ окутувшысы болып куллык этип баслайды. Бу окув отаны яс аьдемлерге тек теория яктан терен билимлерди берип калмай, болаяк окутувшылардынъ аьр не яктан усталыкларын кеплевдинъ уьстинде уьзбестен каьр шегеди: дерислерге конспектлер, планлар язув, коьрсетпе кулланмаларды аьзирлев, дерислер беруув, окутув-тербиялав ман танысув, окувшылар ман класстан тыс озгарылатаган ислерге аьзирленуув, кыйынлы балалардынъ юреклерине «сок-пак» тавып билуув эм сондай баскалар. Эне сонда керекти ога аьптеси Кырымханнынъ, бир айтып калмай, коьп кере кайтаралаган керекли соьзлери: «Аьр окув дериси ийгиликке, аьдемшиликке, тербиялавга каратылмага керек. Эткен исинъизди тебенли эм мукаят этинъиз» Сол соьзлер окутувшыдынъ исинде энъ де маьнели болдылар, эткен иси мен оларга алаллыгын коьрсетип билди. Дженетхан Кубраевнадынъ каныгыслы ислеви босына кетпеди. Онынъ окувшылары мактавга тийислилер. Олар — Аскербий Киреев, Тамара Дышекова, Римма Утемисова, Татьяна Найманова, Алимат Матакаева, Нина Карасова, Вайдат Абазова эм б.

Окув-билим берип калмай, окутувшы балаларды халктынъ маданиятын, адабиятын билмеге себеп берип турды. Педучилищеде кутылган яслардынъ эм кызлардынъ эслеринде белгили ногай язувшылары Ф.А. Абдулжалилов, С.И. Капаев пен, Драма театрынынъ актрисасы Д. Кумратова эм баска белгили аьдемлер мен йолыгыслар эстен кетпес ыз калдырдылар. Олардынъ коьплеринде театрға, китап окувға суьюв

сезимин тувдырды. Театрга бармага, онынъ янъы спектакль-лерин коьрмеге талпынув, янъы китапты излеп табув, сатып алув, оны заманы ман окумага тармасув – Дженетхан Кубраевнадынъ окувшыларынынъ ийги нышанлары. Республикамызда окув отанлары арасында педучилищединъ сыйы бек уыйкен. Коьп йыллар Кызыл-Юрт мектебининъ директоры болып куллык эткен, Халк просвещениесининъ отличниги, Аталык кавгадынъ ветераны А. И. Матакаев булай дейтаган эди: «Мага мектебке куллыкка туьспеге эки окутувшы келсе, мен бас деп педучилищеди кутылганды алатаган эдим. Педучилище болаек окутувшыларга терен билим берип калмай, балалар ман айкасув сулыбын кеплейди, дерислер юри-туьв культурасына уьйретеди». Педучилищединъ халк арасында йогары сый, абырай табувында, элбетте, Дженетхан Кубраевнадынъ номай уьлиси бар. Мерекеши оьзи педучилищединъ акында хабарласувда булай дейди: «Педучилище акында соьз бардырганда, онынъ ийги кадрлар аьзирлевде биринши орында экени, онда куллык эткен йылларым, колымда окуган кызлар эм яслар акында айтпагага суьемен. Олардынъ коьбиси йогары билимлер алып, илмилер кандидатлары болып, тилдинъ, адабияттынъ уьстинде ислейдилер. Юрек туьбиннен шыккан сыйлав соьзлеримди мен ногай маданиятынынъ оьрленуьвине номай коьсымын эткен Батыр Баисов (яткан ери юмсак болсын) акында айткым келеди. Батыр Магомедович савлай яшавын журналистикага багыслаган. Ол язувшы деп те белгили. Доьрт китаптынъ авторы. Онынъ коьплеген хабарлары мектеб учебниклерине де киргенлер. Меним колымда Аскербий Киреев те окуган. Бу куьн-лерде ол да оьз мерекесин белгиледи. Мен оны журналист тувыл, балалардынъ дуниясын аьруьв билген, олар уьшин онлаган китапларды шыгарган зегенли язувшы деп билемен. Баслангыш класслар уьшин туьзилген китапларыма киргистилген А.С. Киреевтинъ шыгармалары – балалар ман йырланып, енъил окылатаган ятлавлар. Журналист дегенде шын-ты журналистлик сулыпты алган Тамара Дышекова ман да оьктемсиймен». Дженетхан Кубраевна окутувшылык исин ногай мектеблер уьшин китаплар туьзуьв яратувшылыгы ман бирге бардырды.

«Мен оьзимди билгенли ногай тилинде китапларды, методикалык кулланмаларды язып келеятырман», — дейди Дженетхан Кубраевна. Эм туврасы да сол. Аьле ол ногай

халкынынъ ярыкландырувшылардынъ бири, халкы ушин билимин, карувын аямаган, биринши ногай китапларынынъ авторы Мусса Курманалиев пен мектеблер ушин китаплар туъзип баслайды. Айтпага енъил, яшавга эндирувв кыйын дегенше, яс оқытувшы, билегин туърип, буътин коьнъили мен сол ыске берилди. Белгилисинше, китап туъзувде энъ кыйын тармак – кишкейлерге, баслангыш классларда оқыган балаларга язув. Мектебке келген балалардынъ биринши китабы – «Элиппе» («Букварь»). Эне сол китаптан басланды Д.К. Жанбидаевадынъ китаплар уьстинде ислеви. Неше йыллар бу китап баспадан заман заманы ман шыгып турады. Коьплеген выставкаларда, конкурсларда ийги белгилерге тийисли болады. Буьгуьн де автор китапты ийгилендирувв исин токтатпайды. Дженнетхан Кубраевнадынъ абзирлеген эм баспадан шыгарган китапларын тизип айтпага кыйын. Сол китапларга методикалык кулланмалардынъ саны да айлак уьйкен. Баьримизге де белгили, методикалык кулланмалар — оқытувшыдынъ кыйын исинде айлак керекли затлар. Олардынъ кытлыгы, аьле коьтере де болмаганы оқытувшылык исте авырыклар тувдырганын баьримиз де билемиз. Д.К. Жанбидаевадынъ кол астыннан шыккан кулланмалардынъ бир кесеги булар: «Букварьге дидактикалык материал», «Методикалык кулланма. 2 класста «Тувган тил» урокларын озгарув йосыкларыннан», «Диктантлар ман изложениелер йыйынтыгы. 1—4 класслар уьшин» эм б. Оқытувшылар арасында «Элиппеге методикалык кулланмасы» бек талапланады, сый ман пайдаланады. Биринши кере мектебке келген балаларга элиппеди калай кулланмага, кайдай биринши соьзлер айтпага керегине дейим айтылады. Янъы аьрип пен танысув дерислерининъ толы планлары бериледи. Аьр бир деристе тербиялавга багысланган хабарласувлар да орын тапканы сосы кулланмадынъ пайдалыгын тагы да бек оьстиреди. Оқытувшы заманын йойып, сол соравларга келискен материаллар да излемек, олар баьриси де дерис деристен берилип барады. «Коьп китаплардынъ, методикалык кулланмалардынъ авторы болсам да, — дейди Дженетхан Кубраевна, — меним оьктемлигим – «Баслангыш классларда ногай тилин оқытув методикасы». Ол педуниверситетте (баслангыш классларга оқытувшылар абзирлев факультетте), педучилищеде окыйтаган студентлердинъ, яс оқытувшылардынъ кол астындагы биринши китаплары болады деп билемен».

Д.К. Джанбидаева – газетадынъ алал досы, педучилищеде окыган балаларга да газетадынъ басын билдирип турды. Соъле де язбага уьлгиреди, энъ маънели сорауларга шеттен карап турмай, заманы ман санаспай, явап бермеге асыгады. «Яшавымды ногай тилин эм адабиятты окытувга, окытувшыларга методикалык кулланмалар шыгарувга эм 1—4 классларда куллык этеок окытувшыларды аьзирлев мен байланыстырган себепли, ногай тилинде шыгатаган сынъар газетамыз бан тар ислесип келгенмен. Язувшыларымыз, олардынъ янъы шыккан китаплары, школа яшавы, тил акында коьтерилген маъселелер бойынша оьз ойларымды газетага язбай калдырмайман», – деп, газета ман байланысувы акында хабарлайды Дженетхан Кубраевна. «Калай байсынъ, тувган тилим...», «Соьзинъ сав болса, басынъ тав болар», «Элли йылда эл янъыра», «Ийги якка туьрленеди», «Аявлы аьптем эсимде» эм с.б. макалаларында сулыплы окытувшы ногай маданиятынынъ, илмидинъ, билимлендирув тармагынынъ, ногай тилининъ оьткир сорауларын коьтереди. Сосы макалаларды окыган аьдем, Д.К. Джанбидаевадынъ халкы уьшин шынты юрек авырувын сезбей калмайды. Анълайды – бу окытувшы, бийик трибуналардан, яде соьз келиси келгенде, яны авырсынып, халкы акында ярасык соьйлегенлерден тувыл. Ол яны ман, куьши мен, алаллык пан ногай маданиятына демев берип, оьрленуьвине сокпаклар салып келгенлердинъ сыдырасында. Окытувшымыздынъ «Оькингеннен пайда йок» деген макаласы акында айтпай озып болмаймыз. Макалада янъыртылып баспага аьзирленген «Ногай литературалык тилдинъ дурыс язув йосыклары» — «Свод» акында ойларын билдирип, автор аьр бир шекленуьвди тувдырган йосыкларда токтайды. Янъы туьзилетаган «Ногай-орыс соьзлиги» де соьзлердинъ дурыс язылувына себеп береги акында, ногай тилининъ байлыгынынъ эстелиги болаягы акында айта келип, булай язады: «Соьзимиз ногай тилининъ дурыс язылувлары акында болса да, «Соьзлик» акында да айткым келеди. Соьзликте ногай халкынынъ бай фразеология байланыслары да коьлем берилсе, ийги эди деп ойлайман. Ол соьзликтинъ иштелигин байытаягына соьз де йок. Айтпага, «янув» соьзине «мени коьрсе, басында от янады»; «шуьшкирув» соьзине – «шуьшкиргенде бурныннан туьскен» (бек усаган); яде «тары» соьзине – «ишинде тары боьртпейди» (сырын ясырып билмейди) эм с. б.» Соьйтип, яшавын

тувган тилине багыслаган Д.К. Джанбидаева, ногайда айткандай, « оьзи уьшин уйклап, халкы уьшин туьс коьреди». Онынъ язган макалаларын йыйып, оьз алдына китап кебинде шъгарылса, болаяк оқытувшыларга эм оқытувшылыкта биринши адымлар эткенлердинъ ислеринде керекли кулланмалардынъ бири болар эди деп, ойлаймыз.

Д.К. Джанбидаева узак эм емисли педагогикалык аьрекетти уьшин коьплеген грамоталарга, медальлерге, сыйлы «Ис ветераны» деген атка да тийисли болган. Ама оьзи айткандай, ога энъ де уьйкен савга – мектеблерде онынъ йолын алып барган аьвелги окувшылары.

Дженетхан Кубраевна, сол кадер эр коьтералмас оькмет исин де юргисте турып, уйымлы аьел де туьзди. Оьстирген улы Баьтиргерей, тукумы, кардаш-кавымы, йолдаслары арасында танъ, тербиялы яс деп белгиленеди. Улы Баьтиргерей эм кызы Марина оьз аьеллерин туьзип, ис орынларында сый ман пайдаланып, балаларына тербия берип яшайдылар. Биз, сосы макаладынъ авторлары, оьзимизди бактылы аьдемлер деп санаймыз, неге десе яшав сокпагын айырып, педучилищеге туьскеннен баслап, тап бу куьнлерге дейим оқытувшыларымыз, йолластырувшыларымыз ногай халкынынъ сыйлы, билимли, ногай тил илмисининъ негизин салувшылардынъ бирилери — Софья Абдулхамидовна Джанибекова-Калмыкова эм Дженетхан Кубраевна Джанбидаева болып келедилер.

Язлыктынъ биринши ярасык куьнлеринде тувган Оқытувшымызга баьри окувшыларынынъ атыннан кутлав соьзлерди ак юректен айтамыз. Наьсип, берекет, берк ден савлык, узак йыллар сагынамыз.

*М.А. Булгарова,
С.А. Кукаева*

КОБАН НОГАЙЛАРДА ОТЫЗ КУЪН

Ногайлар ман байланыслы илми куллыгым ман Кавказга бараяктан алдын мен бек корккан эдим. Не кадер коркынышлы затлар анълаттылар бизге... Сол себептен Кавказга атам ман бирге бармага карар бердим. Манълай язувына буътин юрегим мен ыйнанаман, ама ишимде куъшейген сес «болды», баскасы «билким оннан артынъа кайталмаяксынъ» дейдилер. Бу ойлар ман сарытамбыз айынынъ бир куънининъ эртенъ азанында атам ман йолга шыктым.

Йолымыз бек узак эди. Бараяк еримизге автобуслар ман, самолет пан етеек эдик. Яшавымда биринши кере минеек самолетым 20 кисилик, моторлы, гуърилдеви кулакларды санъырав эткен, Россиядынъ энъ эски самолетларынынъ бириси болагын кырк йыл ойлансам да, акылыма келмеек эди.

Биринши келип токтаган еримиз — Майкоп каласы эди. Самолетымыз Майкоптынъ кенъ тогайлыкларынынъ бирине туъскен заманда, аър ким летчикти алгыслады. Таможня тергевлери бир уъш саъатке созылдылар. Сонъ бир 1940 йылларда шыккан автобус пан (оны юргисте билген бу исте уыйкен етимислерге еткен) бир де токтап, бир де юрип 6 саъатлик йолдан сонъ, биз Черкесск каласына келдик. Йолдасларым Дуныялык Абаза-Шеркеш конгрессине келеятырган Турцияда яшаган абазалар эдилер.

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ бас каласы — Черкесск — уыйкен болмаган кала. Сол ерге келгенде, озимди заманнынъ ишинде коъшип юргендей коърдим. Бир тарапта — 1930—1940 йыллардагы уългили машиналар, троллейбуслар, кишкей эски уйлер, баска тарапта — «мерседеслер», бийик, шарлаклы уйлер.

Эште, уп-узын, мутылып болмаяк сандыгым суыйтип басланды. Биринши доърт куънди биз абазалардан айырылмадык. Олар кайда — биз сонда. Авылларга кыдырувларында

олар ман бирге биз де болдык. Керуьв Кавказ кырлары ман эм де тарихте аты дуныяга белгили болган, ягаларында коьп-леген согыслар озган Кубан сувы ман биринши танысувым сол кыдырувлар сырасында болдылар.

Табиат мени сейирге калдырды. Абаза конаклары уьшин аьзирленген авылшылар, миллет кийимлерин кийип, Кавказ ойынларын бийип, бизди кувандырдылар. Мен сол арада, оьзимди мутып, берли кисидей болып, оларды каьртке туьсирувде болдым. Янымда бир видео камера болмаганына оькиндим.

Авылдынъ клубында (бизге анълатканларына коьре) бирлик эм биригуьвликке багысланган коьп соьзлерден сонъ тагы да концерт болды. Сол арада абаза конаклардынъ бириси мага: «Биз кеткеннен сонъ, сиз сувдан шыгарылып ягага тасланган балыкка усажсынъыз», — деди. Ят ерлерде, еннет болса да, туватаган ялгызлык, каьриплик, сагынув коьнъиллерди алтын тузакка олтыртылган билбил кусы да анълаталмас. Муннан сонъ энди не этеекпиз деп ойланып турганымыздынъ арасында, экинши сейирли зат болды. Черкесск каласында яшайтаган, элгезуьвимнен алдын байланысувым болган, ама оны ман калай расаягымды билмей турганымда, Марьем (Майя) Булгарова конгресстинъ барувында касыма келип олтырмаспа?! Ол мага карайды, мен ога. Ол Туркияга келгенде, биз он такыйкалык заман коьристик, сонынъ уьшин биз бир биримизди сол саьатлей таныялмадык. Ама карасларымыз коьтере зат акында айттылар. Атларымызды айтар-айтпас, кушакластык. Бу аьдем бир айдынъ бойында Черкесск каласында конакбай болды. Баьриси де орысша соьйлеген дуныяда бир ер болганы себеп, Марьем бизим тилимиз, колымыз, аьр затымыз болды. Сол куьнге дейим эш танымаган, тек бир-эки таба билген китаптан олар акында бир затлар окыган ногайларды М.Булгарова аркалы коьрдим, таныдым, ишлеринде яшадым эм суьйдим.

Кавказда 72 миллет бар деселер, ыйнанмайтаган эдим. Ногайы, карашайы, татары, шеркеши, абазасы, гуьрджиси, эрмелиси, урумы, тагы да нешевлер эм де орыслар. Дуныя миллетлерининъ яртысы йыйылган болар бу ерге! Баьрисининъ де ана тили болып орыс тили коьринеди.

Туркияда коьплер танымаган ногайлар — асыл тюрклер. Юзлеген йыллар артта Азияда Уьйкен Ногай Ордасын курган ногайлар тарихтинъ энъ куьшли, энъ йигит эм енъуьвши,

энь де данъклы тюрк халкларынынъ бири болганлар. 20-ншы оьмирге дейим коьшпели болган ногайлардынъ тиллери тюрк тиллерининъ кыпшак куьбине киреди.

Уьйкен Ногай Ордасынынъ басыннан коьп кыйынлыклар кештилер. Эм ногайлар патша политикасы аркалы, тап кырларга шашылган тарыдай болып, Кара денъиздинъ янындагы кырларга эм Россия Федерациясына шашылдылар. Соьлеги заманда эш бир ерде де ногайлар коьп санлы болып яшамайдылар. Каерде болсалар да, йогалмага караганлар. Бираз Румынияда, бираз Кырымда, бираз Карашай-Шеркеш Республикасында, бираз Туркияда, бираз Дагестанда.

Сосы зорлыклардынъ арасында ногайлардынъ шеккен кыйынлыклары акында инсаннынъ коьзи ясланмай тынълалмайды. Уьйлерин яккан алавды, Кара денъизди оьтпеге шалысып, иши аьдемге толган кемелердинъ батуву. Эш биревиде коьз алдыннан кетпейди. Йылайсынъ, аьдем баласынынъ куьшлилигине, сабырлыгына, тоьзимлигине сейирсинесинъ. Уллы Аталык кавгада да ногайлар уьйкен кыйынлыклар шеккенлер. Яслы бир ногайды коьрмесинъ, я байын, я кардашын, яде бир баска ювык еткенин кавгада йоймаган болып. «Кавгадан алдын» яде «кавгадан сонъ» деп баслайдылар аьр бир соьзлерин ногайлар. Тап карашайлардынъ, шеркешлердинъ авылларында болгандай, аьр бир ногай авылында да кавгада йигитлерше оьлген яслардынъ атлары язылган эстеликлер бар.

Бир ногай «Бир оравлыкларга да карамай, динимизди сакладык», деди. «Оравлыкларга да карамай»... Бу соьзлерде ясыртын болган анъламларды таппага саьарли куьшинъизди зорламага кереги йок. Ногайлардынъ тарихте биринши болып мусылманлыкты кабыл эткен тюрк халкларынынъ бири болатанын билдирмеге керекпен. Авылларда мешитлер салынып баслаганлар, бир кесеклери биткен, коьплери битпеге караганлар. Черкесск каласында да мешит салмага деп карар алынган.

Ногай авылларына барувымыз десенъ, бизге бир уьйкен эсте калган кыдырув болды. Мен ногайлардынъ яшаган ерлерин, аьдетлерин саклаганларын яде сакламаганларын коьрмеге суьйдим.

Биринши барган авылымыз — Икон-Халк (халк арасындагы аты — Токтамыс). Онда Конъырат Исмаил, ногай арасында спорттынъ биринши мастери, куьрестен коьплеген спорт

ярысларда чемпионлыкты биревге де бермеген кызынынъ тойына шақырды. Туркиядан келгенимизди эситкенлеринде, суйингеннен не этееклерин билмедилер. Бизди тамададынъ янына тоьрге олтырттылар. Кавказ халкларынынъ арасында «кыз акашув» аьдет бар. Соьлеги заманда бу аьдет бираз туьрленген.

Атлар суйруув-суйруув болып юргенлерин коьргенсизбе? Авылларында сондай затларга расув — аьдеттеги ис. Неге десенъ халктынъ энъ де маьнели яшав кешинуув амалы — малшылык.

Барган экинши авылымыз — Эркин-Халк (халк арасындагы аты — Алакай авылы). Онда да, бир юмадан 120 йыллык мерекесин белгилеек ерли мектебтинъ аьзирленуевине карадык.

Уйлерге конак болдык. Коьп-коьп ногай шайын иштик (ногай шайы: шайга каймак катып, туз, бурыш салып аьзирлейдилер. Суйген май да салады). Сонъ барган авылымыз Адиль-Халк (халк арасында аты — Шабаз авылы). Авылшылар бизим келегимиз акында эртеден хабар алган эдилер. Ерли мектебте коьзинънинъ явын алган концерт коьрсеттилер. Оннан ногай асларыннан туьзилген зияпет курдылар. Тюрк инсаннынъ аьдеттеги конаксуьерлиги ногайларда артыгы ман сакланган. Не кадер яныплы аьдемлер бизди бавырларына бастылар. Туркияда яшаган кардашларына да бизден саламлар йибердилер. Оьмирлерге соьнмеек, алаллык бар арада душпан тили кирмеек. Культура эм туризм бойынша министри Султан Темиров аркалы Домбай эм Архыз тавларына бардык. Ерлери сондай бир онъ аслык беретанган, емисли топырак куры бир казык кадасанъ да, карап-караганша яп-ясыл япырак берип баслайды. Тавларда шам агашлардынъ янында бутаклар авырлыктан эне-мине сынаяк емис тереклери сизди аьжейиптен-аьжейипке туьсирерлер. Тав авылларында 120 ясына кадер яшайтаганлар акында эситкенде, сейирсинегинъизди алдыдан анълайман. Йолымызда шырмалган мынълаган туьрли оьсимликлерди абытламага шалысып, таза авады оьпкелеринъде сезесинъ. Йогарыда, булытлар арасында тыныс алмага аьдеттегиннен эсе кыйын. Тоьгерегинъде коьз бен коьрилер кишкей сув тамшылары тамадылар. Языкысы ирмеген эм километрлерге созылган бузлыкларда тонъган заманда, эки мынъ метрге карар ойда иссиликтен эне-мине куыймеге болаяк. Бу ердинъ тарихи десенъ бурынгы

заманларга кетеди. Тавда кезген заманда карайсынъ эм алдынъда сегиз юз йылдан калган килсе коьринеди. Янынъда Рамъзан Керейтовтай бир ногай тарихшиси болса, кейфинъе керек зат йок. Эште, еннет Кавказга усайды деген ой келеди инсанга. Эм де миллетлердинъ бу ерлерге топарласканларын, юз йыллар бойынша не уьшин бу ерлер уьшин согысканларын анълайсынъ.

Артка кайтув йолында болган бир кесек оравлыкларга да карамай, юрегимнинъ яртысын Кавказда калдырганымды сеземен. Булытларды ушлары ман айырган тавлар, аяк астында эки де бир шорылдаган сувлар, ясылын яйнаткан ерлер эм сизди исси кушаклаган, энди ортак бир маданиятты, Кавказ маданиятын оьрлендирген инсанлар ман бир туьс алавлы Кавказ дайым да юрегимде калаяк. Энъ кыска заманда онда тагы да бармага, распага уьмит этемен.

Дилек Эргененч
Анкара-Черкесск-Анкара

Ногайшага коьширген М. Булгарова. (Дилек Эргоьненч. Кавказда отыз куьн. Ж. Тюрк культурасы. № 417. 1998 й.)

«БАРГА КУВАНЫП, ЙОКТЫ ИЗЛЕП...»

Ашим Имам-Мазем улы — ногай тили язылма тил болганы, онынъ тамырын V—VIII оьмирлерде излемеге керегин беркитип айткан биринши ногай аьлими. Ашим Имам-Мазем улынынъ илмилик аьреketи ногай тилининъ тарихин, тарих грамматикасынынъ кепленуьвине йол ашып келедилер.

«Барга куванып, йокты излеп...» деген соьзлер ногай халкынынъ белгили фольклоршысы, аьлим-тюрколог, республикадынъ гуманитарлык тергевлер институтынынъ тамада илми куллыкшысы, Дагыстан эм Карашай-Шеркеш республикаларынынъ илмилерининъ сыйлы куллыкшысы Ашим Имам-Маземович Сикалиевтинъ илмиге багыслаган эм дайым да излевде болган аьлимнинъ юрек туьбинде тынышлык бермеген коьнъилин, касиетин ашыклап келедилер.

Ашим Имам-Маземович акында язбага эм енъил, эм де авыр. Енъил, неге десе аьлимнинъ язып шыгарган коьплеген китаплары, озгарган сансыз экспедициялары, онынъ ис йолдаслары ман йылы айкасувлары, халкы арасында ямагатшылык ислерде шолпа туьсип шалысканы акында язбага уьмитленген аьдемге номай азык бар. Авыр, неге десе бу аьдемнинъ акында коьп язылган, коьп те язылаяк, онынъ бажарып билген тергевлери акында тек айтып шыкпага макала аз. Аьлимнинъ ногай илмисине, тюрк илмисине, Россия илмисине эткен номай уьлиси, элбетте, оьз алдына шыгарма баспалавды талаплайды.

Сосы язлыктынъ саввлели, ярык куьнлеринде сыйлы аьлимимизге кутлав соьзлерин айтаяк болатанлар аз тувыллар. Мен де солардынъ арасында аьлимимизге разылык, муьсиревлик, оьктемсуьв, ийгиликлер йорав соьзлеримди айтпага суьемен.

Макаламды Сраждин Батыровтынъ Ашимге багыслаган ятлавыннан басласам, тап болар деп билемен:

Йырлаш десенъ, йырлар эдим,
Домбрам шеги узылген,
Айташ десенъ, айтар эдим,
Союзим дерти бузылган.
Бийлелейин бийир эдим,
Абыт алар анъым йок.
Тағ гып туе сояр эдим,
Янтак ара ызда йок.
Бие кымыз куяр эдим,
Йылкылар да мутылган.
Аваз алып созар эдим,
Ярлы тилим тутлыгар.
Сербет сувды салар эдим,
Эдил узак, Яйык йок.
Катламады ясар эдим,

Тезегим йок, тандыр йок.
Оъртекемди шертер эдим,
Сынъар йибим узылген.
Йийрен айгыр иерлер эдим,
Ювен бавым кесилген.
Ял янынъда саклар эдим,
Кырк баътирим кырылган.
Ак кийизди тоъсер эдим,
Заман етип тоздырган.
Аъсирет кенъес берер эдим,
Сакалсызда союз юрмес.
Мынъ оьмирге созар эдим,
Вақыт танъкы, етеалмас.
Кел, олтырып, сары шайдынъ
Саркын сама ишейик.

Дуныядан замансыз кешкен зегенли суъвретши (еринде еннетли болсын), яс болса да, Ашимнинъ оьлшеп болмастай эткен илмилик аьрекетине белги берип билген. Ногайдынъ коьплеген тарихлик сораваьларын шешеегин, йойылган эм талланган маданият байлыгын, акыл-анъламлык баалыкларын, союз ыйлыгын халкка кайтармага аьлимнинъ билими де, зегенлиги де, куьши де, кайраты да бар экенин Сраждин эрте анълаган.

Оьзим тил мен каьр шеккеннен себеп, сосы ятлавдынъ «Аваз алып созар эдим, ярлы тилим тутлыгар» деген союзлерге эс этип, тил акында айтпай болмайман.

Ногай тилининъ шешилеек оьткир сораваьлары айлак коьп. Солардынъ ишинде тилдинъ социаллык аьрекетлери, онынъ кулланылувы, халк арасында сыйы, мектеблерде дерислердинъ сапаты, окув китапларынынъ йоклыгы эм, элбетте, илми ягыннан тергелмеге кереги. Сол сораваьларга багыслап, А.И.-М. Сикалиев тек ногай фольклорын тергеп калмай, тил уьшин де яны авырып, коьплеген макалалар язады, конференцияларда оьз докладлары ман соьйлейди, язганларын «Ногай давысында» баспалайды. «Ногай аьдемлери, карты болсын, ясы болсын, еткен яслар-кызлар болсын, ногайша айтаяк союзлерин айталмай, колларын булгалаклап, «ана-не, ким, соьлеги» деп сакавсырап, айтаяк союзлерин айталмай кыйналганларын коьрсенъ, юрегинъ авырыйды», — деп язады аьлим. («Соьздинъ сыры бар»... «НД». 25.01.2000).

Ана тилине алалыгын, ян авырувлыгын А.И.-М. Сикалиев дайым да иси мен коьрсетип келеятыр. Ашим Имам-

Маземович, ногай аьлимлердинъ ишинде биринши болып, ногай тили язылма тил болганы, онынъ оьркенин V-VIII оьмирлерде излемеге кереги акында беркитип айткан. Суьйткенде, Ашим Имам-Маземовичтинъ илмилик табынышлары ногай тилининъ тарихининъ, тарих грамматикасынынъ кепленувининъ биринши адымлары боладылар. 1970 йылда Ленинградта озган Савлайсоюзлык тюркология конференциясында аьлим «Бурынгы тюрк язба эстеликлери эм ногайлар», деп аталган докладын оқыган. Ногай илмисинде бу темага багысланган бу биринши доклад болган. А.И.-М. Сикалиев, коьплеген тарыйхлык белгилерге, илми китапларга таянып, соьзин булай тамамлаган: «V—XIV-нши юз йыллыкларда яратылган бурынгы тюрк культурасы ман литературасынынъ эстеликлери, солардынъ ишинде Ю.Баласагунлыдынъ XI-нши оьмирде язган «Кутлы билим» дестаны да болып, ногайларга да ортак, неге десе ногайлардынъ тили, бурынгы культурасы эм тарихи казах, каракалпак, оьзбек, кыргыз, уйгыр эм тагы да баска тюрк халкларындыкы ман тар байланыслы» («Сынап карап, сырласып...», 1975.—32 б.).

Бурынгы дестанларда сакланылып, бу куьнлерде мутылган соьзлерди тилимизге кайтарувда да Ашим Имам-Маземовичтинъ косымы уйкен. Бу куьнлерде баспага аьзирленетанган «Ногай-орыс соьзлигинде» аьлимнинъ аьр бир китабынынъ ызында берилген соьзликлери оьз орынларын тапканлар. Олар айлак коьп. Мысалыга бир кесегин коьрсетейик: аьдирне — яйдынъ бавы; алдаспан — эки юзли ялпак кама; бугыршын — мазаллы яс туье; дана — бек терен, акыллы; едди — шынты; кут — наьсип; телеген — доьрт тегершикли арба; диван — межлис, кенъес; майтак — аьскер, аьскершилик ат; сунъкар — анъшы кус (кречет); ыздан — ер астындагы тутнак эм сондай баскалар.

Тарихлик ногай ер-сув атларын (топонимиясын) биринши болып А.И.-М. Сикалиев китапларында коьрсеткен: «Ногайдынъ эпосынынъ топонимиясы айлак бай. Онда йылгалардынъ атлары: Манан (Дунай), Тарку (Днестр), Токмак (Токмак, Украинадынъ кубыласы), Тен (Дон), Кобан (Кубань), Максым (Баксан), Кумы (Кума), Терек (Терек), Койсу (Койсу), Куьр (Кура), Эдил (Волга), Ока (Ока), Яйык (Урал), Ем (Эмба), Шаган (Шаган), Тобыл (Тобол), Сыр (Сыр-Дарья), Эртиш (Иртыш). Тавлар : Орал Тавлары (Уральские), Кап Тавлары (Кавказские), Арапат Тавлары (Карпаты), Балкан Тавлары (Балканские горы)».

«Ногай давысы» да сол затка эс эткен деп билемен, бир кесек заманнан бери аыр бир газетадынъ номеринде айдынъ ногай атын, сонъ орыс атын бередилер. Ногай халк календарин, айлардынъ ногай атларын излеп тавып, халкка Ашим Имам-Маземович кайтарган. Алимнинъ айтувына коьре, янъы йылымыз навруз айында (март) басланады. Оннан сонъ коькек (апрель), курал (май), тамбыз (июнь), шилле (июль), сары тамбыз (август), кырк кийик (сентябрь), казан (октябрь), караша (ноябрь), карагыс (декабрь), канътар (январь), увыт (февраль) айлары барадылар. Ашим Имам-Маземовичтинъ «Ногай халк календари» деген макаласы ман байланыста газета булай язады: «Фольклоршы алимимиз Имам-Маземнинъ улы Ашим Сикалиевтинъ макаласы ман, газетамыздынъ коьп окувшыларынынъ тилеклери мен байланыста буьгуьнги номеримизден алып, айлардынъ белгили атлары ман бирге олардынъ ногай атларын да берип бараякпыз. Ким биледи, заманнынъ басымы ман мутылып калган айлардынъ атларын коьзлеримиз бен коьрип, оқып турсак, олар акыл-анъламымызга синъип, соьз байлыгымызга кирип, ислерди куьнделик яшавымыздынъ коьп болымлары ман байластырмага амал берерлер эм коьп затка эс эттирерлер. Соны ман, яхшы йолга, янъылык!»

Белгилисинше, тил илмисинде энъ де кыйынлысы, эм де сулыпты, эм де билимди талаплаган тармак – ол этимология. Этимология илмиси соьзлердинъ маьнесин, оьркенин анълатып келеди. А.И.-М. Сикалиев бу тармакка да оьз косымын этпеге уьлгиреди. Ногай соьзлерининъ, этнонимлерининъ, топонимлерининъ этимологиялары акында баспаланган макалалары тек алимлерге белгили болып калмай, «Ногай давысы» газетасынынъ окувшылары уьшин де шыгадылар.

Айтпага, «Соьздинъ сыры бар...» деген макаласында алим сейирли табынышлары ман боьлиседи. Автор ногай тилинде буьгуьнги ногайлар соьйлейтаган тилде коьп анълап болмайтаган, ишинде сыры болган айтувлар, такпаклар, соьзлер расадылар, дейди. «Йыланнынъ суймес эти авызына битер» эм «Авырув аттан йыгар» деген айтувлардынъ туьз кеплерин келтиреди, туьп маьнесин анълатады. Сейирлиси сол, куьнделик яшавда авыз уьйренген соьзлер тизбеси, такпаклар йыйы-йыйы айтылып, тувра кеплерин йойып, баска ювык, усаган соьзлерге айланып, маьнелери де туьрленип кетеди. Алимнинъ тергевлери сосы айтувлардынъ туьз кеп-

лерин таптырады, туъз маънесин аштырады. «Йыланнынъ суъймес эти авызына битер» деген ногай такпагы аьлимде коьплеген соравларды тувдырган: «Кимнинъ авызына? Йыланнынъ авызына деп ойлансанъ, неге авызына? Неге тек йыланнынъ авызына? Йылан ман эттинъ арасында кайдай байланыс бар?» Бу соравларга явап излеп, аьлим сол соьзлер мен байланыслы болган йыр, эртеги, такпак, бурынгы колязбаларды тергеп, ногайдынъ соьз оьнерин йыюв аьрекетинде де, оьзи айткандай, «коьк пен ер арасында токтавсыз юрип», солардынъ бирисинде бу такпактынъ бир баска айтувын эситеди: «Йыланнынъ суъймес оты инининъ авызына битер». Ама тагы да сорав тувады: «Неге йыланнынъ инининъ авызына от битпеге керек?». Тагы да излевлер. Эм такпактынъ тувра кеби табылады: «Йыланнынъ суъймес оти инининъ авызына битер». «Баска да коьп явап талаплайтаган, явабын саклап туратаган тагы да коьп онлаган соравлар тувдылар соны ман байланыста. Солды да меним тептериме туьскен соравларга мен аьр дайым да материал, яваплар, соьзлер излеп юргенмен. Сосы соьздинъ де соравына явап таптым», – деп тамамлайды эткен исин А.И-М. Сикалиев.

Айтып озбага тийисли, бу мысалы аьлимнинъ «куйыды ийне мен казгандай» уйкен исинде бир кишкей коьринис, ама яркын уьлги. Биз, оны ман бирге ислегенлер, онынъ куллык эткен йосыгына, ис йолдаслары ман айкасувына дайым сукланып караймыз, уьлги аламыз. Ашим Имам-Маземович окумай, оьз разылыгын айтпай, биз бир исимизди де, китапларымызды да баспаламаймыз. Ашим Имам-Маземович оқып, разылыгын берсе, коркув йок эм язылган зат дуныя коьрмеге болады. Меним «Ногай топонимиясы» деген китабым шыгаяктан алдын, Ашим Имам-Маземович асыгыслы кепте (Ногай районы онынъ 60-йыллык мерекесин белгилейтаган эди) йолга аьзирленетаган эди. Ама кетеегине де карамай, ол китабымды басыннан сонъына дейим оқып, ийги ерлерин макуллап, туьзетпеге керек ерлерин де коьрсетип, кагыттынъ 20 бетин толтырып, ойын язып, институттынъ Илмилик советине берип кетти. Сав болынъыз, бар болынъыз! Мерекенъиз кутлы болсын, баалы Ашим Имам-Маземович!

АК НИЕТЛИДИНЪ АТЫ АРЫМАС, АРБАСЫ ТОЗБАС

Белгили ногай аьлими, йогары окув отанларынынъ окытувшысы, республикамыздынъ сулыплы методистлерининъ бириси Елена Сихахметовна Айбазова-Огурлиевады таныганлар, бирге узак йыллар ислегенлер, колында окыган коьплеген яслар, кызлар, кардаш-кавымы, дослары оны ак ниетли, огырлы аьдем деп сыйлайдылар. Бу соьзлер Елена Сихахметовнадынъ яшавда тапкан етимислерининъ негизин салган, карув берген касиетин ашыктан-ашык анълатадылар.

«Елена Сихахметовна! Аьелимнен, окыткан ясларынъыздан, кызларынъыздан Сизге уйкен салам! Сизди дайым суьемиз, сыйлаймыз. Визим уьшин Сиз танълыктынъ, ишки дуныя байлыгынынъ, ярасыклыктынъ коримисинъиз, янымыздынъ, яшавымыздынъ айырылгысыз кесеги боласынъыз. Дайым да яссынъыз. Виз Сизи мен оьктемсиймиз. Оьмиринъиз узак болсын! Кушаклап оьбемен, Сизинъ окувшинъыз Назира».

Сосындай хатлар Елена Сихахметовнага Ногай шоьлиннен, Кобаннан, Канглыдан, Астраханъ ериннен йыйы-йыйы келедилер. Яшавын халк билимлендируьв тармагына, илмиге багыслаган окытувшы-аьлимге оннан уйкен муьсирев керекпейди.

Елена Сихахметовна — Уйкен Аталык кавгасынынъ балаларыннан. Оькинишке, ол атасын билмеди, ога эркелемеди. Атасы, Сихахмет Огурлиев, кавгага кеткенде, кишкей Лена боьлепишлердинъ ишинде эди. Элининъ алал улы Сихахмет кан тоьгисли согыслардынъ бирисинде йигитлерше ян берди.

Кавга эм кавгадан сонъгы авыр йылларда аьел асырав, бала окытув эм тербиялав, колхоз куллыгын бажарув – баьриси де анасы Фаризаттынъ борышы болдылар эм кыскаяклы баьри де куьшин балаларына: Ленага эм улы Мусага багыслады. Ама тек балаларына деп айтсак, янъылыс боляк. Неге десенъ эртенги намаздан кешки намазга дейим арымайталмай, колхоз фермасында куллык эткен Фаризат-аьптей,

оьзининъ балаларыннан баска болып, кардашынынъ оьксиз калган балаларына да, карт анасына да, тоьгерегиндегилерге де ярдам этип келген.

Лена, кишкейден алып, окувга ымтылган. Мектебте ийги окувшылардынъ бириси болган эм оьзининъ ыхтыяры ман Карашай-Шеркеш педагогикалык институтына туьсип, оны етимисли битирген. Оны ман бирге окыганлар бу ногай кыздынъ аьрувлигине, уьстин-басын ярастырып кийингенине сукланатаган эдилер. Сол кийимлерди оьзи тиккенин билселер, тагы да бек сейирге калатаган эдилер. Елена Сихахметовна кол шеберлигин, тигип-пишип билгенин булай аьнлатады:

– Анам Фаризат эртенънен кешке дейим колхозда юрди, оннан келсе, уьй куллыклары ман каьрледи, карт аьем Фатима мени уьй ислерине уьйретти, пишип-тигип коьрсетти. Аьем мени тек кол шеберлигине тувыл, ногай аьдетлерине, эдаплыкка, кыз бала билмеге керек затларга уьйретти, куранды окытып, аьнламаган ерлеримди аьнлатып турды. Эм мен ога (еринде еннетли болсын) бек разыман.

Уьйкен болып, ногайлар айткандай, колы авызына еткенде, Елена карт абайын Москвага эм Ленинградка (аьлиги Санкт-Петербургка) аькетти. Бу Ленадынъ кишкейден салган мырады эди. Онынъ акайы – Исмаил Баракаев – колайлы, аяк уьстинде берк турган, куллыксуьер, мукаят аьелдинъ атасы, 30-ншы йылларда «кулак» деп суьргинге айдалган. Аьели болса, Карашайга кетип, басларын сонда саклаган. Исмаил Баракаевтинъ суьргинде шеккен азабы акында язып та, айтып та болмаяк. Солардынъ бириси – Москва сувынынъ ягаларын бетонлав болды. Бу авыр исти толтырмага уьйкен карув керек эди. Мазаллы, ногай йигиттинъ куьши, ден савлыгы сувдынъ бетон ягаларында калды.

Ленадынъ карт абайы сол ягаларды коьрмеге аьсирет эди. Москвага келгенлей, сув ягага бармага суьйди, бетон ягаларды коллары ман сыйпады. Сонъ Юма мешитке барып, намаз кылды. Лена Фатима-аьесин Москвадан Ленинградка да (аьлиги Санкт-Петербургка) алып йоьнеди. Петропавловск беркитпесининъ каралдысында Фатима-аьей вакыт намазын кылмага суьйди, ама сол заманларда бу затка терис карайтаган эдилер. Бир милиционер онынъ намазын бузбага куьрести, ама озып кетейтирган мусулман киси курткадынъ намазын

буздыртпады. Оъзи де, сол ерден таймай, абайы намазын кутылганынша саклап турды.

Аьеллерине, тувганларына яныплы кыз суьйтип анасынынъ да, карт абайынынъ да коьнъиллерин авлап билди, кишкей бебеси Мусага да дирек болды. Мусадынъ окувга бет берип, йогары окув отанын кутылып, диплом алып, яшавда оъз орнын тапканында аьптеси Ленадынъ уьйкен уьлиси бар.

Елена яшавын оъзи мен бирге окыган Дагерман Айбазов пан байлады. Яне ол Карачаевск каласына келди эм 1968 йылдан алып Е.С. Айбазова-Огурлиева Карашай-Шеркеш педагогикалык институтында куллык этип баслады. 15 йылдынъ ишинде онынъ колыннан коьплеген ногай яслар эм кызлар окытувшылар болып шыктылар. Туьрли ерлерден келген яс аьдемлерге тек окув-билим берип калмай, Кобаннан, Ногай шоьлиннен, Ставрополь ериннен келгенлерге ата-ана болып, ят ерде оъзлерин калай юргистпеге керегин анълатып, «ногай деген атты оьктемлик пен юргистинъиз, сизге карап халк акында соьйлееклер, сиз халктынъ элшилерисинъиз» деп Елена ярдам керек заманда яс аьдемлерге биринши болып табылып турды. Институтта куллык эте турып, окытувшы илмиге де эс берди. Коьплеген илми макалалары институттынъ китапларында шыктылар Билим оьстируьв мырады оны Казань каласынынъ буьтин дуныяга белгили университетине аькетти.

Казань – тюркологиядынъ дуныя орталыкларынынъ бири си деп белгили. Бу йогары билим отанында Е.С. Айбазова коьплеген илмилик ислерди толтырды эм олардынъ бири «Ногай тил созыкларынынъ сапатлык касиетлери». Бу ис Казань университетининъ лабораториясында толтырылган эм ногай тил илмисинде фонетикага багысланган биринши теориялык ис болды.

1985 йылда яшав бактысы Айбазовлардынъ аьелин Черкесск каласына аькелди эм Елена Сидахметовна Карашай-Шеркеш илми-тергев институтында куллык этип баслады. Мине сонда окытувшы-аьлимнинъ илми-тергев исине аваслыгы эм зегенлиги ашыктан-ашык коьриндилер. Биринши куьннен алып Елена Сидахметовна илми куллыкка буьтин коьнъили мен коьмилди. Сулыплы аьлимге халклар ара илмилик исти –Нидерландыда(Голландияда) толтырылган Европадынъ лингвистлик атласын (ЛАЕ)-ди – тапшырдылар.

Куллыкты толтырув уьшин Еленага коьплеген экспедициялар озгармага керек болды. Сол экспедициялардынъ ызында аьлим Кобан эм Шоьл ногайлары арасында бек бай материаллар йыйды. Оларды атласка илми ягыннан ярастырып эм тергеп, Нидерландыга заманында йиберди. Ногай тили биринши кере атласка кирип, тюрк тиллери арасында озининъ орнын тапты. Айбазова толтырган иси уьшин атластынъ халклар ара комитетининъ йогары белгисин алды, оны ман бирге Нидерландыдан институттынъ басшысына да разылык хат келди.

Институтта куллык эте турып, Айбазова айырым эсти ногай тил илмисинде аьле де тергелмеген, грамматикада, орфографияда сорауларды тувдырган «Кабатлы соьзлер» темасына берди. «Аьлиги ногай тилинде кабатлы атлардынъ туьзилис туьрлилери», «Калька — ногай тилинде кабатлы соьзлердинъ туьзилис йорыгы» эм сондай баска макалалар тек туьнегуьнлерде шыкканлар.

Е.С. Айбазова 1986 йылда Нальчикте озгарылган тюркологлардынъ Совет комитетининъ пленумына «Ногай филологиясынынъ аьлигиси эм келеектегиси» деген илми докладын аьзирлемеге эм тил илмиси бойынша (фольклор эм адабият бойынша — А.И.-М. Сикалиев) шыгып соьйлемеге керекли болды. Бу доклад «Совет тюркологиясы» деген журналда (1986 й.) баспаланды. Йогары илмилик дережеде язылган макала, коспай айтканда, буьтин дуныя тюркологларынынъ эслерин караткан. Янъыларда бизим республикага келип кеткен яс аьлим Бирсель Каракоч (Германия):

— Энъ бас деп мага Айбазовады тапсанъыз экен, — деп тиледи. — Сав болынъыз, онынъ макаласы болмаса, мага куллык этпеге кыйын болар эди. Бу макала ногай тил илмисининъ оьрленуьвининъ тарихи, аьлимлерге йол коьрсетуьвши компас. Зегенли аьлимнинъ илмилик иси пайдасын яшавда коьрсетип барады.

Е.С. Айбазова — коьплеген методикалык шыгармалардынъ, учебниклердинъ соьзликлердинъ авторы. Айырым соьз онынъ туьзген «Диалектик соьзлиги» акында айтпага керек болады. Соьзлик — аьлимнинъ коьп йыллык излевлерининъ табынышы. Арымай-талмай, эрикпей-шийкенмей йойылган, кулланылмаган, тек карт аьдемлердинъ эслеринде калган соьзлерди туьйирлеп йыйып, илми кепте тергеп, ол соьзлик туьзди. Сондай болып аьлимнинъ «Ногай грамматикасынынъ

кыска очеркleri» деген иси де аьзир. Оькинишке, аьлиги заманнынъ экономикалык кыйынлыклары бу ислерди баспадан шыгармага амал бермейдилер.

Ама бу куьнлердинъ, Аллага шуькир, ийги нышанлары да бар. Энь де маьнелиси – коркпай-тартынмай «халкым», «тилим» деген соьзлерди айтамыз. Оьз тилимизде соьйлемеге, окумага, язбага, мектеблерде билим алмага эркинмиз. Айтып озбага тийисли, Е.С. Айбазова коьп соьйлемей, сол эркинликти яшавга эндиретаганлардынъ бириси. Ол – кала школаларынынъ 1-нши эм 2-нши класлары уьшин ногай тилиннен дерислерди озгарувдынъ кулланмаларын туьзген. Окутувшылар уьшин методикалык эм окув китабын шыгарган.

Белгилисинше, Астраханьде яшаган ногайлар оьз тиллерининъ орнына татар тилин эм адабиятын окуганлар. 90-ншы йылларда ногай тилин эм адабиятын окумага эркинликleri болганда, баска оравлыклар шыктылар: ногай китаплардынъ, программалардынъ, окутувшылардынъ йоклыгы. Астрахань бизден ярдам тилегенде, биринши болып Елена Сидахметовна сол затты этти. Кара кыс деп те карамай, ягызбан деп те коркпай, ол йолга шыкты. Узак Астраханьде окутувшыларды йыйып, лекциялар окуды, уьлгили дерислерди берди. «Кыйыным уьшин мага не берееклер экен? Неге мен бараман, баскалар неге бармайдылар?» – деген аьдем тувыл Е.С. Айбазова. Бир заманда да баска биревди коьрсетпей, колына алган исин дайым ерине еткермеге куьрседди. Ногай терминологиясынынъ оьрленуьвинде эм кепленуьвинде Елена Сидахметовнадынъ уьлиси уьйкен. Сол ислердинъ бириси ногай дин терминологиясы. 1993 йылда Е.С. Айбазова эм мен Россиядынъ Илмилер Академиясынынъ Тил билимлер институтынынъ шақырувы ман халклар ара иске киристик.

Ис Библия коьшируьвши Институтта (Стокгольм, Швеция) озгарылды. Ногайшага коьширилген Инжилди редакциялав бек кыйын эди. Кыйынлыкларды тувдыратаган сораулар терминлер мен байланыслы эдилер. Е. Айбазова дин куллыкшылары ман коьп йолыгыслар озгарды, язувшылар ман кенъести, карт кисилерден сорастырды. Онынъ сулыбы, куллык суьерлиги бу кыйын исти толтырмага себебин тийгистти.

Е.С. Айбазова – мукаят уй бийкеси, татым аьелдинъ анасы, карт анасынынъ яныплы кызы, шешекейдей йиенлерине суйикли абай. Дагерман ман Елена оьстирген эки ул бала яшавда оьз орынларын таптылар. Уйкен улы Магомет Карашай-Шеркеш телевидениединъ коммерциялык директоры, Рашид – сулыплы врач-онколог.

Ногайда ак ниетлидинъ аты арымас, арбасы тозбас дейдилер. Елена Сидахметовнага бу мерекели куьнде, юйрик аты арымасын, илмилик юкке толы алтын арбасы тозбасын, ден савлык, узак оьмир сагынамыз.

ТУЪРК НОГАЙЛАРЫНДА КОНАКТА

Бир неше йыллардан бербетин Анкарада Туърк тилининъ Институтунда савлай Тюрк дуниясынынъ аьлимлерининъ катнасувы ман, «Тюрк тиллерининъ грамматикасы» эм «Тюрк тиллерининъ ортакъ соьзлиги» туьзиледилер. Сол проектлер бойынша аьзирлеген куллыкларымды алып, май айынынъ сонъгы куьнлеринде мен Турциядынъ бас каласы Анкарага бармага керек болдым.

Мени мен бирге Турцияга, Силифке деген калада озгарылатаган Тюрк дуниясынынъ фольклор ансамбльлерининъ (куьплерининъ) фестивалинде катнаспага яс йыршы, композитор Арсланбек Султанбеков та йолланды. Анкарада Арсланбек пен аманластык. Оны алдыда тагы да 14 саьатлик йол саклай эди.

Анкарада куллыкларымды толтыра келип, калада яшанган ногойлар ман, досларым ман коьригим. Олар: «Бизден узак болмай орынласкан ногой авылга (Акын коьйине) «Айланай» деген ансамбли келеятыр. Коьрмеге суьйсенъиз – барайык», – дедилер.

Суьйтип, майдынъ яйма-шувак куьнинде ногой авылына йол алдык. Ногойлар оьзлери авылга Акын дейдилер. Машинадынъ иеси алал юрекли, янын-куьшин халкы уьшин аямайтаган ногой яс, Анкарадынъ коьплеген профтехучилищелерининъ бирининъ директоры Джелаллетдин Эрбай эди.

Мени мен бирге Акын авылына, ногойларды коьрмеге асыккан туърк кызы, яс аьлим, озган язда биз бетлерге келип кеткен, Дилек Эргененч те барды. Йолымыз кенъ тоьселген, ал-йоьгер шешекейлер мен ярасыкланган Кония шоьллиги мен барады. Бу ерлер бизим Ногой шоьллигине не бек усайдылар деп, сейирим калады. Ногой йырлары, анълары токтамастан Джелаллетдиннинъ машинасынынъ магнитофонунан тоьгерекке яйыладылар. Авылга еткенимизди де билмей калдык. Кирер-кирмес, бизди ногой шайга (оьзлери «аяк

шай» дейдилер) шақырдылар. Исси-исси лоқымлар, эт боеклер, май, пыслак, бал тепсеге тизилип салындылар. Эсимге Насыпхан Карасова-Суюновадың ятлавы туьседи:

Узак йолдан
Арып келген конакка,
Ногайымда
Сондай ийги аьдет бар,
Сыпырага
Юмсақ исси оьтпек пен
Бувы шыккан
Ногай шайы салынар...

Туьрк еринде юз йыллар яшап келген ногайлар аьдетлерин, тиллерин, ногайшылыкларын мутпаганлар. «Айланайдынъ» концерти авылдынъ шетинде ясыл майданда озгарылды. Аьыл ишинде эш бир аьдем де калмаганга усайды. Кавдыраган картлар ман курткалар, яс келинлер куьлмели шоканалары ман, кишкей балалар, еткен кызлар эм яслар майданды бийлеп алганлар. Сейирсинип эм уьйкен эс берип, Асият Кумратовадың, Яхья Кудайбердиевтинъ, Алибий Романовтынъ йырларын тынълайдылар, биювлерге кызыксынып карайдылар. Даяналмай, ортага туьсип, бийигенлер де болдылар. Асият «Шора баьтирди» йырлап болганнан сонъ, янымда олтырган Шуькир-атай мага: «Бу дестанды меним атам йырлайтаган эди, мен де йырлайман», – деди. Сонъ: «Шынълар да, янъылтпалар да, козув йырларын да йырлап билемен», – деп, айтып баслады, – «Етисан – ети атасы бир ыстан», «Уьй тоьбесине куьл тоьккен, манълайына пул тиккен. Оны ким десень, Шуькир тувылма?»

Ога косылып, Бурхан-акай: «Шынълар йырлай эдик. Каныкей биюви бар эди. Кобыз шалатаган эдик», – деп хабарлады.

Тагы да, тагы да кенъ Кония шоьллигинде, Турциядың тап ортасында ногай йырлары, биюв анълары эситилдилер. Сосы туьс пе, яде болаятырган зат па деп, озим-озимнен сорайман. Куьшли карс согувлар, йылы соьзлер, хабарласувлар узакка дейим созылдылар. Конаксуьер Акын авылынынъ яшавшылары конакларды зияпетсиз йолга шыгармадылар. Кыскаяклылар ман эркеклерди айырым олтырттылар. Аслары исси ногай шайдан басланды.

Бизди сол уйдинъ бийкелери мен конъысы пишелер курсап алдылар, коьп сораулар бердилер. Олардынъ яшавлары акында биз де сорадык. Мен той акында кызыксындым. Тойдынъ биринши куьнинде (ол куьниннъ аты – «Тойтувар») байрак коьтериледи, мал сойылады, ас аьзирленеди.

Экинши куьн кыз бетке барадылар, неке кыядылар. Сойылган малдынъ тоьсин болаяк келинге бередилер. Сол аьдетке «Тоьс бас» дейдилер. Савгалар этедилер. Киев келеди. Кеше кыз киевге кына ягады. Кызга енъгелери ягадылар. Келинге кардаш кусагы дуа ман байланады. Таьвкеше мен кызды йыядылар. Уьйге кирмей турып, келинге касыкты сындыртадылар, капыга май ягадылар, мык кагадылар (мыктай батып калсын деп), кайнанаасынынъ колтыгынынъ астыннан оьткистедилер (кайнанаасынынъ соьзиннен шыкпасын деп), колына бала бередилер. Бир муьйиске аькетедилер, ызын берселер, келин олтырады. Таьтли егистедилер.

Эртеси куьн – «Беташар той». Кеште киев мен келин конъысыларын шақырадылар, танысадылар. Келиннинъ «кийитин» карайдылар. Кызлар, кийитлерин 10—12 ясыннан алып, оьзлери аьзирлеп баслайдылар. Онынъ ишинде – хар ман ярасыкланган яювлар, бетявлыклар, колявлыклар, булай явлыклар.

Суьйтип куьнимиз кайтип кеткенин билмей калдык. Авылшылар, бизди озгарып, йолга шыктылар. «Айланай» ансамблине эм онынъ басшыларына – Зина Коштаковага, Нарбийке Муталлаповага, Яхья Кудайбердиевке уьйкен муьсиревликлерин айттылар, тагы да келмеге тиледилер. Анкарада янъыларда ашылган Ногай ямагатшылыгынынъ басшылары «Айланайды» Анкарага конакка шақырдылар.

Мен 1994 йылда Турцияга биринши кере барган заманымда, мунда ногайлар барма экен деген сорауды оьзим-оьзиме куьнде де беретеган эдим. Баска миллетлердинъ диаспораларынынъ ямагатшылыклары, культура орталыклары бар, ногайлардыкы да болса экен деп, ойланатаган эдим. Эм мине бу йылдынъ басында ногай ямагатшылыгы онда туьзилди. Анкарага келгенлей, Ногай орталыгына асыктым. Онынъ басшысы Муса Уьнал – алал юрекли, оьткир яс, бир фирмадынъ иеси – мени бек хош коьрип йолыкты. Аьле де яйылдырылмаган, типографиядан да шыкпаган «Ногай хабар бюллетени» деген газетадынъ энъ де биринши номерин савга этип берди. Ямагатшылыктынъ басшыларынынъ соьзлерине коь-

ре, бу газета журнал кебинде шыгаяк. Алдыда юргистилеек куллыклары, мыратлары акында айттылар.

Турцияда (Анкарада) курылган Ногай ямагатшылыгы (дернеги) эм де Кавказда яшайтаган ногайлардынъ «Бирлик» ямагатшылыгы арасында культуралык, экономикалык байланыслар туъзилерлер деп, Туърк ногайлары берк ыйнадылар. Сол байланыслар ногайлардынъ культурасынынъ, тилининъ оърленуъвине себеп боларлар деп, сенедилер, келеекте ногай шайын, бир сыпырага олтырып, ишпеге амаллар коьп шыгарлар деп, уьмит этедилер.

ХАТЫН-КЫЗЛАР КУРЫЛТАЙЫ

Турцияда, ногай бавырдастарымызда

Казан айы (октябрь), табиятка туурли туъсли боявларды алып келгениндей болып, меним яшавымга да яркын эм эстеликли куънлерди савга этти. Сол айдынъ 12-14 куънлеринде 2001 й. Турциядынъ бас каласы Анкарада Тюрк дуньясынынъ хатын-кызларынынъ биринши курылтайы озды. Бу амаллама эртеден аьзирленип, Турциядынъ «Тюрк ожаклары» деген ямагатшылык организациясынынъ хатын-кызлары боьлигининъ кайратлы аьрекетлеви мен яшавга эндирилди. Буьтин тюрк дуньясыннан келген конакларды, элшилерди (саны 300-ден артык) конакбайлар, кенъ кушакларына суьйип алып, хош коьрип, сыйладылар. Курылтайды Турциядынъ оькимет куллыкшылары, белгили эм сыйлы аьдемлери, партиялардынъ басшылары исси кутладылар, саламладылар.

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ элшилери болып, курылтайга юрист Эмине Баисова, алим Марьем Булгарова, суьвретши Лариса Атаева, банк куллыкшысы Алина Атаева, окутувшы Эльвира Джанибекова бардылар. Дагестан ногайларынынъ элшиси болып, белгили саният куллыкшысы Россиядынъ сыйлы артисткасы Асият Кумратова келген эди.

Курылтайдынъ барысында коьплеген выставкалар, туурли амалламалар, йолыгыслар, концертлер озгарылдылар. Солардынъ бирисинде конгресстинъ катнасувшыларын оьзининъ оьнери мен Асият Кумратова да суьйиндирди. Курылтайдынъ экинши куънинде биз баьримиз де «Хатын эм аьел», «Хатын эм экономика», «Хатын эм политика», «Хатын эм дин», «Хатын эм идеология» деген докладларымызды туурли секцияларда окыдык.

Хатынлар курылтайында коьтерилген соравлар аьлиги заманнынъ энъ де оьткир маьселелерине багысланган эдилер. Кыскааяклы – ана, карындас, аьпте, кыз, уьй бийкеси.

Энъ де маьнелиси, кыскааяклы – ана. Эне сол ана борышы кавгага, согысларга, террорга карсы шыкпага хатынларга карув береди. Тюрк дуныясынынъ хатын-кызлары 21-нши юз йыллыкта Герцеговина, Карабах, Шешен, Косово, Афганистан ерлеринде яшайтаган тюрклердинъ кыйналувларын, эзиетленуувлерин токтатпага, аьр аьдемге эркинлик эм яшав праволары ман кулланмага амалларын ашув эм сол маьселе-лер мен Европадынъ инсан (аьдем) праволарынынъ комитетине шыкпага талаплайдылар. Куьнлеримизге кара тамгасын салган терроршылыкка, дуныяга зарарын тийгисткен онынъ кайсы туьрлисине де тюрк кыскааяклысы карсы шыгаяк деп, белгиленди конгрессте.

Хатын – уьй бийкеси, ана эм аьел буьтинлигин, отягадынъ йылувлыгын саклавшысы болып калмай, оькимет, ямагатшылык яшавда да белсинли катнаспага кереги акында билдирилди.

21-нши юз йыллык «хатын-кызлар оьмири» деп белгиленеди. Ана, аналык, аьвлет, аьел деген анъламлар яшавдынъ оьзиндей таьвесилмес булагы боладылар. Элбетте, бу тема бойынша коьп язылган, коьп айтылган эм айтылаяк. Мен оьзимнинъ докладымда ногай хатынынынъ аьелдеги орны акында хабарладым. Белгилисинше, халктынъ, оькиметтинъ оьрленуьви, кепленуьви, куьшленуьви оьсип келеятырган несиллердинъ яшавга аьзирлигине, келисли тербия алувына байланып келеди.

Бала ата-анадынъ колында оьседи, тербия алады. Ана отягадынъ йылувлыгын сезбеге, дуныя анъламларына коьз ашпага ярдам этеди, алаллыкты эм яныплылыкты баладынъ юрегине салады. Сонынъ уьшин де ногай аьелинде эртеден алып болаяк анага, уьй бийкесине – кыз балага эм онынъ кепленуьвине айырым эс берип келедилер. Кыз балады бейиннен алып аьел ишинде коршалаганлар эм сыйлаганлар. Онынъ оьз алдына боьлмеси болган. Аьелде эр балалар аьптелерин, карындасларын сыйлаганлар, киевге кетселер, оларга савгалар алып барганлар, баалаганлар. Кызларды уьй куллыкларына уьйреткенлер. Ногай кызлары шыптады онъайтып, кийизди таптап, окады кыйып, пишип-тигип уьйренгенлер. Суьйтип, кызлар оьзлерининъ кийимлерин де аьзирлегенлер.

«Он бармагы – он алтын», «Уяда не коьрсе, ушканда, соны этер», «Тал – шоьлдинъ коьрки, кыз – уьйдинъ коьр-

ки», «Атадан коьрген ок йонар, анадан коьрген тон пишер» деген эм озьге айтувлар юз йыллардынъ бойларында кепленип келген ногай халкынынъ яшав философиясын ашыклайдылар.

Кыз тербиясына сол кадер эс эм суьйим, анага сый эм баа бэрген халктынъ айттырылган хатын-кызлары шыкпай калмаганлар. Нурсолтан-ханбийкединъ эм Суьйимбийкединъ юлдызлары тек ногайлардынъ тувыл, буьтин де тюрк дуньясынынъ тарихлик аспанында дайым яркырайдылар.

Нурсолтан – Казан ханынынъ уьй бийкеси, эки казан ханларынынъ анасы. Оны Европада кайратлы окимет аьрекетшиси, акыллы эм уста хатын деп таныганлар. Бу ярасык, наьзик кыскаяклы байына куьнделик окиметлик ислеринде янъылысларды тайдырувда ярдамласкан, энъ де маьнелиси – политикалык соравларды кавгасыз шешпеге болаягы акында анълатып, согысларга карсы шыгып турган. Нурсолтан-ханбийке аркалы нешелеген кавгалар, согыслар койдырылганлар, токтатылганлар! Бу анъламды, бу коьнбилди, авады Нурсолтан-ханбийке тербиялаган улларына да синъдирип билген.

Курылтайдынъ биринши куьниннен алып, сав дуньяга белгили ногай халкынынъ кызы Суьйимбийкединъ аты айттылып, оьрметленип турды. Оккинишке, Суьйимбийке татар халкынынъ кызы деп те айтканлар болдылар. Оьз докладымда сол янъылысты туьзетпеге куьрестим.

Ногай ханы Юсуп-мырзадынъ кызы Суьйимбийке ер юзининъ тарихинда Казан ханлыгынынъ басшысы деп белгиленеди. Бу сылув, акыллы, билимли кыскаяклы юртын коршалавда да аьлемет йигитликлерди коьрсеткен. Суьйимбийкединъ ярасыклыгы, йигитлиги халклар арасында мутылмай, йырларга, дестанларга, айтувларга, минараларга, калаларга, китапларга айланган эм берилген. Нурсолтан-ханбийке де, Суьйимбийке де, тек окиметлик аьдемлер болып калмай, яшааларында биринши орында аьеллерин, отягаларын, балаларын тутып, алал косак, мукаят уьй бийкеси, суьйип эм суьйдирип билген аналар эм ян йолдаслар болганлар.

Бу атаклы кыскаяклылардынъ акында айта келип, мен озьимнинъ соьзимде кавгаларды болдырмас уьшин куьресте хатын-кызлардынъ орны уьйкен деген ойды йоьпледим. Кавказ халклары арасында кенъ белгили аьдетлерининъ бири – «ярасувдынъ явлыгы» акында хабарладым. Эки яв, эки тоьбелескен, кавгаласкан аьдемлер арасына хатын явлыгын тас-

ласа, тоьбелес токтатылады. Бизим де курылтай, сол «Ярасувдынъ явлыгындай» болып, дунияга тынышлыкты аккелсин деп, йорадым.

Хатын, хатыннынъ явлыгы – тынышлыктынъ, рахатлыктынъ белгиси. Босына тувыл, исламда да: «Йибек явлык кепкенге дейим бугыз ыслама», – деп айтылады. Булайда белгли шайиримиз Кельдихан Кумратовадынъ «Кызыл шылма» янъы китабыннан «Бугыз» деген ятлавын окымай болмадым.

«Куьлмелиди ювып, илсенъ илгишке,
Сол куьлмели ава кагып кепкенше,
Бугыз деген керек тувыл турмага», –
Деп уйреткен сукланаман анамга.

ЯНЫПЛЫ КОНАКБАЙЛАР

Бу йылдынъ август айында «Ата журтымызга келмеге суьйдик» деп, ага-инили Аллаэддин эм Ахмед Доанлар республикамызга конакка келип кеттилер. Олардынъ карт аналары (ол 130 йылды яшап оьлген): «Биз эки сув косылган ерден, Йилиншиктен келгенмиз», – деп айтып турган. Агалы-инилер Аллаэддин, Орал, Ахмед, Махмуд Доанлар йип шыгаратаган уйкен фабрикадынъ иелери боладылар. Турцияга келген биринши куьнимизден алып мен де, Эмине де Аллаэддин Доаннынъ, Мустафа Алтынташтынъ, Сами Полаттынъ бизге ярдам этпеге, конакбайлыкларын коьрсетпеге аьзир болганларын сездик. Телефон ман куьнине бир неше кере аьл сорасып турдылар. Савболсынлар!

Эм мене биз Гази-Антеп каласындамыз. Алдымызга ногай аьели Доанлар шыкканлар. Олар ман бирге бизди Гази-Антеп аэропортынынъ басшысы да йылы йолыкты. Алдымызга сув, шай, кофе салдылар. Яшавымыз акында сорадылар. Бек савболсынлар!

Гази-Антеп – Турциядынъ уйкен калаларынынъ бири. Онынъ тарихи мынълаган йыллар ман саналады. Ярасык, кенъ орамлары, шарлаклы супермаркетлери, ясыл, аьлемет шешекейлери бадырап аткан парклары, фонтанлары, бурынгы тар орамлары сейирсиндиредилер. Мине биз Доанлардынъ конаксуьер журтындамыз. Танысувлар, хабарласувлар... Аллаэддинчинъ уйкен эм татым аьелинде эки кыз – Хатиджа, Туьрче эм эки ул бала – Надир эм Эрдем оьседилер.

Алаэддиннинъ уй бийкеси Зейнаб-ханым бизди хош коьрип алды, тоьгерегимизде айланды. Эртенъликте яныма келип: «Биз эртенъликте ногай шай ишемиз, тек ога «аяк шай» деймиз. Билмеймен, сизге ярарым, яде ярамасым. Биз суьтти (оны авылдан каьр этип аькелдиредилер) кайнатамыз, сонъ онынъ ишине шайды куямыз. Оьзинъизше кайнатып коьрсетсенъ экен», – деп тиледи. Суьйтип бирге шай кайна-тып, сыпырады тиздик. Ногай шайды (аяк шайды) биз Ах-медтинъ де келинининъ колыннан иштик. Сыпыралары той-га шыксын!

Экинши куьн Алаэддин бизди фабрикаларына аькетти. Кенъ, онъайлы каралды, цехлерде тазалык, ишчилердинъ ас ишеек, тыншаяк боьлмелери тап-таза, аьр ким оьзининъ исин коьрип, аьрекетлеп юреди. Фабрикада кулланылатаган авто-матлар, аппаратлар аьлиги заманнынъ талапларына яваплай-дылар эм ийирилген йиплер дуныялык стандартларга келис-ли болып шыгадылар.

Гази-Антептинъ фабрикаларынынъ, заводларынынъ баь-риси де каладынъ тысында орынласканлар. Бу байыр пред-приятиелер калага, оькиметке колласканнан баска болып, халкка кайдай демев беретанлары акында билмеге суьй-дик. Алаэддин бизди «Окувшылар юрты» деп аталган билим-лендируьв отанына аькетти. Бу ярасык, аьлиги заманга ке-лисли салынган коьп шарлаклы уьй, аьле тысыннан алып оьзине эс эттирди. Ама онынъ ишине киргенде, биз тагы да бек сейирге калдык. Иши тап-таза, яп-ярык, полда баалы тоьсемелер, ярасык олтыралар, сыпыралар, терезелерде яюв-лар бар, тыншаюв эм дерислер боьлмелери кенъ эм йылы. Бу окув отанында оьксиз эм колайсыз аьеллердинъ балалары яшайдылар эм окыйдылар. Уьйди салганлар да куьнделик шыктажларын, буйымларын толтыратаганлар да – каладынъ эпшиллери. Солардынъ бириси Алаэддин Доан болады. Ол аьлиги заманда окув отанынынъ директорлар советин басшы-лайды. Ораза айында аьдемлер окувшыларга авыз аштыра-дылар, таьтли асларды, емислерди аькеледилер.

Ногайлар деген авылды коьрмеге аьсирет болганьмызды анълаган Алаэддин сол ок куьн бизди тувган-оьскен юртына аькетпеге асыкты. Бу авыл Гази-Антептен узак болмай орын-ласкан. Оькинишке, авылда ногайлар аз калганлар (5-6 аьел). Алдын бу бек уьйкен, берекетли ногай авылларынынъ бири болган. Алаэддин бизди кардаш-кавымы ман таныстырды,

ата-бабаларынынъ юртына аькетти, оьзи салган ярасык мешитти коьрсетти.

Сол куьн Алаэддин эм онынъ уьй бийкеси Зейнаб-ханым бизди ногай ясы Мустафа Алтынташ басшылайтаган Кырыкхан районуна алып кеттилер. Йолдынъ узаклыгы – 3—3,5 саьат. Ярым саьат сайын Мустафа Алаэддинге телефон согып, козгалувумызды сорасып турды. Сол ерге етпеге 10—15 шақырым калганда, алдымызга полиция куллыкшыларын шыгарды.

«Кызым Илаида, сизинъ келгенинъизди эситкенлей, авырганын да мутып: «Бизим ногайлар келгенлер» – деп, куванышы койнына сыймай, суьйинип юреди», – деди, бизи мен саламласа келип, Мустафадынъ уьй бийкеси, юзинде куьн ойнаган Фунда.

Мустафа Алтынташ басшылайтаган Кырыкхан району Хатай вилайетининъ 11 районунынъ бири болады. Вилайеттинъ бас каласы Хатай (Антакия) дуныяда эски юртлардынъ бири. Урым императорлыгында Рим каласыннан эм Александриядан сонъ уьшинши кала деп саналган. Бу калада бурьнгы греклердинъ Олимп сынаслары озгарылганлар. Антакия (эски аты – Антиохия) коьп заманлардынъ бойында Сириядынъ бас каласы да болган. Мустафа Алтынташтынъ ак юректен коьрсеткен конакбайлыгынынъ, ногайшылыгынынъ йылы авасына коьмилип, онынъ ярдамы ман Антакиядынъ тарихлик ерлери мен, музейлери мен, Сирияга баратаган йоллары ман таныстык, аьле конъысы оькиметтинъ ерине де аяк баспага амалымыз болды. Бек савболсын.

Заман келгенде, Мустафадынъ конаксуьер аьели мен аманласып, биринши куьннен баслап бизди саклаган Сами эм Лиза Полатлар ман олар яшайтаган калага йол алдык. Лиза ман Сами яшайтаган кала Турциядынъ экинши Стамбулы деп саналады. Бу аьлемет кала Ак денъиздинъ (Средиземное море) тап ягасында орынласкан. Авылдасымыз, синълимиз Лиза эм бавырдасымыз Сами Полат бир-бирлерине дирек болып, дослары эм кардаш-кавымлары арасында таттым аьел, берекетли уьй болып яшайдылар. Заман ман да санаспай, Лиза эм Сами бизди яшаган ерлери мен таныстырмага суьйдилер. Ак денъиздинъ коьзди каматкан фирюза туьсли йылы сувында юзип, эки шарлаклы уьйлердинъ терезелерине ийилип пискен хурмаларды, апельсинлерди, лимонларды колымыз бан уьзип ашадык, ийги ял алдык.

Анкарада да бизди саклап турган, дайым да йылы конак-байлыкларын коьрсетип турган Эргоьненчлердинъ аьеллери эди. Надир эм Зехра-ханымнынъ акыллы эм ярасык кызлары Дилек озьининъ аьлимлик яшавын ногайларга эм ногай тили-не багысламага суьеди. Алла мырадын берсин! Соьле ол докторлык диссертациясын язады. «Бир кесек соравларым бар, сизи мен кенъеспеге керекпен», – деди ол. Анкарада ногай адабиятынынъ антологиясы да аьзирленеди. Оны туьркшеге Дилек коьширеди. Куллыкты бек суьйген кыз. Машалла!

... Йол узак – 800—1000 шақырым. Анкарага бара турып, Сами эм Лиза тарихи мынълаган йыллар ман саналган, бурынгы каяларда уьнъилип ясалган Каппадокия каласын коьрсетпеге суьйдилер. «Каппадокияды коьрер уьшин ер юзининъ кайсы ериннен де аьдемлер каьр этип келедилер. Сиз оны коьрмей кетип болмаяксынъыз», – деди Сами.

Куьн кавысып, ерге каранъалык туьскенде, биз Сами Полаттынъ ата-анасы яшайтаган Секер авылына еттик. Самидинъ анасы: «Улым ман келиним кешиктилер», – деп аькуье болып, баска балаларына тел согып, озьеленип туры эди. Вехби-атай эм Мунире-абай он балады озьстиргенлер: бес кызды эм бес улды. Олардынъ аьр бириси яшавда озь орынларын табып, отягаларын курап, аьелли болып, куллык этип, онъып-оьсип яшайдылар. Машалла! Кызлары Фатьма, Шуькрие, Фикрие (ол Австралияда яшайды), Кадрие, Бахрие – татым аьеллерининъ аналары. Яслары Сами, Хайдар (ога аьел ишинде Атай дейдилер, неге десенъ онынъ аты уьйкен атайлары Хайдардынъ аты болады), Ибрахим, Назму, Сабри аьеллерининъ табынышлы, сенимли аталары. Вехби-атай ман Мунире-абайдынъ 25 йиени бар. Байрамларда олардынъ баьриси де, Турциядынъ туьрли ерлериннен келип, уьйкен уьйди толтырып, абай ман атайларын суьйиндиредилер.

Биз уьйге киргенлей, Мунире-абай сыпырады тизбеге асыкты. Сол саьатлей келини Лиза да ога янасты. Ногай сыпырадынъ уьстин Мунире-абайдынъ, уьй лаксасы, коькис эттен аьзирленген пловы, аяк шайы, исси ногай озьпеги ярастырды. Эртеси куьн Мунире-абай ювык еткен Уммахан-абай ман таныстыры. Ога кардаш-кавымы Маху-абай, Махан-абай дейдилер. Ол 80 ясында. Карт болса да, коьплеген ногай йырларды, айтувларды эсинде саклайды, йырлайды. Ногай аьдет-

дер эм байрамлар акында кызыклы хабарлайды. Колымызда видеокамера, диктофон болмаганына бек оькиндик. Калемимиз дайым да янымызда болганына да шуькир.

Мине язып алганларымыздынъ бир нешеви:

Энъше шетте уьйинъ бар,
Тас калавлы.
Баралмайман уьйинье
Ийт байлавлы.

Атанъа ювен болайым,
Куьмистен нокта.

Сен уьйиме келгенде
Кой соярман.

Энъше шетте уьйинъ бар,
Кел де, токта.

Салувлы тоьсек,
Салкым уьй бос коярман.

Уммахан-абай ногайлардынъ «соькти» калай салганлары, яс келинлер оьзлерин калай юргисткенлери, оьзи келин болганда, бурынгы ногай аьдетлерин мукаят ыслаганы, кайним Соктам (ол окыйтаган болган), баскасына Мырзам, кайынсинълисине Эркем деп атаганы акында минезли хабарлады. Уммахан-абай Тепреш байрамды эсинде саклайды. Бу байрамга аьзирленген ногайлар юмырткаларды бояганлар, оларды тоьбеден тыгыртканлар. «Кызыл юмыртка ерге туьспей, куьн йылынмас», деп эскереди Уммахан-абай.

Шекер коьйде (Секер авылында) Мустафа Алтынташтынъ ата-анасы да яшайдылар. Джемал-акай эм Назмие-абай Керуьв Кавказ ногайлары акында билмеге суьйдилер. Джемал-акай ата-бабаларымыз Канглы авылыннан (Кырк авылдан) келгенлер деп хабарлады. Амалы болса, ата юртына бармага мырат этеди. Джемал-акай эм Назмие-абай бу йыл аьжиликке де барып кайтканлар. Бизге кие ерлерден алып келген зем-зем сувын иширтип, яхшы йол йорап, Россияда яшаган ногайларга салам айтып, озгардылар.

Йол бойынша олардынъ кишкей йиенлери – караборан, суьйдимли ногай кызы Илаидадынъ «Бизим ногайлар келгендер!», келинлерининъ «Ногайлар айлак танъ аьдемлер. Аьруьвсизбе демей озбаслар. Мен де суьемен сол соьзди. Аьруьвсизбе? Аьруьвмен!» деген соьзлери кулагымызга шалынып, Уммахан-абайдынъ тыгырып-тыгырып туьскен коьзяслары, коьп заманга дейим артымыздан кол булгалап калган Мунире-абай коьз алдымыздан кетпей, «Энди де йолыгыслар боляклар, дуныядынъ туьрли ерлеринде яшаган ногайлардынъ йоллары кенънен кенъ болып, айкаспай эш калмаяклар» деп, уьмит этип, юртымызга кайтып келдик.

ТАМАМЛАВ СОБЗ ОРНЫНА...

Тамамлав соьзимди ногай халкынынъ маданиятына, адабиятына, оьсип келген несиллерди тербиялавда куьшин аямаган, ногайдынъ сыйлы ямашатшылык аьрекетшиси эм шайири Джамбулат Туркменовтынъ ятлавыннан басламага суьмен.

БАЪРИН ЗАМАН ТАВЛАПТЫ

Баалы «Ленин йолы»!

Ногай кызы Майя Булгаровадынъ илмилер кандидаты болганына суьйиндим, оьктемсидим. Газетамыздынъ бетинде ога меним уьйкен муьсиревлигимди билдирсенъиз, бек те разы болаяк эдим. Энди ога докторлык атты сагынаман эм йорайман. «Баьрин заман тавлапты» деген ятлавды Майя Булгаровага багыслап йибермен.

Исси салам ман Джамбулат Туркменов,
Икон-Халк авылынынъ яшавшысы.

1989 й.

Яйыктан эссе елемик,
Оралым эске туьседи.
Ногайымнынъ дав эли,
Кобз алдымнан коьшеди.

«Урал» атын, едилеп,
Сен, Оралым, алыпсынъ.
Сув патшасы Эдилим,
Аьвел эркин агыпсынъ.

Куьнъирт этип коьнъилди,
«Волга» бола койдынъма?

«Майкоп» атын, Май-коьбим,
Суьйип оьзинъ алдынъма?

Бес кардаштай, Бес-тавым,
«Бешту» атын алыпсынъ,
Ногай кызы Акбилек,
«Адиюх», ав, болыпсынъ.

Тавлагандай ший унды,
Баьрин заман тавлапты.
Ногай берген атлардынъ
Бири тувра калмапты.

Калай тувра айтасынъыз, баалы Джамбулат-агай! Заман, оькинишке, коьп затты тавлап барады! Аман да Соьз деген зат берк болады, эм сол затка шаат — Евразиядынъ кенъ бойларында сакланган ногай топонимлер. Олар ногайлардынъ коьш эткен йолларынынъ, эгиншилик пен каьр шегип, кенъ боз кырларда мал беслеп, айттырылган ат ярыслар майдандарына конъысы халкларды йыйып, ярасык сарайлары манданъкланган шахарларга ие болып, кенъ яйылып, авыллар курап, шокрыаклар казып, яшаган ерлеринде оьзлерининъ акында оьктем, сабыр, юмсак юзли, ашык юрекли, ярдамга аьзир конъысы, коллары уста, арып-талып билмеген, билимге ымтылган халк деп, айттырып яшаганларынынъ тарихли эстеликлери болып келедилер.

Тек туьнегуьнлерде, сол ойларды, билдируьвлерди беркиткендей болып, «Авдарма» деп аталган китап дунья коьрди. Онынъ авторы аьлим Игнат Казмалы бу китап уьстинде 25 йыл куллык эткен. Китап онынъ тувган-оьскен авылы Авдармага багысланган. Сол авылдынъ тарихи ногайлар ман байланыслы. Неге десенъ Авдарма авылын ногайлар 1563 йылда Буджак шоьлинде курганлар. Ногайлар Буджак шоьлиннен коьшип кеткеннен сонъ, сол авылларга гагаузлар келип конганлар. Авыллардынъ атларын туьрлендирмей, юртларын бузбай, ногайлардынъ казган эм ярастырган булакларын, шокрыакларын туьзетип, саклап, яшавларын курганлар! Миллеттинъ кенълигининъ белгиси! Коьрип турысынъ, аявлы окувшым, юзлеген йыллардынъ, олардынъ тарихли, кайнавлы авысувлары, дунья сенъкилдеткен карысыклары, кавгалары, халклардынъ, миллетлердинъ анъ-анъламларынынъ туьрленуьвлери де Соьз деген затты йогалтпайды, ютпайды. Байыр атлар — антропонимлер, топонимлер — мермер тасыннан да берк болып келедилер. Авдарма авылынынъ символы, озган оьмирлерди эм эки халкты — ногайларды эм гагаузларды байланыстырган, сол байыр атты эситкенлей, эки халктынъ инсанларынынъ, олар дуньядынъ кайсы еринде болсалар да, юреклерин куьлпилдеткен кие ат болып Авдарма авылында 453 йыл артта ногайлар казып, дуьдиклерин салып ярастырган булактынъ аты — *Ногай-Шокрыак* келеди. Сол авылда тувган эм оьскен кардашлар Казмалылар авылларынынъ оьрленуьвине коьп куьш салганлар. Аьлиги заманда Авдарма дуньялык оьлшеми мен караганда да, алдыда баратаган сыдырада. Ногайдынъ тарихин сыйлап, буьгуьнги

куьнде оьсип келеятырган несиллерге билдирип, саклап, мут-паска куьрескенлери уьшин савболсынлар, бар болсынлар!

Озган йылда «Акша Ненем» деп аталып, Голландияда Недждет Оьзеннинъ китабы шыкты (Necdet Ozen. Aksha Nenem. Amsterdam. 2014.) Недждет Оьзен – ногай, Туркияда, Ак-Тепе деген авылда тувган. Ал соьзинде автор булай язады: «Оьскен авылымда ногайша соьйлегенлер, ама яшав туьрленген сайын: окувга, куллыкка деп, яс-явкадынъ авыллардан шахарларга коьшуьви мен аз-аздан тил де, аьдетлер де кетип баслады, тил де йойылып баслады. Соны анълаганда, мен сол байлыгымызды бизден сонъ келеек несилге асаба этип калдырмага керекпиз деп, оьзиме борыш салдым. Китапты тувып-оьскен авылымда соьйленген тил мен язганман. Кыз айттырув, кыз алув, уьйленуьв эм баска ногай аьдетлерин яшатар уьшин йойылмага караган барлыгымыздынъ акында бу китап. Ана тилимде язганыма суьйинип, сиз бен сол суьйинишим мен пайласпага суьемен». Китап ногайлардынъ авыл-авыл болып ата юртларыннан суьрилип, Туьркке коьшкен авыр йылларына багысланган. Коьшуьвдинъ кыйынлыклары, ата юрт пан аманласувдынъ коьзяслары, юреклерди ярти эткен айырысувлар йигит ногай кызы Танъбийкединъ яшавы ман анълатылады. Танъда тувган кыз балага, ногайдынъ аьдетине коьре, «танъга тенъли болган аьруьвдинъ аьруьви тувды» деп, *Танъбийке* деп ат бергенлер. Оьскенде сыпаты ак болганга, ога *Акша-Кыз* (*Акша < аппа-ашык >*) деп атаганлар, киевге барганда — *Акша-Бийке* (*Ак-Бийке*) дегенлер, орта ясларында — *Акша-Тотай* (*Ак-Тотай*), картайганда — *Акша куртка*, *Акша нине* (*Акша авай*) деп айтканлар. Бу да ногайда бир аьдет — кыскааяклыга яшав узагында туьрли атлар берилгени. «Акша-Кызга йол коьрсеткен авайы Гюльзаде курткадынъ мезарында биткен шешекейлер, ата юртымыздан эсен келген от йылтынымыздынъ (тамыздынъ), ата юртымызга эш соьнмеген сагынув сезимлеримиз юреклеримизде сакланады» — деп язады Недждет Оьзен.

Соьйтип те, Туркияда орынласкан ногай авылларынынъ атлары эм олардынъ тарихи толысынша белгили тюрколог, профессор Хакан Кырымлыдынъ «Турциядагы кырым татар эм ногай авылларынынъ ерлесуьви» деген китабында бериледи: *Алтыкара*, *Биюк Мангыт Белдеси*, *Чакалдере*, *Чифтликлер*, *Келемети Махаллеси*, *Киличкая*, *Кючюк Мангыт*, *Сиркели*, *Токтамыш*, *Йыланкале*, *Акын*, *Доанкая*, *Шекер*, *Баба*

кой, Халкапынар, Каракая, Султанчайыр, Бакыркоьй, Дорумтай, Актепе, Хамидие, Ышыкоьрен, Калканлы, Ногайлар, Еникоьй, Кырк куйы койи эм б. (Хакан Кырымлы. Туьркиедеги кырым татар эм ногай авылларынынъ орынласувы. 2012). Профессор Хакан Кырымлы (онынъ китабында 300-ге ювык кырым татарлар эм ногай авыллары акында язылган) сол авылларда яшаган ногайлардынъ сакланган аьдетлери, тойлары, байрамлары, аслары акында да айтып озады. Мысалыга, Актепе авылында сосындай ногай аслар асылады деп язады: *казанбоьрек, шийбоьрек, иримшикбоьрек, катлама, бавырсак, калакай, алдама сорпасы, талкан эм б.* Коьстенгил авылында кулланылатаган хатын-кызлар байыр атларды да келтиреди: *Анакыз, Анаш, Апай, Аждабай, Аджыкыз, Аслыбек, Аруган, Базархан, Булдукуыз, Гелдихан, Гюльзаде, Ханбелек, Ханыйке, Ынжыхан, Истанбулхан, Коьке, Менълихан, Карагыз эм б.* (Хакан Кырымлы. 490 бет).

Аявлы окувшылар, коьресинъиз, халктынъ аьдетлери, йоллары, тили, халк оьзи сакласа, сакланадылар. Ногайлар каерде яшасалар да, оьзлерининъ барлыгын сакламага куьресидилер. Сол затка йогарыда айтылган китаплар шаат болып келедилер.

Буьгуьн колынъызга алып турган китапта айтылган, язылган затлар: аьдемге берилетаган байыр атлар болсын, аьр бир авылдынъ топонимиясы болсын - толысынша, баьри яктан илми кепте тешкерилип, тергелип берилмеген. Ол меним китабымнынъ мырады тувыл эди. Меним мырадым - оьсип келеятырган яс-явкады ногай маданияты ман кызыксындырув, онынъ илмисине бет бердируьв. Авылымнынъ, тукумымнынъ, ырувымнынъ тарихин терениннен билейим, «Халкым», «Халкымнынъ тарихи», «Ногай тилимнинъ тарихи», «Ногай халкымнынъ этнографиясы» эм сондай коьплеген ногай илмисининъ эм де аьле каралмаган соравларын тергейим деп айткан аьлимлеримиз оьссинлер, деген уьмит болады.

Халкымыздынъ маданият, анъ, билим, ишки дуныя байлыгынынъ шайылып барганын да коьрип барамыз, эм, куьшти салып, тилимизди, аьдетлеримизди, байрамларымызды сакламага эм оьрлендирмеге аьр кимимиздинъ де борышы деп анъламага керекпиз. Ыйнанаман, аз санлы халклардынъ илмисине эс берилер, яс аьдемлер илмиге тартылырлар, сол соравларга багысланган китаплардынъ, макалалардынъ да саны оьсе барар, неге десе кайсы миллеттинъ де тили, фольк-

лоры, адабияты, тарихи бир-эки алимнинъ куыши мен бардырылмайды эм бардырып та эш болмаяк. Тек топонимия уьстинде илми ислер мен аьрекетлейтаган болып илми тергев институтларда коьп санлы боьликлер куллык этедилер. Бизде десенъ, мысалыга, тилдинъ баьри соравлары уьстинде (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, лексикография, социолингвистика эм б. тармакларында) аьлиги заманда бир-эки алим куллык этеди. Аьлимге, элбетте, архивлерде, экспедицияларда да куллыклар юргистпеге керек болады. Оларды да озгарар уьшин, амаллар табылмайды. Кенем де болса да, ногай илмисининъ оьрленуьвине мыратланып, оьсиш келеятырган несилден илмиге билимли, кайратлы яслар-кызлар келерлер, аьлимлер оьсерлер деп, уьмит этемен.

ДАГЕСТАН, КЧР РЕСПУБЛИКАЛАРЫНДА, СТАВРОПОЛЬ КРАЙЫНДА ЯЗЫЛЫП АЛЫНГАН НОГАЙ ТОПОНИМЛЕРИНИНЪ ТИЗБЕСИ

АБАЗА КУЙЫ	АЙРЫ ЯКЛЫ КУЙЫ
АБАЗА-НОГАЙ РАЙОНЫ	АКАЙСОКТА ШОКЫРАК
АБАЗАКТ МАЖА	АК БАЛШЫК АВЫЛ
АБАТА АВЫЛЫ	АК БАС ТОЪБЕ
АБДРАХМАН ЙЫЛГА	АК БИЛЕК МАЙДАН
АВДУЛМУСАБЫР КЫСЛАВ	АКБИЛЕК КАЯ
АВДУЛМУСАБЫР ТОЪБЕ	АК БУЪРКЕНШИК АВЫЛ
АВДУЛМУСАБЫР КУЙЫ	АКИ ЙЫЛГА
АВИСАЛАМ ТОЪБЕ	АКИ ШОКЫРАК
АВИШ КЫЗЫ ЙЫЛГАСЫ	АК ЙОЛ
АК ШОКЫРАК	АККАЯ
АБРАМ ТОЪБЕ	АК КОШКАР ТОЪБЕ
АБРАМ-ТОЪБЕ АВЫЛ	АК КУЙЫ
АВРЕКОВЛАРДЫНЪ	АК МЕЗАР
ШОКЫРАГЫ	АК МЕЗАР ТОЪБЕ
АБУК КАБАК	АК МУРЗА КЫСЛАВ
АБУЛКЕРИМ КУЙЫ	АКСАК АВЫЛ
АВАС АВЫЛ	АКСАК ЮСУП ОБЛИК
АВЕШ ТОЪБЕ	АКСАУТ СУВЫ
АВЕШ ТОЪБЕ	АКСЕИТ ОБЛИК
АВСАЛЫК ЮРТ	АКСУАЙТ
АВЫНДЫК КАБАК	АКТАРЫЛМА
АДЖИЛЕРДИНЪ ШОКЫРАГЫ	АК ТЕРЕК
АДЖИЛЕРДИНЪ ЙЫЛГАСЫ	АК ТУЪЕ ШОЪККЕН БОДЫГАН
АДИЛЬ-ХАЛК АВЫЛЫ	АК ШОКЫРАК
АДЫРЛАР	АКШЫР
АЖАКАЙДЫНЪ ТЕРЕГИ	АК ЯР
АЖГАЛА/АЪЖИ-КАЛА	АК ЯРДЫНЪ АСТЫ
АЙГАН АВЫЛ	АЛАКАЙ АВЫЛЫНЫНЪ КЫРЫ
АЙГЫР ТОЪБЕ	АЛАКАЙ ЙЫЛГАДЫНЪ
АЙГЫР ТОЪБЕ АВЫЛ	ШОКЫРАГЫ
АЙДАВ ШАЛГАН	АЛЕКСЕЙ ТОЪБЕ
АЙДЕМИР КАЯ	АЛЕШКЕДИНЪ ТУЪЙИРМЕНИ
АЙРЫШ ТАВ	АЛИВЕК БУЗЛЫГЫ

АЛИКУЙ	АТАМАН ЙЫЛГА
АЛИМ КЫСЛАВ	АТАН ТОББЕ
АЛИМ ТАМ	АТЛЕСКЕР КАБАК
АЛИ СОКЫР ЙЫЛГА	АТСОКПАК
АЛИ ШОКЫРАК	АТ ШАБЫС ТОББЕ
АЛЛАГУЛ КЫСЛАВ	АТ ЮЗДИРМЕ
АЛПАШАДЫНЪ ТЕРЕГИ	АУБЕКИР АШАР
АЛТАВЫЗ УЗАТЫЛГАН	АУБЕКИР КЫСЛАВ
АЛТАВЫЗ АТЫЛГАН КУЙЫ	АХЛАВ КУЙЫ
АЛТЫ АЙГЫР	АХЛАВ ЙЫЛГА
АЛТЫ АЙГЫР СЫРТЫ	АХМЕТ КАЯ
АЛТЫ ОБГИЗ	АХ ШУАХЪ
АЛТЫ ЭТЕК КУЙЫ	АШЫ ЙЫЛГА
АМАНАКАЙ БУЛАК	АШАМАЙ ТОББЕ
АМАНАКАЙ КЫСЛАВ	АШЫ ЙЫЛГА
АМЫРЗА УЛЫ	АШЫ ЙЫЛГА АВЫЛ
ИСЛАМНЫНЪ ТЕРЕГИ	АШЫКУЛАК
АНАЙ ТОББЕ	АШЫЛ
АНАПИ ШОКЫРАК	АШЫРЛАВ АЙДАВ
АНДРЕЙ КУРГАН	АЪКЕШ ЙОЛ
АПИ ЙЫЛГА	АЪДЕМ ЙОЛ
АПСАТЫР АВЫЛ	АЪДЕМ СОРАТАГАН КОБЛ
АПСАТЫР КУЙЫ	АЪДИС АВЫЛ
АПСУА АВЫЛЫ	АЪДИС ОБЛИК
АЪШИК АВЫЛ	АЪЖБЕТИР ШОКЫРАК
АРБА ТУВАРЫШ	АЪЖЕКИМ ТОББЕ
АРЛЕННИНЪ ТУЪЙИРМЕНИ	АЪЖЕЛИ ЙЫЛГА
АРСЛАМБЕК АВЫЛ	АЪЖИ АВЫЛ
АРСЛАНБЕК КАЯ	АЪЖИГЕЛДИ КЕСЕК
АРСЛАНБЕК ТАВ	АЪЖИГЕРИМ ТОББЕ
АРСЛАН ЙОЛ	АЪЖИГУЛ ЙЫЛГА
АРТЕЗИАН-МАНГЫТ АВЫЛ	АЪЖИ-ИСЛАМ ТОББЕ
АРТКА АГАТАГАН СУВ	АЪЖИ ЙЫЛГА
АРХЫЗ СУВЫ	АЪЖИ-КАЛА
АРШАВ ОБЛИК	АЪЖИ-КАЛАДЫНЪ АСТЫ
АС АВЫЛ	АЪЖИ-КАЛАДЫНЪ БУРНЫ
АСАН КУЙЫ	АЪЖИ-КАЛАДЫНЪ КАБЫРЫ
АСАН ШОКЫРАК	АЪЖИ-КАЛАДЫНЪ УЪСТИ
АСИЕ ЙЫЛГА	АЪЖИ КУЙЫ
АСКАР ТАВ	АЪЖИ-МУРАТ КЫСЛАВ
АСКЕР-АЪЖИ ШОКЫРАК	АЪЖИ-МУРАТ ОБЛИК
АТАЖУК АВЫЛ	АЪЖИ-МУРАТ ТОББЕ
АТА КУЙЫ	АЪЖИ-МУСА ТОББЕ
АТАЙДЫНЪ ЕРИ	АЪЖИ-ОСПАН ОБЛИК

АБЖИ ОБЛГЕН
АБЖИ-ТОГАЙ
АБЖИ ШОКЫРАК
АБКИСЛЕРДИНЪ КАРТ ТЕРЕГИ
АБЛБЕК КОБЛ
АБЛЕЕК ШОКЫРАК
АБЛВОБРИ КУЙЫ
АБЛГЕРЕЙ ЯК
АЛИМ КЫСЛАВ
АБМЕТ КУЙЫ
АБМИТ ШОКЫРАК
АБМИТ-АБЖИ ШОКЫРАК
АБПШИК АВЫЛ
АБРУЪВ КЫЗ
АБСКЕР-АБЖИ ШОКЫРАК
БАВТА ЙОЛ
БАВТА КОБЛ
БАВТА КОБЛДИНЪ ШОКЫРАГЫ
БАВТА КОБЛ ЯЙЛАГЫ
БАВТА КУЙЫ
БАВУКО АВЫЛЫ
БАЗАР ЙОЛЫ
БАЗАР КУЙЫ
БАЗАР МАЙДАН
БАЙГИШИ-АБЖИ КЫСЛАВ
БАЙ ОРЛАК
БАЙРАМ ТОББЕ
БАЙРАШ ТОББЕ
БАЙТАЛ ОБЛГЕН КОБЛ
БАЙТАЛ ШАПКАН
БАЙТАЛ ШАПКАН ЙЫЛГА
БАЙХАМБАР ЫНДЫР
БАКАЙЛАРДЫНЪ АВЫЛЛАРЫ
БАКТЫЙ ЙЫЛГА
БАКИЙ ОБЛИК
БАЛАЙДЫНЪ КОСЫ
БАЛВИЙКЕ КУЙЫ
БАЛТА АВЫЛЫ
БАЛТАКАЙ КЫСЛАВ
БАЛТАСАП
БАЛТА ЯСАГАН АВЫЛ
БАЛТОТАЙ ЙЫЛГА
БАЛТОТАЙ ТОББЕ
БАЛТОТАЙ ШОКЫРАК

БАЛ ШОКЫРАК
БАЛШЫ
БАЛШЫ ТАВ
БАЛЫКАЙ КЫСЛАВ
БАЛЫК БУВАМ
БАЛЫШЕ ТАВЫ
БАРАБАШ ЙЫЛГА
БАРАК ТАВ
БАРАНАХА ТАВЫ
БАТАГА
БАТАЛДЫНЪ ТОББЕСИ
БАТАШЕЙ
БАТПА КОБЛ
БАТПАКЛЫ
БАТЫРМУРЗА АВЫЛ
БАТЫРМУРЗА ЙЫЛГА
БАУБЕК АШЫ КУЙЫ
БАШКИРКА
БАБЖИК-АРТЕЗИАН
БАБЖИК-АБЖИ ТЕРЕКЛЕР
БАБПИЙ АВЫЛ
БАБЛТЕН КЫСЛАВ
БАБПУ ЙОЛ
БАБПУ ЙЫЛГА
БАБПУ ШОКЫРАК
БАБТИР КОБЛ
БЕЙСЕЙ
БЕКБОЛАТТЫНЪ ТЕРЕГИ
БЕКБОЛАТОВТЫНЪ
ТУБЪИРМЕНИ
БЕКЕВ ШИРИК КЫСЛАВ
БЕКЕТ ЙЫЛГА
БЕКИР АВЫЛ
БЕКИР КУЪЛТОББЕ
БЕКИР ОБЛИК
БЕКМУРЗА КЫСЛАВ
БЕКТЕМИР АВЫЛ
БЕЛ ЙОЛ
БЕЛ КУЙЫ
БЕРДАЙ ТОББЕ
БЕС АДЫР
БЕСКОБЛ
БЕС КОБЛ АВЫЛ
БЕС КОБЛДИНЪ ЭНЪИЛИ

БЕС КУЙЫ
БЕСЛЕНЕЙ АВЫЛЫ
БЕСТАВ
БЕСТАВ ЙОЛЫ
БЕС ТОЪБЕ АВЫЛ
БИЙАРСЛАН АРАЛ
БИЙАРСЛАН АВЫЛ
БИЙАРСЛАН ЙЫЛГА
БИЙАРСЛАН ШОКЫРАК
БИЙГЕЛДИ ТОЪБЕ
БИЙГИШИ-АЪЖИ КЫСЛАВ
БИЙГИШИДИНЪ КУЙЫСЫ
БИЙ ТОЪБЕ
БИЙЧЕСЫН
БИРАВАС ОБЛИК
БИРМАЪНЕТ АШЫ
БИЯШ
БОДЫГАН ОБЛИК
БОЗАК АВЫЛ
БОРАНБАЙ АВЫЛ
БОРАНБАЙ ОБЛИК
БОРАНБАЙ МЕЗАР
БОРАНГАЗЫ ЙЫЛГА
БОРАНИХАН ЙЫЛГА
БОРАНШЫ
БОРАНШЫ ОБЛИК
БОРАНШЫ ТОЪБЕ
БОРЛЫ
БОРЛЫДЫНЪ БАСЫ
БОРЛЫДЫНЪ КУЪНТОЪСИ
БОРЛЫ СУВ
БОРЛЫДЫНЪ ТУЪБИ
БОСТАРШЫ АВЫЛ
БОСТАРШЫ ТОЪБЕ
БОТАЙ ТОЪБЕ
БОТАШ УЛЫНЫНЪ ЕРИ
БОЪКЕШ ТОЪБЕ
БОЪЛМЕШЕТ СТАНИЦАСЫ
БОЪЛМЕШЕТТИНЪ ЕРИ
БОЪРИ СЫН
БОЪРИ СЫН СЫРТ
БОЪРИ УЯ ТОЪБЕ
БОЪРИ ЯТКАН
БРУЦЕЛЛЕЗ

ФЕРМАДЫНЪ КАСЫ
БУКЫСАЙ ОБЛИК
БУЛАК АВЫЛ
БУЛАТ УЛЫ МУСАДЫНЪ
ТЕРЕГИ
БУЛКАЙ ТОЪБЕ
БУРАЛКЫ АВЫЛЫ
БУРАЛКЫДЫНЪ ЕРИ
БУРАЛКЫ ЙЫЛГА
БУРАЛКЫ МАЖА
БУРАЛКЫДЫНЪ ТОЪБЕСИ..
БУРАЛКЫ ШОКЫРАК
БУРУЛЪ
ВАИС ТОЪБЕ
ВАСИЛЬ ТУЪЙИРМЕН
ГАРКУШТЫНЪ ЕРИ
ГОРОДОК
ГОШАЯХ СУВЫ
ГОШАЯХ СЫРТЫ
ГРЕК МАЖА
ГРУШКА ХУТОРЫ
ДАВ БОЛГАН ЕР
ДАНЪЫЛ ЙОЛ
ДАУСУЗ ПОСЕЛКАСЫ
ДАУТ-АЪЖИ КУЙЫ
ДАУТ АВЫЛЫ
ДАУТ СУВЫ
ДАУТТЫНЪ ЙЫЛГАСЫ
ДАУТ ШОКЫРАК
ДАЯНЪЫШ ОБЛИК
ДВОР
ДЕРВИШ КОМПАЗ АВЫЛ
ДЖЕГАНАС СУВЫ
ДЖЕГУТА СУВЫ
ДЖЕЛАКАЙ
ДЖИЛГА
ДИНИБЕК КУЙЫ
ДИНИБЕК ТОЪБЕ
ДИНУЪВ АВЫЛ
ДИРЕКСИЗ КОЪПИР
ДОКШЫК КАБАК
ДОМБАЙ ОБЛГЕН ТАВ
ДОЪРЖЕКЕЙ АВЫЛ
ДОЪРЖЕКЕЙ КУЙЫ

ДУВАДАК ЕР
ДУВАН АВЫЛ
ДУДАРЫК КАБАК
ДУЪЙСЕКАЙ ШОКЫРАК
ДУЪЙСЕКАЙ АВЫЛ
ДУЪЙСЕКАЙ ТОББЕ
ЕВСЕЙДИНЪ ЕРИ
ЕВСЕЙ ХУТОРЫ
ЕГАНАС
ЕЛИНАГА АВЫЛ
ЕЛ КАККАН ТОББЕ
ЕЛКАГАР
ЕЛ КАСКА
ЕМИС ТОГАЙ ЯЙЛАГЫ
ЕМНОКА
ЕНГАЗЫ АВЫЛ
ЕННЕТ-АЪЖИ ЙЫЛГА
ЕРКАШ
ЕСЕНЕЙ ЙОЛ
ЕТИСАН АВЫЛ
ЕТИ КУЙЫ
ЖАМБОЛАТ ТОББЕ
ЖЕННЕТ-АЪЖИ ЙЫЛГА
ЖИЕН ИСХАКТЫНЪ ЕРИ
ЙИМАЛИ//ЖИМАЛИ ЙЫЛГА
ЖИЛЕК АВЫЛ
ЖОБКЕТЕ СУВЫ
ЗАВГОРОДИННИНЪ
ТУЪЙИРМЕНИ
ЗАГДАН СУВЫ
ЗАКАН СУВЫ
ЗАРБЕК ТОББЕ
ЗАЮКЪА
ЗЕИД КУЙЫ
ЗЕКЕРЪЯ-АЪЖИ ШОКЫРАК
ЗЕКЕРЪЯ-АЪЖИДИНЪ ЕРИ
ЗЕЛЕЧУК РАЙОНЫ
ЗЕМЛЯНКЕ
ЗИНАЛ ТОББЕ
ЗОЛАЙ АЙДАВ
ЗУНКАР КОЪЛ
ЗЫРГАНАКЛАР
ИВАДОЛА ТОББЕ
ИДРИС ЙОЛ

ИДРИС ЙОЛДЫНЪ ШОКЫРАГЫ
ИЙРЕК
ИЙРЕК ТОББЕ
ИКОН-ХАЛК АВЫЛЫ
ИЛЬЯС КЫСЛАВ
ИНЛЕР
ИННИНЪ ТУЪБИ
ИН ТОББЕ
ИСЛАМ КУЙЫ
ИСЛАМ ШАЛГАН
ИСМАИЛ АВЫЛ
ИСПОЛКОМ АВЫЛ
ИССА-АЪЖИ ТОББЕ
ИССА-АЪЖИ ТОББЕ
ИССА ТОББЕ
ИССАДЫНЪ ШОКЫРАГЫ
ИСТЕМАЛИ АВЫЛ
ИСХАКТЫНЪ ЕРИ
ЙИЛИНШИК
ЙИЛИНШИК БОЙЫ
ЙИЛИНШИК ОБЪЗЕНИ
ЙИМАГАЗИ ЙЫЛ
ЙИМАГЕЛДИ ТЕРЕК
ЙИМАЛИ-АЪЖИ МЕКТЕБ
ЙИМАЛИ-АЪЖИ КУЪСЕП
КУЪЛТОББЕ
ЙИМАЛИ ЙЫЛГА
ЙИН КАЗАН АВДАРГАН ЕР
ЙИНШИК БАСЫ
ЙИНШИК ТАМАГЫ
ЙОГАРЫ АЯК КОЪПИР
ЙОЛГИСИ НАИБ ОБЛИК
ЙОЛЛЫ КУЙЫ
ЙОЛМАМБЕТ АВЫЛ
ЙОБКЕТЕ АВЫЛЫ
ЙЫЛАН ЙОЛ// ЖЫЛАН ЙОЛ
ЙЫЛАН ШЫККАН ТОББЕ
ЙЫЛГА
ЙЫЛКЫ БАВРАЙ
ЙЫРАНАК
МУСТАФА-АЪЖИ АВЫЛ
МУХТАР-АЪЖИДИНЪ КУЙЫСЫ
МУХТАР ТОББЕ
МУХТАР ШОКЫРАК

КАБАК АВЫЛ	КАРАВОЗ АВЫЛ
КАВАЛАЙ ШОКЫРАК	КАРАБУРУН
КАВКАЗ ПОСЕЛКАСЫ	КАРАБУРУНЪ
КАВКАЗ ТАВЛАРЫ	КАРАГАС АВЫЛ
КАВМАКШЫ АВЫЛ	КАРАГАС ОБЛИК
КАДРЕШ КЫСЛАВ	КАРАГУС ОБЛГЕН ОБЛИК
КАДРЕШ КЫСЛАВ ТОББЕЛЕРИ	КАРАДЖИЛГА
КАДРЕШ ОБЛИК	КАРА ЙЫЛГА
КАДЫ-МЕКТЕВ	КАРА ЙЫЛГА ШОКЫРАК
КАДЫРБАЙ ТОББЕ	КАРА ЙЫЛГАДЫНЪ БАСЫ
КАДЫРДЫНЪ КЫСЛАВЫ	КАРА ЙЫЛГАДЫНЪ ТАМАГЫ
КАДЫРДЫНЪ ШОКЫРАГЫ	КАРА КАЯ
КАЗМА	КАРА КАСНАК
КАЗГИСИ АВЫЛ	КАРА КОЛ
КАЗЪМЫР АВЫЛ	КАРА КОБЛ
КАЙКЫ	КАРА КУЙЫ
КАЙКЫ ЙЫЛГАДЫНЪ ЭТЕГИ	КАРА КУЙЫ ОБЛИК
КАЙНАМАЛЫ КОБЛ	КАРАКУРА ОБЛИК
КАЙЫР ШОБЪИЛ	КАРА МАЗБАК
КАКЛАШ	КАРА МАМЕТ АВЫЛ
КАКПАС	КАРА МОЛЛА АВЫЛ
КАЛИ ЙЫЛГА	КАРА МОЛЛА КЫСЛАВ
КАЛАНТАЙДЫНЪ ЮРТЫ	КАРАМЫЗАЙ АВЫЛ
КАЛИНИН АВЫЛ	КАРАМУРЗАЙ АВЫЛЫ
КАЛМУКАДЫНЪ ЙЫЛГАСЫ	КАРАМЫЗАЙ ЙЫЛГА
КАЛМЫК КУЙЫ	КАРАМЫЗАЙ ЙЫЛГАДЫНЪ
КАЛМЫК КЫСЛАВ	БАСЫ
КАЛМЫК ОБЛГЕН КЫСЛАВ	КАРАМЫЗАЙ ЙЫЛГАДЫНЪ
КАЛЮ ТУЪИРМЕН	ЭТЕГИ
КАМЕЛ АВЫЛ	КАРА ОБЗЕК ЙЫЛГА
КАМКАЙ	КАРАСАН ТАСЛЫ КУЙЫ
КАМПАЛ	КАРА СУВ
КАМПАЛ ТОББЕДИНЪ ЙОЛЫ	КАРАТАЙ КУЙЫ
КАМЫС АВЫЛ	КАРА ТИК
КАМЫС АВЫЛДЫНЪ КУЙЫСЫ...	КАРА ТОББЕ
КАНЖЫГАЛЫ КУЙЫ	КАРА-ТОББЕ АВЫЛ
КАНШАВ АВЫЛ	КАРАУЛ ТОББЕ
КАНЪЛЫ	КАРА ШОКЫРАК
КАПКАС АВЫЛ	КАРА ЮВСАН АШЫ
КАП ТАВЛАРЫ	КАРА ЮМЫРАН ТОББЕЛЕР
КАПШАГАЙ	КАРАЯН ТОББЕ
КАРА АГАШ	КАРАЯСТЫНЪ БЕС ТЕРЕГИ
КАРАБА ТОББЕ	КАРДОНИК СУВЫ
КАРА БОГАЗ	КАРЛЫ ТАВ

КАРЛЫ ТОГАЙ
КАРТ АЛИ ШОКЫРАК
КАРТ ДЖУРТ АВЫЛЫ
КАРТ КЕШУЪВ
КАРТ КЕШУЪВДИНЪ ТЕРЕГИ
КАРТ КЕШУЪВ ТОББЕ
КАР! КУЙЫ
КАРТ КУЙЫ АВЫЛ
КАРТ КУЙЫ ТОББЕ
КАРТУВЫЛ ЙЫЛГА
КАРТЫШ КУМ
КАСАЙ КАБАК
КАСАЙ ОБЛИК
КАТКЫМАВЫШ
КАТЫ АГАШ
КАТЫ АГАШТЫНЪ ТОБСИ
КАШТИ ТОББЕ
КАШУВ ЙЫЛГА
КАЯКАВ АВЫЛ
КАЯСУЛА
КЕВСАЛА
КЕГЕ*І АВЫЛ
КЕГЕЙ ЯЙЛАВ
КЕЗ АВЫЗ
КЕЗ АВЫЛ
КЕЗ АВЫЛДЫНЪ ТОББЕСИ
КЕЗ АРКА
КЕМЕ ТОББЕ
КЕМЕ ТОББЕ КЫСЛАВ
КЕНЖЕАПЕЛЛИ ОБЛИК
КЕНЕГЕС АВЫЛ
КЕНЪ ТОГАЙ
КЕРБИШ АВЫЛ
КЕРУЪВ ЙОЛ
КЕРУЪВ ЙЫЛГА
КЕРУЪВ, КЕРУЪВЛИК
КЕРУЪВ ЙЫЛГАДЫНЪ БАСЫ
КИНДИК
КИРЕЙ БЕТ
КИРЛИ СУВ
КИШКЕЙ АГАШ
КИШКЕЙ АДЫР
КИШКЕЙ ДОЪРТКИЛ
КИШКЕЙ ЙИЛИНШИК

КИШКЕЙ КАЗМА
КИШКЕЙ КАРА ТОББЕ
КИШКЕЙ КОЪЛ
КИШКЕЙ КОБАН
КИШКЕЙ КУЙЫ
КИШКЕЙ КУЛИ ЙЫЛГА
КИШКЕЙ ОРТА ТОББЕ
КИШКЕЙ ТАМБИ КОЪЛ
КИШКЕЙ ТОББЕ
КИШКЕЙ ШОКЫРАК
КИШКЕЙ ШОНЪКЫР
КИШКЕЙ ЭЛЬБУРГАН АГАШ
КИШКЕНЕ КАРА ЙЫЛГА
КИЯНГЫЗ
КОБАН СУВ
КОБАН БОЙЫ
КОБАН БУТАГЫ
КОБАН ОБЗЕНИ
КОБАН ТОГАЙ
КОБАН-ХАЛК АВЫЛЫ
КОБАН-ХАЛК АГАШЫ
КОВАНШЫ АВЫЛ
КОВУ- БАШЫ АВЫЛЫ
КОЙДАН АВЫЛЫ
КОЙДАННЫНЪ КЫРЫ
КОЙЛЫБАЙ АВЫЛ
КОКА ЙЫЛГА
КОКОЙ КУЙЫ
КОКЫЙ БАЙДЫНЪ КУЙЫСЫ
КОМУННЫНЪ АГАШЫ
КОМПАЗ КЫСЛАВ
КОРАЛЫ АВЫЛ
КОРКЫТ АВЫЛ
КОРКЫТ ТАВ АВЫЛ
КОРУИЛГА
КОС КУЙЫ
КОСТАМГАЛЫ АВЫЛ
КОС ТОББЕ
КОТЫРТАВ
КОШЧЕХРАК
КОЯН СОКПАК
КОЯСЫЛ АВЫЛ
КОЪГЕЛЛИ АВЫЛ
КОЪГЕЛЛИ ОБЛИК

КОБҒМЛИК
КОБЗЕЙ КУЙЫ
КОБЗИКЕЙ КОБЛ
КОБЙ
КОБК АДЫР
КОБК БАС
КОБКЕНЕЙ АВЫЛ
КОБКИРТЛИ ТАВ
КОБКИРТСУВ
КОБККЕЗ АВЫЛ
КОБК ТОББЕ
КОБК ТОББЕ АВЫЛ
КОБК ТОББЕ КУЙЫ
КОБК ТОББЕ ОБЛИК
КОБК ЯР
КОБЛ ЙОЛ
КОБЛИ БУРЫН
КОБМИР ЯПСАР
КОБМПЕШ КУЙЫ
КОБПИР АВЫЗ
КОБРИК КУЙЫ
КОБСИК ТОББЕ
КОБШЕГИЗ ТОББЕ
КОБШЕГЕН ТОББЕ
КОБШЕН ТОББЕ
КОБШЕРБАЙ ТУРГАН ЙЫЛГА
КОБШКЕН АВЫЛ
КРЫМГЕРЕЙ АВЫЛЫ
КУВРА ЙОЛ
КУВЪЛА АВЫЛ
КУВАНДЫК ОБЛИК
КУВАТАЛ ТЕРЕК
КУВАТАЛ ТЕРЕКТИНЪ КАСЫ
КУВЫ
КУВЫС
КУДАЙБЕРДИ КЫСЛАВ
КУЛАЙ АВЫЛ
КУЛИ ЙЫЛГА
КУЛИ ЙЫЛГАДЫНЪ ТОББЕСИ
КУЛИ ШОКЫРАК
КУЛКАНАЙ КУЙЫ
КУЛПАЛЫ ОБЛИК
КУЛПАЛА
КУЛТАЙ АВЫЛ

КУЛУМБАЙ ОБЛИК
КУЛШЫК АВЫЛ
КУМБАЙ АВЫЛ
КУМЛЫ
КУМ ТОББЕ
КУМ ШОКЫРАК
КУМЫШ АВЫЛЫ
КУНАЙ АВЫЛ
КУРАЛАЙ ЙОЛ
КУРАЛАЙ ЙЫЛГА
КУРГАН АВЫЛ
КУРМАН СЫЙЫР АВЫЛ
КУРМАМБАЙ ОБЛИК
КУРПАЙ АВЫЛ
КУРТКА ОБЛИК АВЫЛ
КУРТЛЫГОН
КУРТЛЫ КОБЛ
КУРУПТУРСЫН КУЙЫ
КУТЛАЙ ТОББЕ
КУТЛЫБАЙ АВЫЛ
КУТЛЫ ТОББЕ
КУЫЙДИК ОБЛИК
КУЫЙИРИШЛИ ЙЫЛГА
КУЫКИРТ ТОББЕ
КУЫКИРТ ТОББЕ
КУЫЛГИ СУВ
КУЫЛСИМ ОБЛИК
КУЫЛ ТОББЕ
КУЫМБИ ЙЫЛГА
КУЫМБИ ТОББЕ
КУЫМИ
КУЫНБАТАР АВЫЛЫ
КУЫНТУВГАН КУЙЫ
КУЫНШЫРАК МЕКТЕБ
КУЫНТОБС
КУЫНТОБС БАС
КУЫНТОБС ЙОЛ
КУЫНТОБС ЙЫЛГА
КУЫНТОБСТИНЪ УЫНДИРИГИ
КУЫСЕП АВЫЛ
КУЫШИКТИНЪ КОБЛИ
КЫДЫРАЛИДИНЪ ТОББЕСИ
КЫЗЛАР
КЫЗЫЛ-КАЛА АВЫЛЫ

КЫЗЫЛ КОБПИР
КЫЗАНАЖИ ТОББЕ
КЫЗГЫШ СУВЫ
КЫЗЫЛ КУЙЫ
КЫЗЫЛ-КУМ
КЫЗЫЛ-ТОГАЙ АГАШЫ
КЫЗЫЛ-ТОГАЙ ЙОЛЫ
КЫЗЫЛ-ТУЪЙИРМЕН
КЫЗЫЛ-ТУЪЙИРМЕННИНЪ
КАСЫ
КЫЗЫЛ ШКОЛ
КЫЗЫЛ СУВ
КЫЗЫЛ-ТОГАЙ АВЫЛЫ
КЫЗЫЛ-ЮРТ АВЫЛЫ
КЫЙГАШ
КЫЙГАШ ЙОЛ
КЫЙГАШТЫНЪ ШОКЫРАГЫ
КЫЙЫК
КЫЛАВЫЗ
КЫЛЫШ-КАБАК
КЫЛЫШ КАБАКТЫНЪ КУЪН-
ТОБСИ
КЫПЫЗ ТОББЕ
КЫР ЙОЛ
КЫРК КУЙЫ
КЫРК МЫНЪ КАП
КЫСКА ЙЫЛГА
КЫСТЫРЫЛГАН АВЫЛ
КЕФАР СУВ
ЛАБА БОЙЫ
ЛАБА ОБЗЕНИ
ЛАБА СУВЫ
ЛЕНИН АВЫЛ
ЛЕСО-КЯФАР ХУТОРЫ
ЛИТВИННИНЪ БУВАМЫ
МАГОМЕТ ПАЙХАМБАРДЫНЪ
ЫНДЫРЫ
МАЖАР КУЙЫ
МАЖА-ТОББЕ
МАЙОР ТОББЕ
МАЙОР ХАНИ ТОББЕ
МАЙ ПОСЕЛКАСЫ
МАЙ ТОГАЙ
МАЙЫЛ ТОББЕ

МАЛ БАЗАР
МАЛ МЕЗАР
МАЛОАБАЗИНСК АВЫЛЫ
МАЛ ОБСТИРУЪВ
МАЛ ОБСТИРУЪВ АВЫЛ
МАЛ СУВГАРГАН КУЙЫ
МАМАДАЙ-АЪЖИ ШОКЫРАК
МАМАЙ-КАДИ АВЫЛ
МАМБЕТ АВЫЛ
МАМБЕТ ТУЪКЕН
МАМБОЪВ
МАМЕДАЛИ АВЫЛ
МАМЕДАЛИ ТОББЕ
МАМТОВТЫНЪ КЫРЫ
МАМТОВ
МАМТОВТЫНЪ ЕРИ
МАНАШЫ
МАНГУЛ АВЫЛ
МАНГЫТ-АРТЕЗИАН АВЫЛ
МАНСУРОВТЫНЪ ЕРИ
МАИ БАЗЫ
МАНЪКА КУЛАК МАНЪКА ТАЛ
МАНЪКА САЪЛИ ТОББЕ
МАНЪКА ТОББЕ
МАРА АВЫЛЫ
МАРАКАЙ АВЫЛ
МАРАПЕЛЛИ АВЫЛ
МАРА СУВЫ
МАТАКАЙ ТОББЕ
МАУЛИМ ТОББЕ
МАХМУД АВЫЛ
МАХМУД-МЕКТЕБ
МАШАЙ ТОББЕ
МАШАЙ ЙЫЛГА
МАШТАК КУЙЫ
МАШТАК КУЙЫ АВЫЛ
МАШТАК ЯР
МАЪНТИК ЙЫЛГА
МАЪНТИК КУЙЫ
МАЪНТИК УЛЫ
ИССАДЫНЪ ЕРИ
МЕЖИТ КАСНАК
МЕЗАР ТОББЕ
МЕНЪИЛ-АЪЖИ КУЙЫСЫ

МЕНЪИШ КУЙЫ
МЕНЪИШ КУЙЫ АВЫЛ
МЕНЪЛИ АКАЙ КУЙЫ
МЕНЪЛИ АКАЙ КЫСЛАВ
МЕНЪЛИСАН КОБЛ
МИХАЙЛОВТЫНЪ ЕРИ
МОЛЛАЛИ-МЕКТЕБ
МОЛЛАКАЙ АРКА
МОЛЛЫ БАЙ КЫСЛАВ
МОЛЛЫБАЙ ТОББЕ
МУРЗАБЕК ТОББЕ
МУРЗАБЕКТИНЪ КАБЫРЫ
МУСАДЫНЪ ЕРИ
МУСА ЙЫРАВДЫНЪ КУЙЫСЫ
МУСА ЙЫРАВДЫНЪ ТОББЕСИ
МУСА ШИРИК
МУСТАФА-АЪЖИ АВЫЛ
МУХТАР-АЪЖИДИНЪ КУЙЫСЫ
МУХТАР ТОББЕ
МУХТАР ШОКЫРАК
МЫНЪ ШАРЖАН
МЫРЗА ТОББЕ
МЫРТАЙ ОБЛИК
МЫСАЙ ЭТКЕН ШОКЫРАК
МЫТРАДЫНЪ КОСЫ
МЫШУКЫР
МЫШУКЫРДЫНЪ БАСЫ
МЫШУКЫР ЙОЛЫ
МЫШУКЫРДЫНЪ ОЙЫ
НАВРУЗ ТОББЕ
НАЙГАН АВЫЛ
НАЙМАНЛАРДЫНЪ
ШОКЫРАГЫ
НАМАЗ АВЫЛ
НАМАЗ КУЙЫ
НЕФТЕБАЗДЫНЪ КАСЫ
НОВКУС-АРТЕЗИАН
НОГАЙ БЕТ
НОГАЙСК
НУКАЙ ТУВГАН ЕР
НУРЛЫБАЙ ТОББЕ
НУРМАМБЕТ АВЫЛ
ОВА
ОВА СЫРТЫ

ОГЫРЛЫ КУЙЫ
ОГЫРЛЫДЫНЪ ЕРИ
ОЙМАВЫТ
ОЙ ЙОЛ
ОКА АВЫЛ
ОРАГАЛИДИНЪ ТОББЕСИ
ОРАЗ ТОББЕ
ОРАК АВЫЛЫ
ОРАК КЫСЛАВ
ОРАКТЫНЪ КУЪЛТОББЕСИ
ОРАК ШИРИК
ОРАШ КУЙЫ
ОРМАН ЙЫЛГА
ОРМАНШЫК
ОРТ АЛЫК ТОББЕ
ОРТА ТОББЕ
ОРТА-ТОББЕ АВЫЛ
ОРЫП СУВЫ
ОРЫП БОЙЫ
ОРЫП ОБЗЕНИ
ОРЫП ПОСЕЛКАСЫ
ОРЫС ЙОЛ
ОРЫС МЕЗАР ТОББЕ
ОРЫС УЙ
ОСМАН КАСАЕВ АТЛЫ АЛЛЕЯ
ОСПАН АВЫЛ
ОСПАН ЙЫЛГА
ОСПАН КУЙЫ
ОТАКАЙ КУЙЫ
ОТАР АВЫЛ
ОТАР КЫСЛАВ
ОТАР ТЕРЕК
ОТЫНШЫ КЫСЛАВ
ОБГИЗ ЕР
ОБГИЗ ИЙРЕК ТОББЕ
ОБГИЗ ТОББЕ
ОБЗБЕК ШОКЫРАК
ОБКСИЗ
ОБЛИК ТОББЕ
ОБЪРКЕ БАС
ОБЪТЕМАЛИ ЙЫЛГА
ОБЪТЕМАЛИ ЙЫЛГАДЫНЪ
БАСЫ
ОБЪТЕМАЛИ ШОКЫРАК

ПАПАЛАКТЫНЪ БУВАМЫ
ПАПАЛАКТЫНЪ ЕРИ
ПАТША ТОЙ ТОББЕ
ПАШИНСКЕ
ПЕРВОМАЙ АВЫЛЫ
ПИШЕСЫН
ПСЫЖ КЫРЫ
ПСЫШ ТАВ КЕШУЪВИ
ПХИЯ СУВЫ
РАКШЫН КОЪЛ
РАМБЕРДИ МЕКТЕБ
РАХМЕТ ДЖЕЛЯБИЕВТИНЪ
ОРАМЫ
САБАНАКАЙ
САБАНАКАЙДЫНЪ АСТЫ
САБАНАКАЙ ТОББЕ
САБАНАКАЙДЫНЪ УЪСТИ
САВАГАЖИ ТЕРЕГИ
САДОВОЕ СЕЛОСЫ
САЛАКАЙ ШОНЪКА
САЛАМАТИН МАЖА
САЛАМАТ ЯР// САЛАМАТИН ЯР
САЛАМАТТЫНЪ ЯРЫ
САЛАМИ АВЫЛ
САЛЕКЕЙ ТОББЕ
САЛИМЕ АВЫЛ
САЛИМУРЗА ТЕРЕК
САЛЛЫБАЙ АВЫЛ
САЛЛЫБАЙ КУЙЫ
САЛЛЫБАЙ САСКАН ЕР
САЛМАСА ЙЫЛГА
САНГАРАУ-ТЁБЕ
САНГИШИ АВЫЛ
САП АТЛАР ТУРГАН ЕР
САРАЙ ШОКЫРАК
САРЫ АВЫЛ
САРЫ-АЛИ ТОББЕ
САРЫ БАЛШЫК
САРЬ. БАРАК
САРЫ КУЛАК
САРЫ ТОББЕ
САРЫ ЯР
САСЫК КОЪЛ
САХТЫЯН КУЛАК

СЕКЕРЛИ КЕЗ
СЕМАФОР ЙОЛ
СИДА ТОББЕ
СИДАВ ТОББЕ
СИДАВДЫНЪ ЕРИ
СИДАВ ШОКЫРАК
СИДАК КЫСЛАВ
СМАИЛ АВЫЛ
СМЕРТНАЯ БАЛКА
СОКЫР ЙОЛ
СОКЫР ТОЪС
СОЛТАН АВЫЛ
СОЛТАН КЫСЛАВ
СОРОКАУЛ
СПАРТА АВЫЛЫ
СРАЖДИН
СТОЯЛДЫНЪ ЕРИ
СУВ ЙОЛЫ
СУВ АРАСЫ
СУВ ШЫККАН
СУЛТАН АВЫЛЫ
СУЪЙИНДИК-АЪЖИДИНЪ
АВЫЛЫ
СУЪЙИНДИК-МОЛЛА АВЫЛ
СУЪЙИНДИК-МОЛЛА АВЫЛ
КУЙЫ
СУЪЙИН-МОЛЛА КЫСЛАВ
СУЪЛИК КОЪЛ
СУЪЛИКЛИ КУЙЫ
СУЪНЪГИ ТОББЕ
СУЪРКУЪЛ
СЫЙЫР АВЫЗ КУЙЫ
СЫЙЫР ТОББЕ
СЫЛУВ ТОББЕ
СЫНТАС
СЫНТАС ТОББЕ
СЫНТАСТЫНЪ АСТЫ
СЫРТ ЙОЛ
ТАВИШКЕ ТОББЕ
ТАВЕМ ЙЫЛГА
ТАВЕМ ШОКЫРАК
ТАВЕМНИНЪ ПИШЕНШАЛЫ
ТАВШИЙ ТОББЕ
ТАВЫК САРАЙ

ТАВЫК КУЙГЕН
ТАҒЫС ТОББЕ
ТАЗ ТӨББЕ
ТАЙМАС ОБЛИК
ТАЙМАС ТОББЕ
ТАЙЫП ҚЫСЛАВ
ТАҚ-ТАҚ АВЫЛ
ТАҚАТЕ ТОББЕ
ТАМАК
ТАМ АҚ ТОББЕ
ТАМБИ ҚОҒЛ
ТАМИ ШОҚЫРАК
ТАМИ ЙЫЛГА
ГАМИХАН ТОББЕ
ТАМИХАННЫҢ ТУҒЫРМЕНИ
ТАМШЫ СУВ
ТАНБОЛАТТЫҢ ТЕРЕГИ
ТАРҚАШ
ТАС ЙОЛ
ТАС ЙОЛДЫҢ ШОҚЫРАҒЫ
ТАС КУЙЫ
ТАС ҚОҒПИР АВЫЛЫ
ТАСЛЫ ТОББЕ
ТАСЛЫ СЫРТ
ТАС ТОББЕ
ТАТАВЫЛ
ТАХТАЛЫ КУЙЫ
ТАҢАТАР-АБЖИ АВЫЛ
ТАЯР АВЫЛ
ТАВКЕ ОБЛГЕН КУЙЫ
ТАҒТЛИ БУЛАК
ТАҒТЛИ КУЙЫ
ТЕБИН ТОББЕ
ТЕЗЕК ШОҒПЛЕГЕН АВЫЛ
ТЕКЕ СОЙҒАН АРАЛ
ТЕКИ СОЯР
ТЕКЕ СОЙҒАН КЕШУВ
ТЕМИРЖАН ҚЫРАК
ТЕМИРОВТЫҢ ҚУЛТОББЕСИ
ТЕПШЕК
ТЕПШЕК АВЫЛЫ
ТЕПШЕК ТОББЕ
ТЕРЕКЛИ
ТЕРЕКЛИ-МЕКТЕВ

ТЕРЕН ЙЫЛГА
ТЕРЕН ЙЫЛГАДЫҢ
ШОҚЫРАҒЫ
ТЕРЕН КУЙЫ
ТЕРИС КУЛАК
ТЕРИС КУЛАК АВЫЛ
ТЕРМЕН АВЫЛ
ТЕРМЕ ҚУРЫЛҒАН ТОББЕ
ТЕРСАҚАН ХУТОРЫ
ТЕРСАҚАН
ТЕСИК ТАС
ТИЛЕК ҚЫСЛАВ
ТИЛЕН КУЙЫ
ТОБЫЛЫК ЕР
ТОҒАЙ
ТОҒАЙ ЙОЛ
ТОҒАН УЛЛАРЫНЫҢ
ЙЫЛГАСЫ
ТОҒАН УЛЫ АХЛАВДЫҢ ЕРИ
ТОҒАС АВЫЛ
ТОҒАС ОБЛИК
ТОҒЫЗАК ТОББЕ
ТОҒЫНШЫ
ТОЙ ТОББЕ
ТОЙ ТОББЕДИҢ ҚАСЫ
ТОЛАҚАЙ АВЫЛ
ТОЛЫБАЙ ОБЛИК
ТОПАЛ ЮМАГЕЛДИ ҚЫСЛАВ
ТОПАЛ ЮМАГЕЛДИДИҢ
ТЕРЕГИ
ТОПАЛ ЮМАГЕЛДИ КУЙЫ
ТОП КУЙЫЛЫК
ТОП КУЙЫЛЫК АВЫЛ
ТОХТАМЫС
ТОХТАМЫС БАС
ТОХТАМЫС СУВЫ
ТОХТАМЫС ТАВ
ТОХТАМЫС ТАМАК
ТОХТАМЫС СЫРТ
ТОХТАМВСЛЫ ЯЙЛАВ
ТОББЕЛИ ҚОҒЛ
ТОББЕЛИ ҚОҒЛДИҢ
ЙЫЛГАСЫ
ТОҒЕРЕК ҚОҒЛ

ТОБГЕРЕК ТОББЕ
ТОБГЕРЕК ТОББЕДИНЪ
ЙЫЛГАСЫ
ТОБГЕРЕК ФЕРМА
ТОБМЕН АЯК КОПИР
ТРАМ УЛЛАРЫНЫНЪ ЕРИ
ТРОФИМ ТУЪЙИРМЕНИ
ТУВАР ИЙРЕКТИНЪ ТОББЕСИ
ТУВЫЛГА КЫР
ТУЗЛЫ ЙОЛ
ТУКУЙ-МЕКТЕВ
ТУКУЙ ОБЛИК
ТУНДРА
ТУНЪАТАР-АЪЖИ ОБЛИК
ТУЪБИ ТУЪСКЕН КУЙЫ
ТУЪБИ ТУЪСКЕН БУЛАК
ТУЪЙИРМЕН ЙОЛ
ТУЪЙИРМЕН СУВ
ТУЪЙИРМЕН ШОКЫРАК
ТУЪКЕН АРКА
ТУЪКЕН КУЙЫ
ТУЪЛКИ ТОББЕ
ТУЪМЕНШИ ЙЫЛГА
ТУЪМЕНШИ ШОКЫРАК
ТЫМЪКАЙ КЫР
ТЫНЫК
ТЫРНАВЫШ АВЫЛ
УВ ИШКЕН ТОББЕ
УГАЙ ТОББЕ
УЗЫН ЙЫЛГА
УЗЫН ЙЫЛГАДЫНЪ
ШОКЫРАГЫ
УЗЫН КЕШУЪВ
УМАРАПЕЛЛИ ОБЛИК
УРУП РАЙОНЫ
УРУП СУВЫ
УРУМ-КАЛА
УЪЙКЕН АГАШ
УЪЙКЕН АДЫР
УЪЙКЕН ДОЪРТКИЛ
УЪЙКЕН ЙИЛИНШИК
УЪЙКЕН ЙОЛ
УЪЙКЕН КАЗМА
УЪЙКЕН КУЛИ ЙЫЛГА

УЪЙКЕН КОЪЛ
УЪЙКЕН КЫР
УЪЙКЕН ЛАБА СУВЫ
УЪЙКЕН ОРТА ТОББЕ
УЪЙКЕН ТОББЕ
УЪЙКЕН ТОЪС
УЪЙКЕН-ХАЛК
УЪЙКЕН ШОКЫРАК
УЪЙКЕН ШОНЪКЫР
УЪЙКЕН ЭЛЬБУРГАН АГАШ
УЪЙ САЛГАН АВЫЛ
УЪЙСИН ТОББЕ
УЪНДИРИК
УЪСКОЪБЕ ОБЛИК
УЪШ АГАШ ТОББЕ
УЪШ КЕЛИНШЕК
УЪШ КЕЛИНШЕК ТОББЕ
УЪШ КИНДИК УЪШ КИНДИК
АВЫЛ
УЪШ КЫР
УЪШ ТОГАЙ АГАШ
УЪШ ТОББЕ
УЪШ ТОББЕ АВЫЛ
УЪШ ЭМШЕК ТОББЕ
ХАЛИЛ-АЪЖИ ЙЫЛГА
ХАЛИЛ ШОКЫРАК
ХАЛ К ТОББЕ
ХАНГЕРИ ШОКЫРАК
ХАН ТОББЕ
ЧЕРКЕССК КАЛАСЫ
ШАБАЗ АВЫЛЫ
ШАБАЗ АВЫЛЫНЫНЪ
КОПИР АВЫЗЫ
ШАБАЗ АВЫЛЫНЫНЪ
КОПИРИ
ШАБАЗ АВЫЛЫНЫНЪ КЫРЫ
ШАВДИЙ КОЪЛ
ШАВДИЙ ЙЫЛГА
ШАГАЛАК АВЫЛ
ШАГАРАК ЙЫЛГА
ШАМРАЙ ШОКЫРАК
ШАЙТАН ЙЫЛГА
ШАЙТАН МИНГЕН
САЛЛЫБАЙДЫНЪ ЕРИ

ШАЙТАН СОКПАК
ШАЙТАН ТАМЫ
ШАЙТАН ТОББЕ
ШАЙЪЖ ОБЛИК
ШАКАВ ШИРИК
ШАМАЙ ТОББЕ
ШАМАЙ КУЪЛТОББЕ
ШАМБИЛЬ ТОББЕ
ШАМЛЫК / ЧАМЛЫК СУВЫ
ШАНДИ ТОББЕ
ШАНДИ ОБЛИК
ШАНДИБИЛ ТОББЕ
ШАНШАР ТОББЕ
ШАПАЛ
ШАПАЛ СУВЫ
ШАПАЛДЫНЪ ЙОЛЫ
ШАПРАШ САЛГАН ЙЫЛГА
ШАРТА ТОБСИ
ШАТАКАЙ ТОББЕ
ШАХИМ ШОКЫРАК
ШАЯННЫНЪ ЕРИ
ШАЯННЫНЪ ШОКЫРАГЫ
ШАЪВКЕЙ ОБЛГЕН
ШАЪМЕК ЙЫЛГА
ШАЪМЕК КОБЛ
ШАЪМЕК КЫСЛАВ
ШАЪМЕК КЫСЛАВДЫНЪ КОБЛИ
ШЕГЕР
ШЕГИРЕЙ АВЫЛ
ШЕГИРЕЙ МАЖА
ШЕЙХТИНЪ КАБЫРЫ
ЩЕЛКАН СУВЫ
ЩЕЛКАН ХУТОРЫ
ШЕПКЕН ТЫККАН АВЫЛ
ШЕПКЕН ТЫККАН БУЛАК
ШЕПКЕН ТЫККАН ТОББЕ
ШЕРДУВАН ОБЛИК
ШЕР ДУВАН ЭНЪИЛЛИК
ШЕРКЕШ БЕТ
ШЕРКЕШ ЮМАЛИ ТЕРЕК
ШЕРПЕ КЫСЛАВ
ШЕТЕЛЛИ СУВ
ШЕТКАЛА
ШЕТЛЕВИКЛИ ЙЫЛГА

ШЕТЛЕВИКЛИДИНЪ
ШОКЫРАГЫ
ШЕТЛЕВИКЛИДИНЪ БАСЫ
ШЕТЛЕВИКЛИДИНЪ АЯГЫ
ШЕШКИЛЛЕВИК
ШИЛИК
ШИЛИК ЙЫЛГА
ШИЛИК СУВ
ШИЛТЕР КОБПИР
ШИРТУЪВ КУЙЫ
ШОБЫТЛЫ
ШОГЫРДАК КЕСЕК
ШОКА ЙЫЛГА
ШОКА ТОББЕ
ШОКА ШОКЫРАК
ШОКЫРАК
ШОКЫРАК ТОББЕ
ШОКЫРАК БАС
ШОМ АВЫЛ
ШОМПЫКАЙ АВЫЛ
ШОНТЫК ЙЫЛГА
ШОНТЫК
ШОНТЫК ЙЫЛГА
ШОЪМИШЛИ АВЫЛ
ШОЪМИШЛИ КЫСЛАВ
ШОЪМИШЛИ ОБЛИК
ШОЪНЪИЛ КОБЛ
ШОЪТ ОБЛИК
ШУВАЙ ЙОЛ
ШУРША АВЫЛ
ШУРША КУЙЫ
ШУРША ОБЛИК
ШУЪЙИРШИ ТАВ
ШУЪЙИРШИ ТОББЕ
ШУЪНЪИЛ ЕР
ШЫЙКАЙ КИНДИК
ШЫЙКАЙ ОБЛИК
ШЫКСУВ
ШЫМ ТОББЕ
ШЫРАК ЯНГАН
ШЫРЛЫ КУЙЫ
ШЫРТУВ КЕСЕК
ЫЗГАВ ТОББЕ
ЫНДЫР

ЫРГАКЛЫ
ЭГЕЗЕ
ЭГЕЗЕ ЙОЛ
ЭГЕЗЕ ШОКЫРАК
ЭГИЗ ЙЫЛГА
ЭГИЗ ЙЫЛГАДЫНЪ ШОКЫРАГЫ
ЭГИЗ ТОББЕ
ЭГИЗ ТОББЕ АВЫЛ
ЭДИГЕ ТОББЕ
ЭДИЛБАЙ АВЫЛ
ЭКИ КУЙЫ
ЭКИ ТОББЕ
ЭЛЕК КЫРГАН
ЭЛЬБИЙ-АЪЖИ ОБЛИК
ЭЛЬБУРГАН АГАШЫ
ЭЛЬГАЗЫ ОБЛИК
ЭЛЬГАЗЫ АВЫЛ
ЭЛЬГАЙТАР АВЫЛ
ЭЛЬТАРКАШ СУВЫ
ЭМИРЕГОЪЛ
ЭМИРЕ КЫСЛАВ
ЭНДЕК
ЭРИС АККАН ЙЫЛГА
ЭРК АВЫЛ
ЭРКИН-ХАЛК
ЭРКИН-ШАХАР АГАШЫ
ЭРКИН-ШАХАР ПОСЕЛОГЫ
ЭРМЕЛИ
ЭРМЕЛИ КУЙЫ
ЭСАВ АВЫЛ
ЭСАВ КУЙЫ
ЭСАВ ОБЛИК
ЭСЕН АВЫЛ
ЭСЕН-ГАЗЫ АВЫЛ
ЭСКИ АВЫЛ
ЭСКИ ШАБАЗ АВЫЛ
ЭСТУВГАН КЫСЛАВ
ЭТИК
ЭЛЬГАЗЫ ОБЛИК
ЭЛЬГАЗЫ АВЫЛ
ЭЛЬГАЙТАР АВЫЛ
ЭЛЬТАРКАШ АВЫЛЫ
ЭЛЬТАРКАШ СУВЫ
ЭМИРЕГОЪЛ

ЭМИРЕ КЫСЛАВ
ЭНДЕК
ЭРИС АККАН ЙЫЛГА
ЭРК АВЫЛ
ЭРКИН-ХАЛК
ЭРКИН-ШАХАР АГАШЫ
ЭРКИН-ШАХАР ПОСЕЛОГЫ
ЭРМЕЛИ
ЭРМЕЛИ КУЙЫ
ЭСАВ АВЫЛ
ЭСАВ КУЙЫ
ЭСАВ ОБЛИК
ЭСЕН АВЫЛ
ЭСЕН-ГАЗЫ АВЫЛ
ЭСКИ АВЫЛ
ЭСКИ ШАБАЗ АВЫЛ
ЭСТУВГАН КЫСЛАВ
ЭТИК
ЭШЕЙ ЮРТ
ЮВСАНЛЫ ТОББЕ
ЮМА ЙЫЛГА
ЮМА МЕШИТ АВЫЛ
ЮН ТЫККАН КУЙЫ
ЮНУСХАН ТОББЕ
ЮРТ
ЮРТЛЫК
ЮРТЛЫК
ЯВГАЙТАР КЕСЕК
ЯГНАС СУВЫ
ЯГНАСТЫНЪ АГАШЫ
ЯГНАСТЫНЪ ЙОЛЫ
ЯГНАС СЫРТЫ
ЯГАПИР УЪЙНИНЪ КАСЫ
ЯЗУВ БАЗ
ЯЙЫН АВЫЛ
ЯЙЫН КЫСЛАВ
ЯЛАГАЙ АДЫР
ЯЛГЫЗ СЫН ОБЛИК
ЯЛГЫЗ ОБЛИК
ЯМАНГОЙ
ЯМАН ЙЫЛГА
ЯМАН СУВ
ЯМАН ТАВ
ЯМБАЙ ТЕРЕК

ЯМБОЛАТ ЙЫЛГА
ЯМБОЛАТ СОКПАК
ЯМБОЛАТ ТОЪБЕ
ЯМБОЛАТ ТОЪС
ЯМБОЛГАН АВЫЛ
ЯМБОЛГАН КЫСЛАВ
ЯМЕШ КЫСЛАВ
ЯНАКПАТ
ЯНАРЫС АВЫЛ
ЯНБЕК КУЙЫ
ЯНГИСИ АВЫЛ
ЯМГЫРТАС
ЯНМУРЗА АВЫЛ
ЯНЪЫ АВЫЛ
ЯНЪЫ ЙОЛ
ЯНЪЫ ХУМАРАН

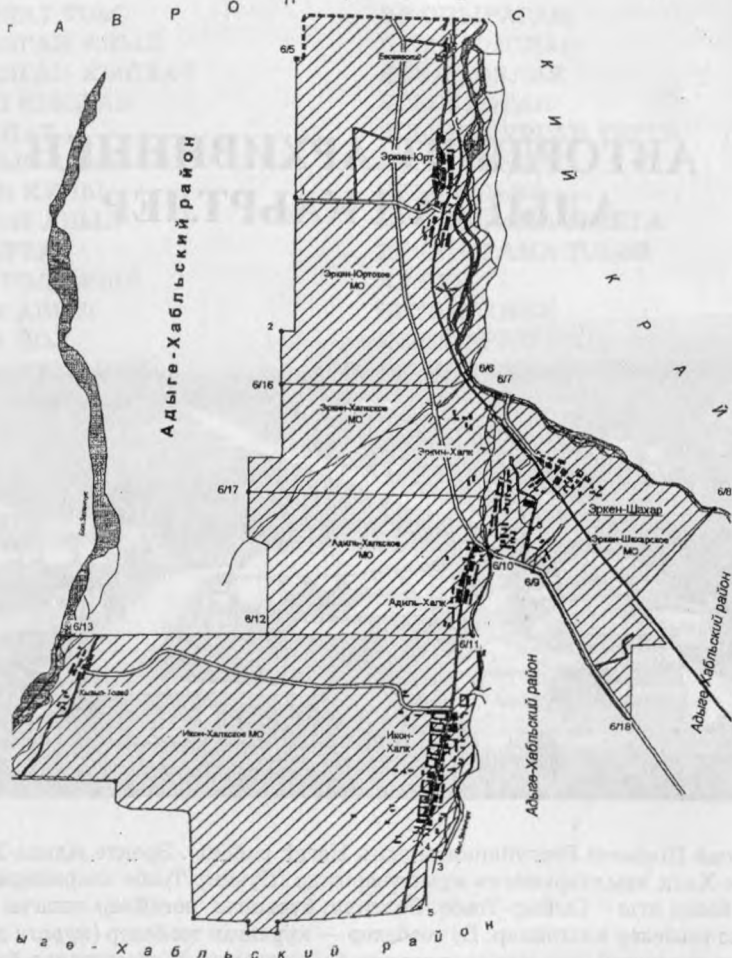
ЯРАШТЫ-АЪЖИ ШОКЫРАК
ЯР БАС
ЯР КУЙЫ
ЯР ОПЫРАГАН
ЯРЫК КЫСЛАВ
ЯСЛАР ОБЛИК
ЯСЫЛ КОТАН
ЯСЫНОК УРГАН ТЕРЕК
ЯРЫС АВЫЛ
ЯРЫС ТОЪБЕ
ЯР ОПЫРАМА ЙЫЛГА
ЯР ОПЫРАМА ТОЪБЕ
ЯР СУВ
ЯРТИК ТОЪБЕ
ЯСЫЛ АРАЛ
ЯСЫНОК УРГАН ТЕРЕК

АВТОРДЫНЪ АРХИВИННЕН АЛЫНГАН КАЪРТЛЕР

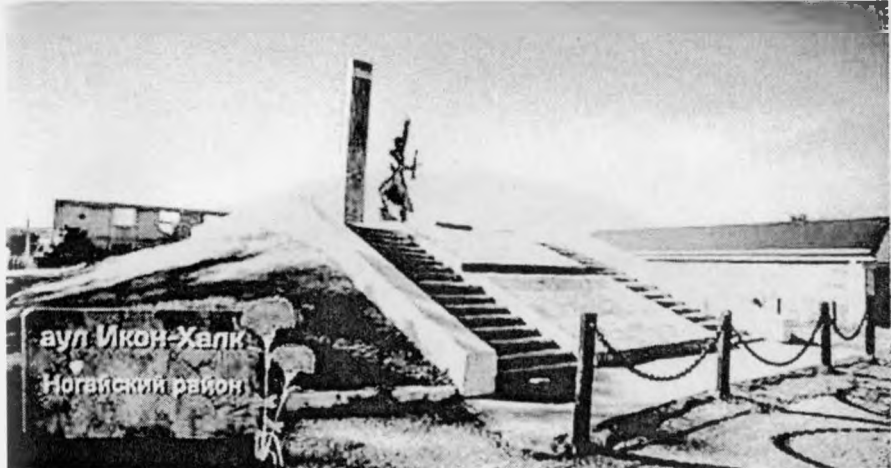

Карашай-Шеркеш Республикасынынъ Ногай району. Эректе Адиль-Халк эм Эркин-Халк авылларынынъ куьнтуварында Шуьйир-Тоббе коьринеди. Тоббединъ баска аты – Сыйыр-Тоббе. Белгили, бурынгы ногайлар яшаган ерлерде сансыз тоьбелер калганлар. Бу тоьбелер — куралган тоьбелер (*курган* деп орыс тилине де кирген), кол ман коьтерилген бийиклевлер. Алимлердинъ бидируьвлерине коьре, бу тоьбелер Мысырдынъ пирамидалары ман бир заманда коьтерилгенлер. Бек зегенли, уста архитектор ман ясалган уьй, сарай (дворец), мекан эректен караганда кишкей болып коьринип, янында эм ишинде эсапсыз уьйкен боладылар дегенге усап, тоьбелерге келе тура карасанъ, бир кишкей болып коьринедилер, ама коьтериле басласанъ, тап коькке еткендей боласынъ, эм кайсы яктан карасанъ да, бирдей кепте куралганы коьринеди. Кие тоьбелер озьлеринде коьп сырларды саклайдылар. Тоьбелер мырзалардынъ, аьскер басшыларынынъ, ханлардынъ кешенелери болганлар. Халктынъ байрам этетаган айырым тоьбелери, маслагат тоьбелери де болганлар

Ногайский муниципальный район

Элбете, мынълаган йыллар ман оьлшенген ногай халкынынъ тарих йы-
 лязбасынынъ буьгуйнги янъы яркын бети – Ногай районынынъ тувувы.
 Россия Федерация Правительствосынынъ 2007 йылдынъ он экинши ок-
 тябрь айында алган токтасувы ман, Карашай-Шеркеш Республикасынд-
 а, орталыгы Эркен-Шахар поселогы болып, Ногай районы туьзилди.
 Событип те, республикамыздынъ картасында **НОГАЙ РАЙОНЫ** деген
 янъы байыр ат (топоним) тувды

Ивадолла-Тобье Икон-Халк авылынынъ тап ортасында орынласкан. Тобединъ баска аты – Шуййирше-Тобье. Аьлиги заманда тобединъ басында Уллы Аталык кавгасында согыскан эм йигитлерше янларын Тувган Элине аямай берген авылшыларга багысланган эстелик салынган

Кызыл-Юрт авылы (Балта авылы). Авылдынъ куьнбатырында бийик кырлар (плато) *Доьрткиллер* (*Уьйкен Доьрткил*, *Кишкей Доьрткил*) коьри-недилер. Янъылмаспыз, эгер *Доьрткиллер* – авылдынъ символы, деп айтсак. *Доьрткил* деген географиялык термин Орта Азияда, Казахстанда, Аму-Дарья йылгасынынъ онъ ягасында расады. *Доьрткил* – «бурынгы бузылган кала», «уьйкен доьрткил тоьбе», «бийиклик»(плато)

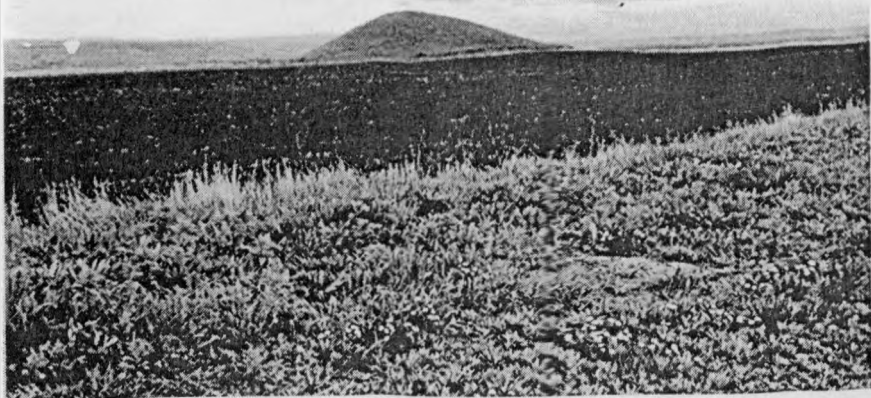
Кара-Тобье. Нефтекум району

Канглы авылы. Куьми сувы ман Суркульдинъ айкаскан ери

Орак-Тобье (Ураков Бугор). Волгоград

Сынтас-Тобье. Ногай районы (КЧР)

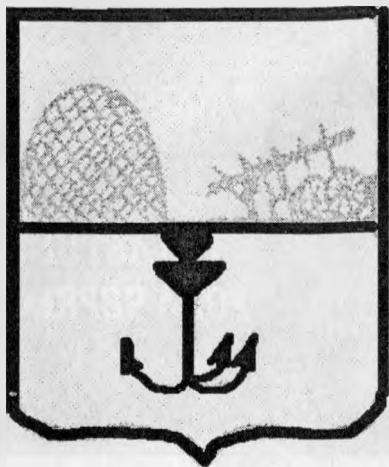

Турк республикасында ногайлардынъ диаспоралары коьп санлылардынъ бири болып келеди. Юзлеген ногай авыллары Анкара, Конияда калаларынъ тоьгерегинде, Эге, Ак денъизлерининъ ягаларында, кыралдынъ доьрт тарапчында да орынласкалар деп, айтпага боламыз. Турциядынъ кубылакуьнтуварында Газиантеп деген шахар бар. Шахардан узак болмаган ерде **НОГАЙЛАР** деген авыл орынласкан. Бу каьртте авылга баратаган йолды эм авылды белгилейтаган язудынъ янында, сол авылда тувган, халкына алач эпшил Алаэддин Доан. Авылга кардашлары ман бирге мешит салган. *2015 йыл*

Канглы авылы. «Шуьйиршединъ тубине конган авылым меним...»

Кала гербинде — ногай термеси

БЕРДЯНСК. «Йогарында, ясыллыкта куьмис туьсли ногай термеси эм кара сабан: ол сосы уездте яшаган ногайлардынъ коьшпели халк экени эм мунда яшаган озьге ерли халктынъ ершилик пен каьрлегенлери акында билдиреди, а тоьмендеги коькшил туьсте кара якорь: ол сосы уездтинъ ерлерининъ денъиз бен айкасувын коьрсетеди — эне суьйтип айтылган сосы герб акында.

Азов денъизине агып туьсетан Берды сувынынъ ягасына сосы авыл 1827 йылда конган, а 1836 йылда ол уьйкен портка айланган. Оннан тыс кыралларга тавр бийдайы, авыл хозяйствосынынъ озьге

продукциясы йиберилип турган. Соьле уьйкен промышленность эм курорт каласы — Бердянск авыл хозяйство продукциясын ислеп шыгарув промышленностин оьрлендируьв мен каьрлейди. «Ленин йолы» 12.09.1987

Ногай-Тобелер. Бердянск

2015 йыл Карашай-Шеркеш Республикасынынъ басшысы Р.Б. Темрезев пан ана тиллерининъ йылы деп белгиленген эди. Сол йыл окьимет савгасына тийисли болганымды ийги нышан деп санайман

Карашай-Шеркеш гуманитарлык тергев институтунда «Ногай-орыс соьзлиги» аьзирленген. Аьлиги заманда соьзлик Россия илмилер академиясыннынъ Тил илмиси институтуннынъ бас илми куллыкшысы, профессор К.М. Мусаевтынъ яваплы редакциялык тергевинде. Каьрте кезуьвли йолгысув эм редактор ман ислев. Москва

T.C.
BAŞBAKANLIK
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKBEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI

20-25 EKİM 2008 - ANKARA

VI. Халқлар ара Туьрк тили курултайы.
Анкара. 20—25 октябрь, 2008

Халқлар ара тюркологиялык симпозиумы. Симферополь. 2004 й.
Токтамыс-ханнынъ аytувлы кызы Джаныке-ханымнынъ
тюрбесининъ (1437 й.) янында.

Халклар ара илми-практикалык конференциясы — «XXI ымырде ногай халкынынъ яшав аьли эм келектеги ыргленувъ йоллары». Санкт-Петербург. 2—4.11. 2006

Конференциядын катнасувшылары. Санкт-Петербург, 2006

Халклар ара туьрк тили курултайы. *Измр/Турция. 2000 й.* Белгили тюрколог, профессор, филология илмилерининь докторы М.З Закиев пен конференциядынъ барысында

«Ногайлар: XXI оьмир. Тарих. Тил. Маданият. Аьвелгиден – келеекке». Биринши Халкаралык илми-практикалык конференция. *Черкесск. 14—15. 05. 2014.* Казахстаннан келген сыйлы конакларымыз, белгили аьлимлер, профессорлар Буйькитбай Аяган эм Зайнолла Самашев пен

«Ногайлар: XXI ымир. Тарих. Тил. Маданият. Аьвелгиден – келеекке». Биринши Халкаралык илми-практикалык конференция. Черкесск. 14—15. 05. 2014. Тарих илмилерининъ докторы, Россия илмилерининъ академиясынынъ тарих институтынынъ бас илми куллыкшысы, конференциядынъ сыйлы катнасувшысы В.В. Трепавлов пан бирге

I. Халклар ара тюркологиялык симпозиумы. Баъри келген алимлер мен конакбай, Инженерлик-педагогикалык университетининъ ректоры професор Февзи Якубов бирге каыртке туъспеге суъйди (2 сыдырада, онънан 7-нши).

Симферополь. 31.05.-04.06. 2004

Тюркологлардынъ савлайсоюзлык конгресси. Уфа. 10—12 июнь, 1997 йыл.
Солдан онъга — ортада Э.Р. Тенишев, М.З. Закиев, шетте К.М. Мусаев

Халклар ара Манас эпосынынъ симпозиумы. Анкара. 22.09. 1995.
Белгили тюркологлар Садык Турал, Осман Серткая ман симпозиум ба-
рысында. Таир Акманбетов эм меним докладларымыз ногайлардынъ
«Манас» эпосы ман байланысларына багысланган эди

III Халклар ара тюркология симпозиумы. Хаджеттепе Университети.
Анкара. 2010 йыл

Каыртте ногай тилин эм адабиятын оьте билген, яшавларын ногай тили-
не эм онынъ оьрленуьвине багыслаган тенъ-кыймаслар, меним биринши
мектеб окытувшыларым, йогары окув отанында, илми сокпагымда эм
окытувшыларым, эм насихатшыларым, эм йолластырувшыларым:

Д. К. Джанбидаева, А.Дж. Есенева, Н.И. Матакаева, С.А. Калмыкова

Халклар ара ногайлар илми конференциясы.
Анкара. 9—10.05 2008 йыл

Ногай тили илмисининъ оьрленуьвине куьш салып келеяткан яс аьлим,
доцент, доктор Дилек Эргььненч пен. Халклар ара Туьрк тили курултайы
барысында йолыгысув. 25—29.09. 2000. Измир

Халклар ара ногай маданиятынынъ фестивали. Махачкала. 2004 й.
Ногай асларынынъ берекетли сыпырасы янында «Айланай» фольклор
ансамблининъ катнасувшылары ман

Кызларым Саида, Гелена эм Йиеним Толгахан ман.
2007 й. Газиаптеп

КЫСКАРТЫЛГАН СОЪЗЛЕР:

ар.	арап тили
бур.	бурят тили
бур. евр.	бурынгы еврей тили
бур. т.	бурынгы тюрк тили
гр.	грек тили
ингл.	инглиз тили
калм.	калмык тили
кар.	карашай тили
кум.	кумык тили
гыр.	кыргыз тили
ног.	ногай тили
ног.	ногай тили
тат.	татар тили
орыс	орыс тили
т.	тюрк
ф.	фарс (перс) тили

Транслитерацияда кулланылган латин аъриплери:

а, аь	a	о, оь	o
б	b	п	p
в	w, v	р	r
г	g	с	s
д	d	т	t
е	e	у, уь	u
ж	j	ф	f
з	z	х	h
и, ы	i	ч	ch
й	y	ш	sh
к	k	щ	
къ	q	э	e
л	l	ю	yu
м	m	я	ya
н	n		
нъ	ng		

КУЛЛАНЫЛГАН КИТАПЛАР ЭМ СОБЗЛИКЛЕР

- Аджаматов Б.А.* Мусульманские имена и их значения. Махачкала, 2000.
- Акманбетов Тахир.* Бизим атлар. Махачкала, 1994.
- Айтмуратов Д.* Тюркские этнонимы. Нукус, 1986.
- Алборов Б. А.* Говор осетин-иронцев Моздокского района //Известия 2-го Северокавказского пединститута им. Гадиева. Т.9.- Орджоникидзе, 1932.
- Алексеева Е.П.* Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М.: Наука, 1971.
- Баскаков Н.А.* Ногайский язык // Языки народов СССР. — Т.2.М.: Наука, 1966.
- Баскаков Н.А.* Ногайский язык и его диалекты. М.-Л.: Изд-во АН СССР 1940.
- Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения. М., 1979.
- Баскаков Н.А.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985.
- Булгарова М.А.* Ногайская топонимия. Ставрополь, 1999.
- Бушаков В.А.* О первоначальном названии Аскания-Нова — «Чап-ли» // Советская тюркология. Баку, 1980, № 1.
- Вернадский Г.В.* История России. Монголы и Русь. Тверь-Москва, 2001.
- Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время//Записки Российской Академии наук по отделению исторических наук и филологии. Пг., 1922. Т.13, № 6.
- Волкова Н.Г.* Этнический состав населения Северного Кавказа в 18 — нач.20 в. М.: Наука, 1974.
- Виноградов В.Б.* Мавзолей Боргакаш и ранняя история ногайцев // Проблемы этнической истории народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1950.
- Гаджихамедов Н.Э., Гусейнов Г.-Р. А.-К.* Кумыкские личные имена: происхождение и значения. Махачкала, 2004.
- Гарипова Ф.Г.* Данные топонимии о ногайском компоненте в этногенезе казанских татар //Исследования по диалектологии и истории татарского языка. Казань, 1982.
- Гафуров Алим.* Имя и история. М. Наука, 1987.
- Гейбуллаев Г.А.* Топонимия Азербайджана. Баку: Элим, 1986.
- Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М. -Л., 1950.
- Гулиева Л.Г.* Опыт исследования гидронимии Кубани. Дисс... канд. филол.наук. М., 1969
- Дрон И.В.* Современная гагаузская топонимия и антропонимия. Кишинев, 1989.

- Евстигнеев Ю.А.* Темник Ногай и ногайцы //Материалы Международной научно-практической конференции «Ногайцы в 21 веке». СПб, 2006.
- Жапаров Ш.* Киргизские этноантропонимы Кыргыз, Казах, Ногай, Озбек и Арап //Советская тюркология. Баку, 1987.
- Казмалы Игнат.* Авдарма. Кишинев, 2015.
- Калмыкова С.А., Саруева М.Ф.* Грамматика ногайского языка. Черкесск, 1973.
- Капаев И.С.* Ногайские личные имена //Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа/автор проекта *Намитокова Р. Ю.* М.: Наука, 2012.
- Капаев С.И.* Ногайдынъ уьйи. Черкесск, 1995.
- Карамзин Н.М.* История государства Российского. М., 1989.
- Керейтов Р.Х.* Мифологические персонажи традиционных верований ногайцев //Советская этнография, № 2, 1980.
- Керейтов Р.Х.* Система личных имен у ногайцев и их параллели у народов Ср. Азии и Казахстана // Из этнографии народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1991. С. 93-102.
- Керейтов Р.Х.* Этническая история ногайцев. Ставрополь, 1999.
- Коков Дж.Н.* Адыгская /черкесская/ топонимия. Нальчик, 1974
- Кочкаев Б-А.Б.* Ногайско-русские отношения в 15-18 вв. Алма-Ата, 1988.
- Крымско-татарская энциклопедия /Сост. Проф. Р. Музафаров.Т.2. Симферополь.1995.
- Кумыков Т.Х.* Казы-Герей. Нальчик, 1978.
- Лавров Л.И.* О времени построения кабардинской башни на реке Малом Зеленчуке // Ученые записки Кабардино-Балкарского НИИ. Т.4. Нальчик, 1948.
- Меретуков К.Х.* Адыгейский топонимический словарь. Майкоп, 1981.
- Митрошкина А.Э.* Бурятская антропонимия. Новосибирск, 1987.
- Молчанова О.Т.* Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
- Мусаев К.М.* Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984.
- Недждет Оьзен.* Акша Ненем. Амстердам, 2014.
- Никонов В.А.* Введение в топонимику. М.: Наука, 1965.
- Никонов В.А.* Имя и общество. М., 1974.
- Оразаев Г.М.-Р.* Памятники тюркоязычной переписки в Дагестане XVIII в. Махачкала, 2002.
- Саттаров Г.Ф.* Татар исемнере сузлеге. Казан, 1981.
- Саттаров Г.Ф.* Синонимия, антонимия и омонимия в татарской антропонимии / Советская тюркология. Баку,1984. №5.
- Садур В.Г.* Тюркский элемент в языковой ситуации на Северном Кавказе до 1917 г. // Национальная культура и общение (материалы конференции). М., 1977.
- Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960.

- Сикалиев А.И.-М.* Ногайский героический эпос. Черкесск, 1994.
- Сикалиев А.И.-М.* Древнетюркские письменные памятники и ногайцы // Советская тюркология. Баку, 1970, № 4.
- Смагулов Аскар.* Казак есимдери. Энциклопедиялык аныктамалык. Алма-Аты, 2013.
- Справочник личных имен народов России. М., 1987.
- Сулейманов О.О.* От января до апреля. Алма-Ата. 1989.
- Суперанская А.В.* Хозяин родился. Имена тюркоязычных народов. Москва. «Наука и жизнь», №2, 1991.
- Трепавлов В.В.* История Ногай Орды. М., 2001.
- Nakan Kirimli.* Turkiyedeki kırım tatar ve nogay koy yerlesimleri. Istanbul, 2012.
- Хапаев С.А.* Очерки природы Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1981.
- Шихмурзаев Дж.* Каясулу авыл акында // Газета «Шоьллик маягы» от 3 января 1984 г.
- Цагаева А.Дз.* Топонимия Северной Осетии. Т.1. Орджоникидзе, 1971.
- Эвлия Челеби.* Книга путешествия /Извлечены из сочинения турецкого путешественника 17 в./ Вып. 3. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья /Сост. А.Д. Желтяков и др./ М.:Наука, 1979.
- Ногайско-русский словарь. / Под ред. Н.А. Васкакова. М., 1963.
- Русско-ногайский словарь / Под ред. Н. А. Васкакова. М., 1957.
- Древнетюркский словарь. Институт языкознания АН СССР. Л., 1969.
- Мурзаев Э.М.* Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984.
- Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Т. 1-4. СПб, 1893, 1899, 1906, 1911.
- Киргизско-русский словарь /Сост. К.К. Юдахин. Т.1-2. М., 1965.
- Русско-казахский словарь /Под. ред. Г.Г. Мусабаева. Т.1-2. Алма-Ата, 1978.
- Казахско-русский словарь. Алматы, 2001
- Подольская Н.В.* Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука. 1978.

ИШТЕЛИК

Кирис соъз	4
----------------------	---

НОГАЙ АНТРОПОНИМИЯСЫ

Ат бергенде, атаклы болсын	8
Ногай антропонимлерининъ соъзлиги	27

НОГАЙ ТОПОНИМИЯСЫ

Адиль-Халк авылы эм онынъ топонимиясы	83
Икон-Халк авылы эм онынъ топонимиясы	87
Канглы авылы эм онынъ топонимиясы	94
Карамурзай авылы эм онынъ топонимиясы	99
Кубан-Халк авылы эм Эркин-Шахардынъ топонимиясы	101
Кызыл-Тогай авылы эм онынъ топонимиясы	106
Кызыл-Юрт авылы эм онынъ топонимиясы	110
Эркин-Халк авылы эм онынъ топонимиясы	115
Эркин-Юрт авылы эм онынъ топонимиясы	120
Нефтекум районы эм онынъ топонимиясы	124
Ногайымнынъ шобли бар...	130

НОГАЙ ТИЛИ ЭМ НОГАЙ БАЙЫР АТЛАРЫНА БАГЫСЛАНГАН МАКАЛАЛАР

Карызналы Кырым еринде	136
Акбилек эм онынъ таварыхы	142
Юсуповлардынъ тукумлык сарайында	145
Ногай — эм антропоним, эм этноним	150
Ногай тили эм бурынгы тюрк язбалары	155
Марьем, Мариям, Мария...	161
Матакай тукумы	166
Илмиге багысланган яшав	172
Окытувшылардынъ окытувшысы	177
Кобан ногайларда отыз куън (<i>Дилек Эрговненч</i>)	184
«Барга куванып, йокты излеп...»	189
Ак ниетлидинъ аты арымас, арбасы тозбас	194
Туьрк ногайларында конакта	200
Хатын-кызлар курылтайында	204
Тамамлав соъз орнына	212
Дагестан, КЧР республикаларында эм Ставрополь крайында язылып алынган ногай топонимлерининъ тизбеси	217

<i>Автордынъ архивинен алынган каъртлер</i>	233
---	-----

<i>Кулдилалган китаплар эм соъзликлер</i>	252
---	-----

Мария Амербиевна Булгарова

Ногайские имена собственные

*Словарь антропонимов
Научно-популярные статьи*

На ногайском языке

Литературное редактирование
и корректорская вычитка — *С. А. Кукаева*
Оформление, художественное редактирование,
графика, верстка — *А. Я. Унежова*
Технический редактор *Г. М. Хомякова*

Подписано к печати 27.06.16.

Формат 60x84/16. Бумага офсетная.

Гарнитура «SchoolBookCTT». Печать офсетная.

Усл. печ. л. 14,8. Усл. кр.-отт. 16,2. Уч.-изд. л. 12.

Тираж 250. Заказ № 078.

РГБУ «Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство».
369000, г. Черкесск, пл. Кирова, 23,
Дом печати.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ООО «Полиграф-ЮГ».
385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.

Б 917

М.А. Булгарова. Ногайские имена собственные. Черкесск, РГБУ «Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство», 2016—256 с.

ISBN 978—5—7289—0340—6

Б $\frac{4802490100-1}{9\Pi1(03)-2014}$ 1—2016

84 (2Рос-Ног)6

МАРИЯ АМЕРБИЕВНА БУЛГАРОВА, специалист по ногайской лингвистике, ведущий научный сотрудник Карачаево-Черкесского института гуманитарных исследований, кандидат филологических наук, Заслуженный деятель науки КЧР. Автор более 60 научных публикаций по проблемам ногайской ономалогии, а также учебников и учебных пособий по ногайскому языку.

М.А. Булгарова – активный участник международных научных форумов и проектов.

